

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ХАБАРШЫСЫ

Тоқсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2017
№ 3
АСТАНА

ВЕСТНИК

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.Қ. Айтказин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Козин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

ТАРИХ

Бекмагамбетов Р.К., Бекмагамбетова М.Ж. Историографический аспект национального движения Алаш.....	5
Багдатова С.А. Природно-климатический фактор в истории становления города Астаны как столицы Казахстана.....	11
Аубакирова Қ.Ш. Қазақ даласындағы ежелгі алтын кәсібі.....	18
Дүйсен С.Ж. Батыс Қазақстан облысының Ресейдің шекаралас өңірлерімен өзара ынтымақтастығы туралы (XX ғасырдың 90-шы жылдары және XXI ғасырдың басы).....	23

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Курманбаев Б.М. История развития законодательства о специальных экономических зонах в Республике Казахстан (1990-1996 гг.).....	29
---	----

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Чакликова А.Т. Теоретико-методические основы полиязычия в условиях евразийского многообразия...	36
Загатова С.Б. Формирование межкультурной толерантности у будущих учителей иностранного языка...	41
Есенбаева А., Елікбаев Б. Сұраулы сөйлемді қатысымдық түрде оқығудың тиімді әдіс-тәсілдері.....	46
Козлов В.В., Мадеев С.М. К проблеме человеческого капитала организаций.....	51
Искаков Е.М., Радзицкая Я.И. К вопросу о системе воспитания военнослужащих вооруженных сил Республики Казахстан.....	59
Шалғынбаева Қ.Қ., Оспанова Б.К. Бастауыш сынып оқушыларына инклюзивті сыныптарда жайлы білім беру ортасын ұйымдастыру мәселесі.....	64
Есентаева А.К. Тенденции интеграционных процессов в сфере образования Казахстана в условиях глобализации.....	70
Volkova L.V., Ospanova Ya.N. Pedagogical conditions of organizing researches for junior schoolchildren.....	75
Дузелбаева А.Б. Инклюзивті білім беру жағдайында болашақ мұғалім-дефектологтің этнопедагогикалық дайындығы.....	79
Саипов А., Булетова Л.А., Система сотрудничества «школа-колледж-вуз»: преемственность Қуатова Ж.Ж., Камалов Ю.Н. технологий обучения в подготовке будущего учителя.....	85
Алимагамбетова А.З., Бесжанова А.Т., Қазақстан Республикасының кәсіби жоғары білімінің Жолумбаева Р.М. қазіргі заманғы дәйекті проблемалары.....	90
Ахмедова У.А., Ельжанова Е.Т. Национальные традиции в декоративно-прикладном искусстве через войлоковалание в педагогическом процессе.....	94
Изтелеуова Л.И., Ельжанова Е.Т. Модульная технология как один из путей повышения эффективности учебно-воспитательного процесса.....	98
Асенова Н.С. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығындағы тұлғаның рухани тәрбиесі.....	102
Желдыбаева Б.С., Ахметказина Д.Қ. Халықтық педагогика элементтерін физиканы оқыту үдерісінде қолдану.....	107
Қасымбеков Ж.А., Данияров Т.Ә., Қазақ халқындағы ұл бала тәрбиелеу Сұлтанбек М.Ж. дәстүріндегі педагогикалық тәрбие құндылықтары.....	112
Сұлтанбек М.Ж., Шайзадаев Ұ.Н. Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда көпзандік принципін айқындау.....	115

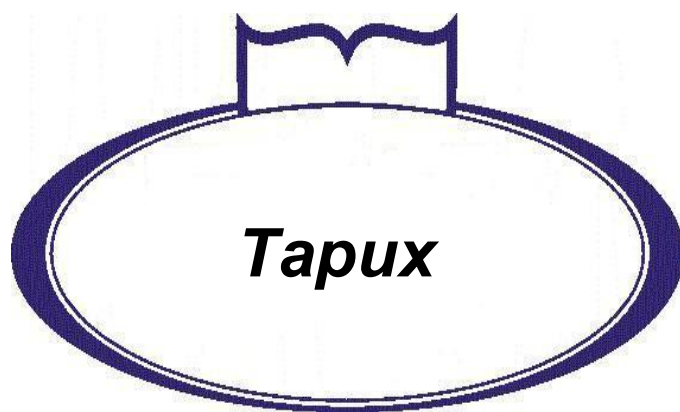
ФИЛОЛОГИЯ

Сейітова Ш.Б. «Жанды-жақты» сөзінің этнолингвистикалық сипаты.....	121
Әбдуәліұлы Б., Қоңыратбаева Ж., Қазіргі қала ландшафтысының лингвистикалық зерделенуі.....	125
Түсіпбекова М., Құлманов Қ.	125
Балтымова М.Р. Тарихи прозадағы психологизм.....	132
Rysbayeva G. Cult phraseological units and their functions.....	138
Бердалиева Р.Ш. О лексикографической основе невербальных средств казахской коммуникативной системы.....	145
Бекбосынова А.Х. «Қазақ» газетіндегі прецеденттік бірліктер.....	151
Шаяхмет А.К. Корпусная лингвистика и исследование детской речи.....	156
Керімбекова Б. Әнші Майра Уәлиқызының әдеби бейнесі (Ф. Оңғарсынова поэмасы негізінде).....	161

Толемысова К.М. Художественное своеобразие мифов и легенд в произведениях А. Кекильбаева (на примере анализа повестей «Баллада забытых лет» и «Хатынгольская баллада»).....	166
Ахметова А.А., Насыритдинова А.Н. Метафораның ғылым тілін қалыптастырудағы рөлі.....	172
Шаймерденова Ж.К. «Бағалау» терминінің қолданыстағы сипаты мен мәні.....	176
Мирзабаева Ч.Ш. Речевой портрет Дональда Трамп.....	182
Файзулла Г.Ф., Маметова Д. XIII-XV ғасырдағы Анадолы түрік жазба әдебиетінің салыстырмалы ұлттық лингвистикалық фактілерін анықтауда Сұлтан Веледтің түрікше өлеңдері генезисі мәселелері.....	188
Длимбетова Г.К., Молдабекова С.К., Языковое разнообразие: основные термины и компетенции.....	
Навий Л.Н.	194
Булатбаева К.Н., Демидкова Н. Концепт как лингводидактическая единица в формировании культурологической компетенции на занятиях иностранного языка (на материале концепта «Family» в англо-казахском сопоставлении).	199
Фазылжанова А.М. Жаңа жиілік сөздік – қазақ статистикалық лексикографиясындағы тың тәжірибе.....	206
Ергөбек Қ.С., Сарғбаева Д.Қ., Түркі халықтарының балалар әдебиетіндегі ойындық поэзияның	
Тинейбаева А.М. поэтикалық сипаты.....	214

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

Тарих

УДК 94 (574)

Р.К. Бекмагамбетов

Костанайский государственный педагогический институт,
канд. ист. наук

М.Ж. Бекмагамбетова

Костанайский государственный педагогический институт,
канд. ист. наук, доцент

**Историографический
аспект
национального
движения Алаш****Аннотация**

Статья рассматривает историографический аспект национального движения Алаш. В качестве историографических источников послужили монографии Д.Аманжоловой, К.Нурпеисова, М.Койгельдиева, М.Кул-Мухамеда, Р.Жумашева и др. Авторами показано, как в данных источниках обобщается и анализируется литература по данной теме, какие выдвигаются новые гипотезы, теории, концепции, способствующие развитию исторической науки.

Ключевые слова: история, историография, национально-освободительное движение, Алаш, интеллигенция.

Современная отечественная историография накопила достаточно огромный материал по национальному движению Алаш, и как верно уже отмечено «по своим сущностным характеристикам может квалифицироваться как принципиально новый историографический срез». Об оживлении исследовательских поисков по данной проблеме свидетельствует рост научных трудов, разнообразных по своему жанру и содержанию. Создание монографических исследований свидетельствует о качественно новом этапе в историографии данной проблемы. Монография, как правило, требует глубокого изучения проблемы, опираясь на широкий круг источников. В монографии обобщается и анализируется литература по исследуемым темам, выдвигаются, как правило, новые гипотезы, теории, концепции, способствующие развитию науки.

Появлению монографического труда Д.А.Аманжоловой предворяла серия ее работ по данной проблеме. Это - научные статьи, методические рекомендации «К изучению истории политических партий и движений в Казахстане в 1917-1920 гг.» [1]; учебное пособие «Партия Алаш: история и историография» [2].

Логическим продолжением изучения проблемы стала монография «Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш» [3]. Внимание автора сфокусировано на освещении сюжетов, характеризующих историю алашского движения в самые его драматические периоды: Октябрьская революция, гражданская война. Именно это время деятельности национальной интеллигенции в прежней историографии представлено поверхностно и односторонне.

Д.А. Аманжоловой удалось воссоздать объективную картину тех лет благодаря анализу большого числа источников, ранее не входивших в научный оборот. Поэтому выводы и обобщения исследователя отличаются обоснованностью и убедительностью. Монография Д.А. Аманжоловой явилась первой крупной работой, освещающей этапы развития и становления казахского автономизма через комплексное исследование истории Алаш и Алаш-Орды от времени зарождения и до трагического поражения. От движения к партии, затем к государственности - динамика непрерывного процесса, определившего характер и особенности деятельности алашской интеллигенции. Важен показ данного процесса на ретроспективном фоне исторических событий, жизни и деятельности многих личностей, неизвестных или забытых в отечественной истории. Впервые Д.А. Аманжолова раскрывает военную доктрину Алаш, взаимоотношения правительства Алаш-Орды с различными правительствами контрреволюционного и революционного лагерей. Анализируя причины поражения Алаш, автор одновременно обосновала историческое значение алашского движения и роли его лидеров в отечественной истории. Д.А. Аманжолова в своей обстоятельной книге справедливо охарактеризовала лидеров движения «Алаш» как «тонкий слой элиты, служивший культурным фундаментом нации» [4].

Не менее значителен и другой труд Аманжоловой Д.А. – «На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана» [5]. Данная книга в хронологическо-проблемном плане является первым достаточно полным аналитическим исследованием истории движения Алаш и Алаш-орды. В настоящее время данный труд имеет особую актуальность в контексте новых условий этноидентификации и социальной модернизации народов постсоветских государств, развития казахстанской многонациональной нации и культурной консолидации общества.

«На изломе» - это не просто исследование исторических событий и решений, в том числе неизвестных широкой общественности. Удачно и точно отражающий события 90-летней давности заголовок уже говорит о том, как возникла и оставила исторический след политическая организация нового типа. Особая ценность данного исследовательского труда состоит в том, что в нем раскрывается духоподъемная роль движения «Алаш» в развитии казахского этноса, всестороннее анализируются предложенные им механизмы по защите национальных интересов, которые востребованы и в условиях современного Казахстана.

Монография «Алаш: исторический смысл демократического выбора» посвящена историческим урокам демократического выбора и демократической практики движения Алаш (1900-е-1920-е гг.) [6]. Дополняя и углубляя ранее проведенный анализ истории Алаш, автор акцентирует внимание на актуальных проблемах организационно-политической, социально-экономической, культурной деятельности лидеров и структур движения от зарождения до завершающей стадии. Современные вызовы всестороннего прогресса, этноконфессионального развития и социальной модернизации постсоветских государств, обеспечения стабильности общества и процветания казахстанской многонациональной нации усиливают значение уникального опыта Алаш.

К.Н. Нурпеис в своей монографии «Алаш һәм Алашорда» [7] подчеркивает, что истоки движения «Алаш» уходят своими корнями в годы первой русской революции 1905-1907 гг. Он особо выделяет общественное движение между двумя революциями 1917 г. и определяет хронологические рамки движения «Алаш» июлем 1917-1920 гг. Автор

предлагает и свое толкование понятий «Алаш», «Алаш-Орда». Причины радикализации и объявление о преобразовании движения в партию «Алаш», сделанное после февральской революции 1917 г., как он считает, также следует искать в том, что в качестве образца в политической деятельности ими была выбрана партия кадетов и исторические уроки первой русской революции 1905-1907 гг. Таким образом, работа К. Нурпеисова последовательно, с привлечением значительного количества ранее не доступных источников, раскрывает основные этапы деятельности первой политической партии и ее правительства в Казахстане в начале XX века. К.Н. Нурпеисов считает неверным распространение понятий «Алаш», «Алаш-Орда» на всю казахскую интеллигенцию начала XX в. [4].

Эту точку зрения разделяет и Жумашев Р.М. Он считает, что не правы те авторы, которые движение «Алаш» олицетворяют со всем национально-освободительным движением начала XX в. [8]. Национально-освободительное движение того периода состояло из разрозненных многочисленных потоков, в том числе и из течения либерально настроенной революционно-демократической интеллигенции европейской ориентации. Здесь, по нашему мнению, имеет место известное преувеличение масштабов и степени влияния алашского движения на все общество и освободительное движение в целом. Думается, не следует переносить созвучие программных заявлений алашского движения духу эпохи, накалу социального движения в Российской империи начала XX в., на степень восприятия и укорененность этих идей в обществе тех лет. В основной своей массе общество оставалось глубоко патриархальным, воспринимавшим и оценивавшим мир в традиционалистских мировоззренческих образах и ориентирах. Социальная стратификация казахстанского общества периода перехода от патриархальной стадии к новой модели находилась на стадии формирования. Свидетельством этому было, например, оформление партий типа «Уш жуз» - партии торговцев, мелкой буржуазии и немногочисленных городских интеллигентов. Другое дело, когда прозорливость идей лидеров движения «Алаш» совпала с исторической практикой. Такое совпадение, думается, следует объяснить, тем, что у истоков движения «Алаш» стояли представители казахской интеллигенции, воспитанной на русской культуре, традициях европейского образования и культуры.

Об этих различиях в среде казахской национальной интеллигенции писал и Турар Рыскулов в 1926 г. Казахскую национальную интеллигенцию он справедливо назвал «продуктом современности» и отметил, что в начале XX в. «у формирующейся нации, ее имущей верхушки, выявляется потребность в национальной интеллигенции. У казахов она возникает под влиянием двух начал: русской и мусульманской культур» [9]. Т.Рыскулов в своей статье, написанной в период острых дискуссий с деятелями бывшей «Алаш-Орды» по проблемам социально-экономического развития Казахстана, приводит и краткий очерк дореволюционной истории казахской интеллигенции. Статья, несвободная от навешивания политических ярлыков «националистов», тем не менее, является красноречивым доказательством различий в среде казахской интеллигенции, приводимых очевидцем и активным участником революционных событий в Казахстане.

Данная типология национальной интеллигенции Казахстана, полученная на заре XX столетия, сохраняет свою актуальность и в жизни современного Казахстана. На неоднородность, значительные различия в цивилизационных ориентациях национальной интеллигенции начала прошлого века обратил внимание исследователей академик М.К.Козыбаев. Он писал, что алашское движение не было однородным по своим социальным корням, миропониманию российской действительности, политическим ориентациям. Оно состояло из правых центристов и левых. Среди них были высокообразованные по европейским стандартам лидеры движения, опережавшие по уровню своего развития своих современников. В рядах освободительного движения в то же время находились и люди, связанные с феодально-патриархальным прошлым, деятели

консервативного мышления» [10, с.163]. В настоящее время ряды поборников восточной ориентации Казахстана пополнились многочисленными ура-патриотами различного уровня, апеллирующими лозунгами национально-культурного возрождения, этнического реванша и т.п.

Монография М. Койгелдиева «Алаш қозғалысы» («Движение Алаш») [11]. охватывает широкий аспект проблем, связанных с историческим развитием Казахстана конца XIX - начала XX века. Как подчеркивает исследователь, главным обвинением в адрес алашских деятелей были их многочисленные публикации против переселенческой политики властей и изъятия земель у казахов. По этой причине был выслан из Уральской области начинавший свою практическую деятельность юрист Ж. Досмухамедов. Анализ основных материалов газеты позволил М. Койгелдиеву определить его научную значимость в качестве важнейшего источника по истории Казахстана первой половины XX века. Также исследователь характеризует газету как идеологический рупор национально-освободительного движения начала века. Автор подробно восстанавливает хронику создания первого печатного органа, роль и деятельность А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова в организации газеты, определении ее основных тем и рубрик. В целях сохранения газеты, особенно в первые годы ее функционирования, редакторы ограничивались материалом культурно-просветительского характера, "...распространяя среди населения полезные сведения из разных областей наук, искусства и техники, знакомят вообще с культурой".

М. Койгелдиев на основе изучения комплекса материалов - программных документов Алаш, архивных данных, произведений ее авторов утверждает, что алашординская альтернатива развития казахского народа с современных позиций ему кажется более предпочтительной, чем большевистская модель социализма [4].

В работе Г. Ахмедова «Алаш Алаш болғанда» даны сведения об обучении казахской молодежи (часть из которой составила костяк алашского движения) в вузах России, Турции (Стамбул), Польши (Варшава). Автором приведен список из тридцати фамилий, который он составил на основе изучения ряда архивных материалов, дореволюционных газет, журналов.

Безусловно, некоторые факты обучения в том или ином вузе требуют уточнения, однако, в целом научная ценность информации заключается в ее использовании для анализа ряда факторов формирования идейно-политических взглядов алашской и в целом национальной интеллигенции.

В 2000 г. вышла книга М.Кул-Мухамеда «Программа «Алаш»: фальсификации и действительность», в которой автор представил на суд общественности собственный перевод проекта Программы партии «Алаш», опубликованной 21 ноября 1917 г. в газете «Казах» [12]. Долгое время подлинник текста, опубликованный на основе арабской графики, был закрыт для пользователей. Современный перевод, сделанный автором, обнаружил много ошибок и искажений переводов, сделанных Н.Мартыненко в 1929 г. Автор книги отмечает, что до последнего времени исследователи использовали старый искаженный перевод. Книга содержит фотокопию оригинала номера газеты «Казах», в котором был опубликован проект Программы. Вместе с тем авторский комментарий к тексту выглядит чересчур односторонним из-за чрезмерного увлечения антикоммунистической риторикой в ущерб строго научному источниковедческому и правоведческому анализу текста документа. Содержательная часть переведенных разделов проекта Программы свидетельствует о том, что проект носит тезисный характер, о чем практически ничего не сказано в комментариях автора. В целом, несмотря на указанные особенности, работа представляет несомненную ценность в силу предпринятой попытки нового перевода и авторской трактовки положений проекта Программы [4].

В 1992-1994 г. отдел «Истории Казахстана советского периода» Института истории и этнологии имени Ш. Валиханова исследовал тему: Роль и место партии Алаш в

общественно-политической жизни Казахстана в начале XX в. Научный руководитель – член-корр. НАН РК К.Н. Нурпеисов. Исполнители: член-корр. НАН РК Нурпеисов, д.и.н. Григорьев В.К., к.и.н. Панфилов А.В., Бейсембаев С.Б., Ускембаева Г.Ж., Нарманбетова А.И., Габдуллина Е.В., Саурыкова А.

В результате исследования подготовлена рукопись монографии в объеме 16 п.л., в которой показана история изучения проблемы с 20-х годов, отмечены наиболее фальсифицированные вопросы и темы, причины односторонней трактовки. В ней систематизированы основные источники, ряд которых впервые вводится в научный оборот. В исследовании основное внимание обращено на истоки формирования партии Алаш, роль и место казахской либеральной интеллигенции в общественно-политической жизни в переломные моменты истории. С объективных позиций показана деятельность казахской интеллигенции в период революции 1905-1907 гг. и восстания 1916 г. В данной работе прослеживается эволюция идейных воззрений лидеров будущей партии Алаш, а также впервые в историографии проанализированы казахские областные съезды, проходившие весной 1917 г. и их роль в политической активизации казахского общества, отражены формирование и деятельность органов Временного правительства в Казахстане, и участие в нем лидеров Алаш-Орды. В ней также показаны процесс формирования главной партии представителей казахского общества, появившейся на политической арене в русле деятельности российских мусульман, закономерность демократической борьбы за образование национальной автономии. В исследовании с объективных позиций раскрыты взаимоотношения партии Алаш и правительства Алаш-Орды с белогвардейцами, Директорией и правительством Колчака, а также с советской властью. Обращено внимание и на взаимоотношения партии Алаш с основными политическими партиями России и народами Средней Азии. На качественно новом уровне проведен анализ хода и исхода гражданского противостояния и единоборства в 1917-1920 гг.

Актуальность и новизна исследования обусловлена задачами разработки нового взгляда на деятельность политических партий прошлого без идеологической предвзятости [13].

В книге казахстанского историка политолога Б. Аягана «Красные и черные» [14] раскрывается: «В течение долгих лет имена и деяния организаторов и лидеров движения Алаш-орды не просто предавались забвению и проклятию со стороны официальной коммунистической печати. На этих людей «навесили» такие грехи, к которым они вовсе не причастны. Усилиями средств массовой информации, советско-партийной системы образования и пропаганды был так умело создан крайне отрицательный образ участников движения Алаш-орды как «ярких националистов» и «реакционных буржуазных деятелей», что до сего дня понятия «Алаш-орда» и «алашордынцы», имена их руководителей у многих людей вызывают негативные ассоциации. Между тем инициаторы этого движения были людьми не только инициативными, но и высокообразованными и стойкими в своих убеждениях. Более того, на заре XX века именно они породили идею суверенитета и политической независимости Казахстана в современном понимании; именно они в 1917-1920 годах, в период анархии и гражданской войны, создали первые органы национальной государственности, которые гордо называли государством Алаш, страной детей Алаша – «Алаш-Ордой».

Таким образом, в новейших монографических публикациях обозначились попытки преодолеть прежние догмы, заимствовать позитивный историографический опыт ученых и объективно оценить историю Алаш.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Аманжолова Д. К изучению истории политических партий и движений в Казахстане (1917-1920 гг.). - Семипалатинск, 1991.
- 2 Аманжолова Д. Партия Алаш: история и историография. - Семипалатинск, 1993.
- 3 Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. - М., 1994.
- 4 Нурмагамбетова Р. К. Движение Алаш и Алаш-Орда: историография проблемы, 1920-1990-е годы XX века. - Алматы, 2003. - 155 с.
- 5 Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: «Таймас», 2009. – 412 с.
- 6 Аманжолова Д. Алаш: исторический смысл демократического выбора: историческая монография. - Алматы: Таймас, 2013. - 400 с.
- 7 Нурпеис К. Алаш һәм Алаш Орда. - Алматы, 1994.
- 8 Жумашев Р. Историографические аспекты изучения интеллигенции советского Казахстана // Вестник КарГУ. – Караганда. - 2006.
- 9 Рыскулов Т. Из прошлого казахской национальной интеллигенции // Рыскулов Т.Р. Изб. тр. - Алма-Ата: Казахстан, 1984. - С. 148.
- 10 Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Память народа. - Кн. 1. - Алматы, 2000.
- 11 Койгелдиев М. Алаш қозғалысы. - Алматы, 1994.
- 12 Кул-Мухаммед М. Программа «Алаш»: фальсификация и действительность. - Алматы, 2000.
- 13 Отдел истории Казахстана советского периода. Институт истории и этнологии им. Ш. Валиханова. <http://www.iie.kz/>
- 14 Аяган Б. Красные и черные: материалы Гуверовского архива. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. - 240 с.

ТҮЙІН

Мақалада Алаш ұлттық қозғалысының тарихнамасы талданады. Дерек көздеріне белгілі алаштанушы ғалымдар Д. Аманжолова, К. Нұрпеисов, М. Қойгельдиев, М. Құл-Мұхамед, Р. Жұмашевтардың монографиялық зерттеулері алынған. Авторлар мақаласында тақырыпқа қатысты еңбектердегі зерттеушілерің пікірлері мен түйіндері талдауға алынып алаштану мәселелеріне қатысты қорытындылар жасалған.

RESUME

The authors of the article consider the historiographical aspect of the national movement: historiographical sources of the analysis of the monograph of D. Amanzholova, K. Nurpeisov, M. Koigeldiev, M. Kul-Muhamed, R. Zhumasheva, etc. The authors have shown how data sources are consolidated and analysed the literature on the topic, which put forward new hypotheses, theories, concepts contributing to the development of historical science.

УДК 378(574-25)

С.А. Багдатова

Институт истории государства
КН МОН РК,
канд. ист. наук

Природно-климатический фактор в истории становления города Астаны как столицы Казахстана

Аннотация

В статье характеризуется влияние природно-климатического фактора на градостроительные процессы в северной столице в 90-е гг. XX века. Показано воздействие климатических показателей на создание Генерального плана города Акмолы (ныне Астаны), внедрение новых технологий в градостроительство, создание «зеленого пояса» столицы. Новые страницы истории становления столичного города автором воссозданы на основе изучения архивных документов и материалов.

Ключевые слова: природно-климатический фактор, северный регион, Генеральный план, новые технологии строительства, зеленый пояс, гидрологическая сеть.

История Астаны связана с именем Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, который в переломный для государства период осуществил перенос столицы в центр страны, в обширные степи древней Сарыарки. Сама идея Президента о переносе столицы стала символом развития молодого государства, а ее реализация важнейшим национальным проектом на рубеже веков. Выбор новой столицы был осуществлен на основе всестороннего анализа социально-экономических, политических, международных, культурных, демографических, экологических и других факторов. В данном контексте одним из определяющих обстоятельств стала благоприятная экологическая обстановка Приишимья, как главной составляющей природно-экологического пространства новой столицы.

Действительно, природно-климатические, экологические факторы являются основополагающими в истории становления и развития каждого города, формирования его структуры, создания для горожан максимально комфортных условий для проживания, в данном контексте нами предпринята попытка на основе междисциплинарного подхода определить роль вышеуказанных факторов в истории строительства новой столицы. Особую роль в

подготовке исследования, сыграли материалы и документы Архива Президента Республики Казахстан и Национального архива Республики Казахстан. Анализ архивных материалов подтверждает, что действия Главы нашего государства по переносу столицы требовали большого мужества и решительности, так как по комплексу градостроительных, ландшафтно-климатических признаков новая столица находилась в зоне, характеризующейся продолжительным и суровым холодным периодом.

В целом, города центрального и северного региона - Караганда, Кокшетау, Костанай, Петропавловск, Павлодар – по ряду признаков значительно отличаются от южных городов страны, для них характерны длительная зима, низкая температура воздуха, сложные для строительства грунты. Данная характеристика вполне применима и к новой столице. Исследователи утверждают, что Астана является второй самой холодной столицей в мире после Улан-Батора. Город расположен в степной зоне, климат резко-континентальный, зима продолжительная – 5-5,5 месяцев, холодная, с устойчивым снежным покровом. «Зимой свирепствуют бураны – большие снеговые бури, наметающие целые горы снега, иногда продолжаются несколько дней подряд, тогда заносятся все пути снегом», - свидетельствовали источники [1, с.163]. Для местного климата также характерны большие годовые и суточные колебания температуры воздуха. «Температура в зависимости от времени года испытывает резкие перепады: от - 30 зимой, до +35 и выше градусов по Цельсию летом. Зимой может наблюдаться временное резкое понижение температуры, особенно в феврале» [2, лл.18-29, 139-144]. Поэтому выбор столицы изначально вызывал много споров в обществе. Глава государства вспоминает: «Первое впечатление, которое испытали прибывшие в Акмолу первые алматинские «переселенцы» был, несомненно, «морозный шок...практически все первые годы становления столицы основные жалобы алмаатинцев приходились на козни пресловутого «генерала Мороза» [3, с.105]. Журналисты писали о северной столице, в которой даже днем нередко морозы ниже 30 градусов, местность заболочена, зыбкая, город, как змеями, пронизан трубами теплоцентралей, придающими необычный колорит улицам.

Несмотря на трудности, Глава государства принимает решение и начинает поэтапную передислокацию столичных государственных учреждений в г. Акмолу. Значительную роль в данных процессах сыграла созданная Указом Президента от 15 сентября 1995 года Государственная комиссия по передислокации государственных органов, которой пришлось решать множество вопросов от переезда госорганов, вопросов строительства, до создания «зеленого пояса» столицы. «Пионером» переезда в Акмолу стало Министерство транспорта, прибывшее в город в декабре 1996 года, однако на начальном этапе переноса госслужащие столкнулись с острой нехваткой жилья, служебных помещений для передислоцированных министерств, поэтому приходилось занимать имеющиеся здания, соглашаться с предложенными вариантами. На данном этапе новой столице требовалось полномасштабное строительство. Поэтому Правительство поручает Госкомиссии разработать Государственную программу первоочередных мер по переносу столицы, в которой предусматривалось масштабное жилищное строительство. В ходе разработки Госпрограммы акимату г. Акмолы предписывалось «...в 10-дневный срок представить в Аппарат Комиссии данные о стоимости одного квадратного метра общей площади жилых домов, построенных и запроектированных в текущем году в городе Акмолу в разрезе крупных организаций-подрядчиков и заказчиков, а также типов домов» [4, л.6]. Запрос был тем более актуален, что в связи с приобретением столичного статуса, начинается повышение цен на жилье. Если в марте-апреле 1997 г., по данным областного управления по оценке и регистрации недвижимости, средняя цена за квадратный метр составляла 150 долларов, то в июле уже 250-300 долларов.

Стремительное развитие города происходит в период 1997-2000 гг., в это время быстрыми темпами растет население города, идет бурное строительство новой столицы. Общая площадь земель города Астана по состоянию на 1998 год составляла – 25,7 тыс.га.

В генеральном плане общая площадь землепользования принята 71 тыс. га [5, лл.1-14]. Теперь стояла задача найти рациональное решение застройки данной громадной территории, которая в целом соответствовала грандиозному размаху запланированной большой стройки. Для решения этой проблемы с 18 марта по 3 декабря 1998 года проводится открытый международный конкурс на эскиз-идею Генерального плана развития нового центра города Астаны (Акмолы). Генеральный план имеет огромное значение для любого города. Это своего рода его паспорт - фундаментальный документ детальной планировки градостроительных узлов, композиции архитектурных ансамблей, силуэта транспортных развязок и магистралей. Когда все они рационально спланированы, в мегаполисе жить комфортно.

Перед участниками конкурса была поставлена следующая задача: «В поиске образа нового центра города Акмолы необходимо найти решение, соответствующее статусу столицы Республики Казахстан, учитывающее природно-климатические факторы и национальные особенности». Учитывая специфику местности, к участникам международного конкурса на создание генплана столицы были предъявлены жесткие требования: все они «должны были иметь опыт работы за последние 5 лет по разработке градорегулирующей документации в полном объеме, в том числе решение вопросов транспортного и инженерного обеспечения застройки крупных городских районов, включая вопросы экологии, дренажа и т.п.» [6]. Также требовалось внести предложения по защите территории города от воздействия преобладающих в зимнее время юго-западных (снегоперенос), а в летнее время северо-восточных (пылеперенос) ветров градостроительными средствами. Авторы могут дать дополнительные предложения по решению экологических проблем с учетом природно-климатических условий [7, лл.17-23].

Данные требования были вполне обоснованы, в условиях сурового северного климата, необходимо было учитывать ветровой и снеговой режим, ландшафт и рельеф местности: «Город расположен на приречной водораздельной равнине и частично в долине. Рельеф городской территории в целом характеризуется отсутствием заметных уклонов и отчетливо выраженных форм. Поверхность равнины в направлении с северо-востока на юго-запад пересекает протяженная Соленая балка, являющаяся притоком р. Ишим [8, лл.7-8]. Особое внимание необходимо было уделить при планировании инженерно-строительным условиям территории, так как специфика почв и грунта играют важнейшую роль при строительстве, однако здесь возникли новые трудности «Грунтовые воды залегают на глубине 0.5-3 м. Подтопление территории агрессивными грунтовыми водами связано с особенностями геологического строения грунтов на глубине до 50 метров от данной поверхности, где расположен практически сплошной водоупорный глиняный слой, задерживающий естественную фильтрацию грунтовых вод, количество которых увеличивается за счет техногенного воздействия и поверхностных вод. Местами грунты обладают плавунными свойствами» [7, лл.17-23]. Заболоченность территории требовала учета состояния почвы и грунта при закладке фундамента, забивке свай. Грунтовые воды на территории города в основном залегают на глубине 0-2 м. В весенний период большое количество талых вод скапливается на дорогах и тротуарах [8, лл.7-8].

К примеру, жители современной Астаны нередко наблюдают картину, когда бурные потоки дождевой воды скапливаются на дорогах после ливней, в этих потоках плывут автомобили, переполняются канализационные люки. Выходом в данной ситуации должна стать ливневая канализация, однако существующая система водостоков не справляется со своей ролью, требует доработки. Таким образом, участникам конкурса необходимо было учитывать целый ряд проблем природного характера при создании Генерального плана новой столицы, что естественно было нелегкой задачей. Несмотря на сложность поставленных задач, интерес к конкурсу проявили 50 участников из стран зарубежья и

СНГ. Всего было прислано 40 заявок. Все проекты участников были выставлены в Конгресс-холле, где каждый желающий мог с ними ознакомиться [9, л.5].

Победителем конкурса стал проект известного японского архитектора Кисе Курокава (Kisho Kurokawa), который приступил к строительству столицы в стиле «Hi-tech». Это была совершенно другая архитектура, архитектура нового XXI века. В то же время, новая столица весьма органично вписалась в безбрежные просторы степного пространства, олицетворяя философскую концепцию Генерального плана, как симбиотичного и метаболического города. Концепцию генерального плана в краткой форме можно изложить следующим образом: симбиоз с природой, симбиоз различных культур, симбиоз между прошлым и настоящим. В отличие от предыдущего генплана, в котором не придавалось внимания развитию существующего городского центра, Генеральный план Исследовательской группы ЯАМС (Японское агентство международного сотрудничества) предусматривал как развитие старого, так и строительство нового центра города, на основе концепции симбиоза, которая в равной степени уделяет внимание развитию, как старого, так и нового городских центров, планировалось, что помимо создания совершенно новой деловой зоны к югу от Административного центра, существующий центр города будет перестраиваться и станет привлекательным местом, как деловой активности, так и торговли. Современные исследователи проблемы отмечают: «Методологическая инверсия таких архитекторов-метаболистов, как Кендзо Танге и Кисё Курокава, состоит в призыве осознать, что “вечных городов” не бывает и потому необходимо сосредоточиться на приспособлении к изменениям, а не пытаться сохранить “вечные” образцы градостроительной истории [10].

Реализация Генерального плана, выдвинула на первый план приоритетные вопросы строительства, при этом региональные природно-климатические условия оказывали значительное влияние, требовали применения новых технологий при строительстве, которые стали активно применяться в деятельности специальных экономических зон республики, ведущих свою историю с 1991 года. К примеру, зоной активного применения новых технологий стала созданная в 2000 году СЭЗ «Астана – новый город». Строительная площадка левобережья стала своего рода полигоном приложения современных технологий – от уникальных новых материалов до сложнейшего оборудования и методов строительства. Строители успешно применяли новейшие технологии возведения зданий и инженерных сооружений, адаптируя их к местным природно-климатическим условиям. По данным специалистов-архитекторов, в частности исследования В.И. Смирнова, проведенные в градостроительных целях для г. Астаны, в 50% случаев отрицательного влияния природно-климатических факторов в Северном Казахстане может быть устранено архитектурно-планировочными средствами, которым принадлежит ведущая роль в повышении комфортности жилой среды в регионе. «Наибольшее распространение получила технология возведения каркаса здания из металлических конструкций, либо из монолитного железобетона с использованием опалубочных систем «Пери» или «Пашал», соответствующих мировым стандартам [11]. «Необходимо было учитывать и болотистую местность. Это обстоятельство обусловило массовое применение при закладке фундамента буроподъемных свай. Еще один аспект — сроки строительства новых объектов в Астане были достаточно сжаты. Для ускоренной застройки без ущерба для качества применялась технология каркасного строительства из металла и железобетона» [12]. В то же время ставилась задача: «Для удешевления строительства и как мера защиты отечественного рынка вести строительство в основном силами местных строителей; - усилить роль органов лицензирования, экспертизы проектов и контроля качества строительства и стройматериалов [13, лл.1-6].

Важной составляющей в противостоянии суровому климату «северной столицы» стал «зеленый пояс» города. В далеком 1996 году, при вынесении решения о передислокации столицы, Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым был

инициирован данный проект: «В древности говорили, что Рим расположен на семи холмах. То же самое говорили и о Москве. Об Астане можно сказать, что она стоит на восьми ветрах. Здесь очень часто, иногда, даже несколько раз в день, меняется роза ветров. Мы поставили перед собой задачу укротить силу ветра, выстроив «зеленый щит» Астаны» [3].

Активная работа по его созданию начинается уже с первых месяцев переноса столицы. Так, 2 мая 1996 года, на совещании у Председателя Государственной комиссии по передислокации государственных органов Макиевского М.Н. рассматривался вопрос: «Об отводе Комитету лесного хозяйства земельных участков в городе Акмоле для организации лесопитомников, лесных полос и лесонасаждений, а также рекомендовалось приступить к практическим работам по организации лесопитомников, создания ветрозащитных лесных полос, увеличения территории лесопарковых насаждений» [14, л.121].

Сохранились архивные документы, в которых отражены все перипетии создания зеленого пояса столицы. Принимается специальное решение акима Акмолинской области об отводе Комитету лесного хозяйства земельных участков под лесной питомник 100 га в совхозе Шубары в приграничном с госфондом урочище Шубары. Однако, отведенные участки подверглись критике Комитета Лесного хозяйства РК, так как находились в 25 км от г. Акмолы, 3 км от водного источника, указывалось, что создание здесь лесопитомника потребует значительных вложений, материальных средств на строительство водовода, электрических сетей, производственной базы, кордонов лесной охраны, а также повлечет дополнительные расходы на транспорт, на доставку рабочих и специалистов и на вывозку посадочного материала. Комитет Лесного хозяйства предлагал выделить под лесопитомник 100 га на территории совхоза Мичурина вблизи источника оросительной воды. При этом Комитет Лесного хозяйства не только ответственно подошел к выполнению поставленных задач, но старался «...ускорить решение вопросов по созданию зеленой зоны г. Акмолы, срочно решить вопрос по выделению 5 тысяч га пахотных земель для создания первой очереди массивных лесопарковых насаждений». Главный вывод, которым оперировал комитет: «Обследование и разработка проекта на создание насаждений в текущем году позволит в 1997-1998 гг. приступить к подготовке почвы и посадке насаждений наименее трудоемким способом – укрупненными сеянцами для ускорения защиты города» [14, лл.89-90].

В итоге с 1997 по 2016 год была создана зеленая зона, площадь которой составила 75,1 тыс. га, из них 14,8 тыс.га, были созданы в черте города [15]. Многочисленные скверы, бульвары, парки: Президентский парк, Водно-зеленый бульвар, Студенческий парк, Бульвар по ул.Кунаева, Парк Защитников Отечества, Бульвар по ул.Абылай-хана, Парк Жеруйюк, Бульвар по ул.Пушкина, Есильский парк, Сиреневый, бульвар, Городской парк культуры и отдыха, Бульвар по ул.Абая, Парк Арай, более 60 городских скверов

Создание зеленого покрова столицы как нельзя лучше согласовывалось с важнейшими аспектами в области градостроительства с точки зрения мировой практики. Для большинства городов сохранение и преумножение зеленых насаждений в сочетании с созданием городских инфраструктур с множеством различных зон отдыха представляется существенным и общепринятым подходом, а гармоничное сосуществование природы наряду с эффектом урбанизации рассматриваются как основные принципы застройки города. Таким образом, создается симбиоз природы и города. Почему так важно соблюдение данного принципа? Во второй половине XX века «излишне урбанизированные» города охватило новое явление, получившее название «грусть новых городов», во многом связанное с однообразной монотонной архитектурой, монотонностью пространства, разобщенностью людей в новостройках, что вызывало чувство тревоги, отчуждения их от привычной среды, приводило к росту болезней. Выходом в данной ситуации становится разнообразие архитектурных сооружений;

максимальное насыщение зелеными насаждениями городского пространства, что приближает человека к природной среде, создает психологически комфортные условия для жизни. В условиях новой столицы, зеленый пояс - это еще надежная защита от неблагоприятных погодных условий. Тем более, что при строительстве города порой возникали «издержки производства», связанные с недостаточным учетом климатических условий, к примеру, мэтры архитектуры в творческом порыве порой забывали о суровом северном климате, создавая изящные, в стиле уличных беседок автобусные остановки, открытые всем столичным ветрам и морозам, впоследствии столичному акимату к данным архитектурным творениям пришлось пристраивать «теплые остановки», потребовавшие миллионных вложений.

Особого внимания требовали и гидрологические условия, которые являются важной составной частью природной среды. Гидрографическую сеть Астаны характеризует обилие озер, болот, крупных водоемов, среди которых канал «Нура-Ишим», протяженностью 25 км, построенный в 1974 году. Канал являлся источником водоснабжения г. Акмолы и сельскохозяйственных предприятий Целиноградского района. Наиболее крупные реки - Ишим, Нура, озера - Тенгиз, Карасор, Коргалжын, Балыктыколь, Кыпшак. Нура берет начало с западных склонов Каракаралинских гор, является многоводной и быстрой. Столица расположилась на берегу реки Ишим, в месте её наибольшего сближения с Нурой. Ишим вносит определенный колорит в экологическое состояние города, свое начало река берет с сопок Джаман Нияз, в Карагандинской области. На всем своем протяжении «...Ишим образует широкую луговую пойму, изрезанную старицами и покрытую озерами». Протяженность реки до г. Астаны составляет 170 км. Река является единственной водной артерией города. Русло реки Ишим раньше обозначало южную границу города, и река была практически полностью исключена из повседневной жизни горожан, оставаясь причиной наводнений в период весенних паводков. В соответствии с генеральным планом предполагалось, что в будущем, по мере укрепления и приведения в порядок речного русла, Ишим превратится в красивую водную акваторию и зону отдыха. Однако гидрологическая сеть столицы стала причиной ряда проблем на начальном этапе строительства города. Дело в том, что основная часть городской территории замыкается двумя притоками реки Ишим, Ак-Булак (Соленая балка) и Сары-Булак, поймы этих рек заболочены. Юго-западнее и южнее городской черты, располагались ряд водоемов Талдыкольской гряды, а также Майбалык, Тассуат. Территории, прилегающие к этим естественным водоемам, также заболочены [16].

Болотистая местность создавала немало проблем в начальный период строительства столицы и не раз становилась поводом для гневных выступлений Главы государства: «Речь идет о знаменитой напасти Астаны – о комарах. В столице всякое событие вырастает до глобальных размеров. А если уж речь идет о неудобствах или проблемах, то они и вовсе приобретают вселенский характер. В прямом смысле, из комаров в Астане сделали слона. По меткому выражению - комаров на страницах СМИ стало больше, чем в природе. Хотя на самом деле комаров-то в Астане было не больше, чем в других городах, лежащих на речных берегах. Тем не менее, проблема комариного засилья в жизни астанчан приобрела настолько острый характер, что была даже озвучена на одном из проводимых мной совещаний» [3, с.84]. «Антикомариный план» стал первоочередной задачей городских властей в преддверии презентации столицы: санитарные службы новой столицы проводили массированную антикомариную кампанию. Главным было уничтожение камышовых зарослей в городе и окрестностях, в основном вдоль берега реки. Было принято решение засеять газонной травой все открытые площадки города и приступить к массовому озеленению. Берега Ишима были заасфальтированы, а заросли камыша были скошены на подступах к столице [3, с.84]. Так, столичные жители стали забывать о «крылатой проблеме». В то же время гидрологические условия стали причиной

и более глобальных проблем, например, «ввиду неблагоприятных гидрологических условий не будут осваиваться под строительство южная, юго-восточная и юго-западная части города, но будут сохранены в качестве климатического буфера и составной части ландшафта» [2, лл.139-144]. Водные объекты со своим естественным уровнем воды в этой зоне будут выполнять водорегулирующие функции для контроля речного стока, также станут местом отдыха и досуга. В целом, на всей юго-западной части города планировалось создание огромного эко-леса.

Таким образом, благодаря системной работе в годы независимости были преодолены многие проблемы, возникшие в ходе переноса столицы. В кратчайшие сроки, буквально в течение 4-5 лет, идея переноса была претворена в жизнь, и эта стремительность, фактор неожиданности также немало способствовали тому, что столица состоялась. В течение двадцати лет город Астана действительно стал центром не только Казахстана, но и всего евразийского пространства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Астана. История столицы и края в XIV-XIX вв. - Астана: Фолиант, 2006. - 292 с.
- 2 Национальный архив Республики Казахстан. Ф.90., оп.1., д.50.
- 3 Назарбаев Н.А. В сердце Евразии. - Алматы: Атамура, 2005. - 192 с.
- 4 Национальный архив Республики Казахстан Ф.43. оп.1., д.5.
- 5 Национальный архив Республики Казахстан Ф. 90.оп.1., д.14.
- 6 Национальный архив Республики Казахстан. Ф.51., оп.1., д.,1.
- 7 Национальный архив Республики Казахстан Ф. 51., оп.1., д. 7.
- 8 Национальный архив Республики Казахстан Ф.40., оп.1., д.24.
- 9 Национальный архив Республики Казахстан Ф. 51., оп.1., д. 5.
- 10 Бекус Н., Медеуова К. Смена эпох, как смена столиц: Астана глобальный центр // [Сайт издательства «Новое литературное обозрение»]. URL: <http://www.nlobooks.ru/node/1581> (дата обращения: 07.04.2017).
- 11 Алпыспаева Г.А. Астана в новое и новейшее время. Монография. - Астана, 2008. - 292с.
- 12 Астана не сразу строилась / <https://www.kn.kz/article/1642>-
- 13 Национальный архив Республики Казахстан Ф.43., оп.1., д.8.
- 14 Национальный архив Республики Казахстан Ф.2., оп.1., д.2.
- 15 Президент Республики Казахстан посетил зеленую зону города Астана. URL: <http://www.agrodom.kz/422-prezident-respubliki-kazakhstan-posetil-zelenuyu-zonu-goroda-astana.html> (дата обращения.29.05. 2017).
- 16 Национальный архив Республики Казахстан. Ф. 90, оп.1., д.1.

ТҮЙІН

Мақалада табиғи – климаттық факторлардың жаңа астананың құрылысына ықпалы қарастырылады. Астана қаласының қалыптасу үдерісінің маңызды кезеңдері, Бас жоспардың жасалуы, ауқымды қалалық құрылыс жұмыстары мұрағат құжаттары мен материалдары негізінде жүйеленеді.

RESUME

The author of the article considers the influence of the natural and climatic factor on the construction of a new capital. The author describes the key stages of the formation of Astana, the creation of a general plan, the large-scale urban development. The article is based on a systematic analysis of archival documents and materials.

Қ.Ш. Аубакирова

Еуразия гуманитарлық
институты,
тар. ғыл. канд., доцент

Қазақ даласындағы ежелгі алтын кәсібі

Аннотация

Мақалада қазақ даласындағы алтын өндіру ісі қола дәуірі кезеңінен бастау алатындығы геологиялық, археологиялық деректер негізінде көрсетіледі. Ежелгі кеншілердің алтыны бар жерлерді табиғи белгілеріне қарап анықтай білу әдістері, алтынды өндіру, өңдеу техникалары қарастырылады. Ертедегі темір дәуіріндегі алтын өндіру ісінің құлдырау себептері талданады.

Түйін сөздер: алтын, алтын кеніші, алтын өндіру, қола дәуірі, сақ.

Б.з.б II мыңжылдықтарда Оңтүстік Приуральеде, Батыс, Шығыс, Орталық Қазақстанда, Алтайда, Минусинск ойдымында андронов мәдениетінің орталықтары қалыптасты [1,163]. Б.з.б. XVII-IX ғғ. аралығында қола дәуірде өмір сүрген бұл тайпалар мал шаруашылығымен, егіншілікпен айналысуымен қатар, кен шикізатын өндірудің және өндеудің тәсілдерін игерді. Ең бағалы металл алтынды алғаш кездестірген де осы бақташы тайпалар еді.

Кеңес ғылымында бұл бақташы тайпаларды 1915 жылы Ачинсктегі Андронов селосының маңында табылған қола дәуірінің бірінші ескерткішіне байланысты шартты түрде «андроновтықтар» деп атаса, оған дейінгі әдебиеттерде «керемет (чуд) тайпалары» деген атпен белгілі болды.

Қазақстандағы ежелгі алтын кен орындарының іздері кең байтақ қазақ даласының әр аймағынан - Степняк, Жолымбет, Бестөбе, Майқайың, Мық, Обалы, Жетісу, Қалба, Нарым жоталарынан кездестіруге болатынын археологиялық деректер айғақтады. Мұнда мыс, қалайымен қатар алтын кәсібі де дамыды.

Ең ірі алтын өндіру аймағы болып есептелетін Степнякта өндірілетін алтын жергілікті халықтың қажеттілігін өтеп қана қоймай, көрші тайпалармен айырбасқа да жүріп тұрды. Бұл жердегі үлкен карьерлердің бірінің ұзындығы 150, ені 20, тереңдігі 24 метрге

жеткен [2, 9]. Археологиялық зерттеулер барысында ертедегі кеншілердің бірнеше тұрақтары табылған. Кеннің негізгі бөлігі осындай тұрақтарда ұнтақталып жуылған [3,18].

Геологиялық мәліметтер Жетісудағы және Оңүстік Жоңғариядағы алтын кеніштерде қазба жұмыстары талай ғасырлар бойы жүргізілгендігін көрсетеді.

Шығыс Қазақстандағы ертедегі металлургия мен тау-кен ісін зерттеген С.С. Черников Қалба жотасындағы Қазаншұңқыр, Бөке, Ақжал, Сынтасты кен орындарында рудалы алтын өндірілгенін, өндіру ашық түрде жүргізілгенін және отпен уату техникасы қолданылғанын анықтады [4,36-38]. Ғалым үйінді жыныстардан табылған тас құралдарға, кен орнының ұялы сипатына қарап, 7-10 адамнан тұратын топтар жұмыс істеген деген қорытындыға келеді. Бұл жерлердегі алтын, қалайы, мыстың ежелгі өндіру жұмыстарын андронов дәуіріне және ертедегі көшпелілер кезеңіне (з.б. II мыңжылдықтың аяғы – I мыңжылдық) жатқызады [4,6].

Осы дәуірге жататын тас құралдар мен әшекей заттар XIX ғ. II жартысында ашылған алтын кеніштерінен де табылып отырды. Мәселен, Сынтастағы Николаевск кен орнынан екі алтын моншақ [5,91], Самсонов, Степанов кеніштерінен алтын сырғалар [6,4] табылған.

Өндіру жұмыстары ашық және жер асты түрінде жүргізілген. Жер асты жұмыстарының түрлері: шұңқыр, еңіс пішіндес болып келеді [7,25].

Алтын өндіру ісінде балға, қайла, руда үгіткіш, руда үгітетін келсаптар сияқты кен құралдары [4,37], руданы жоғарыға шығаруға арналған теріден жасалған қапшықтар, шыбық себеттер, жер асты жұмыстары кезінде жарық беруге арналған балшықтан немесе қоладан құйылған жатаған шамдар [3,24] пайдаланғаны археологиялық қазбалардан белгілі.

Андронов тайпалары кен құралдарының қарапайымдылығына қарамастан, жер астындағы рудалы қабаттарды қазып, үңгіді.

Ертедегі кеншілер тек ірі, көзге көрнекті алтындарды ұнтақтау және ожаумен шайып алу арқылы алды. Сондықтан, құрамында тоннаға шаққанда 20-150 граммға дейінгі алтыны бар кварцтық желілерден тұратын жерлерде ғана өндіру жұмыстарын жүргізді. Олардың руда сапасын өте жақсы анықтай білгендігін алтыны аз желілерге тимей, бай желілерді ғана жер асты суларына дейін игергендігінен байқауға болады [2,9].

Ежелгі кеншілердің алтыны бар жерлерді, яғни терең жатқан рудалы алтын қабаттарды қалай анықтай білді деген мәселеге тоқтала кетейік. «Наурызнама» атты еңбегінің бір тармағын алтынның пайда болуы мен қадір-қасиетіне арнаған Омар Наям жер астындағы қазба байлықтардың ежелгі нышандары хақында: «жер немесе домбаз кірпіш құюға жарайтын топырақ болса, жаңбыр жауып тұрғанда шұңқырсыз, теріс жерге судан қақ тұрса, егер тас бейне бір майланғандай жылтырып көрінсе және оған жаңбыр мен су жұкпаса ол жерде байлық бар. Жемтік, өлімтік жоқ жерде құзғындар айналып ұшып жүрсе, таудан қырғауыл мен кекілік бірге ойнап, құрылдасып келе жатса, кенет күтпеген жағдайда бал аралары бір жерге топтала қалса, яки қайсыбір ағаштың біреу бұтағы басқаларға қарағанда жуандау, қуаттырақ болып өссе, бұл жерде байлық бар болғаны, ұрығы себілмеген жерден райхан гүлі өсіп шықса, тау баурайында жұрт тұратын жерден аулақта күнжіт немесе баклажан өскенін көрсең, сол жерде байлық бар» – деп жазады [8,4].

Осы деректерге қарағанда, ертедегі кеншілер жердің сыртқы көрінісін, тау жыныстарын, өсімдіктер дүниесін, тіпті, тіршілік иелерінің іс-әрекетін ерекше назарға алып отырған деген болжам жасауға болады. Олар табиғатты бақылаудағы ғасырлар бойы жинақталған бай тәжірибелерінің арқасында іздеу дағдыларына ие болды.

Табиғатта алтыны бар жерлерді төмендегі белгілер арқылы байқауға болады.

Алтынды және алтыны жоқ таулардың сыртқы келбеті бірдей бола бермейді. Алтын өзінің биіктігімен ерекшеленбейтін, аласа тауларда кездеседі, тау биіктеген сайын, ондағы алтын мөлшері азая түседі. Бағалы металл кездеспейтін таулар бұрышты, жартасты, жол

жүруге қолайсыз болса, алтыны бар таулар жұмырланып келеді, терең емес, бірақ кең алқаптардан тұрады. Мұндай жерлер жол жүруге өте қолайлы болып келеді [9,15]. Ежелгі кен іздеушілердің табиғи жолмен өте бай кен орындарын алғашқы болып ашуларының өзі осы табиғаттың ыңғайлы етіп салған жолдарының нәтижесі. Жердің жоғарғы қабатының түсі де алтыннан хабардар етеді. Алтынды кварц желілер басқа бір заттармен химиялық процесте болуына байланысты, жердің жоғарғы қабаты белгілі бір түске боялады. Тот басқан түс бұл жерде алтынның бар екендігінен хабардар етсе, көк түс алтын қорының аса бай екендігін білдіреді. Керісінше, ақ және сұр түс бұл жерлерден алтын іздеу пайдасыз екендігін көрсетеді [9,55]. Жоғарыда аталған химиялық процеске байланысты кейбір жерлердің өсімдіктер әлемі өзінің шүйгінділігімен немесе сиректігімен ерекшеленеді. Геолог И.Г. Яговкин «Алтын шөбі қалың және ағашқа бай алқаптар мен сайларда сақталады» дейді [10,156]. Сондықтан, табиғатты белгілі бір руданың бар екендігін білдіретін индикатор өсімдіктер бар. Мысалға, Алтайда мыс немесе полиметаллдардың индикаторы «качим патрена» өсімдігі болды [11,96]. Қазақтарда мамыр айының жайма-шуақ күндерінде бір түп көбе өсімдігінің түбі сарғайып кетсе, ол жерде алтын бар деп есептеген. Сонымен қатар ордалы жыланы бар жерде алтын болады, жылан алтынның буына жылынады деген халық арасында түсінік бар.

Андроновтық тайпалар қола, алтын, мыстан зергерлік өнердің бір тума асыл дүниелері - білезіктер, сырғалар, алқалар жасады. Әшекей заттарды жасауда соғу, құю, ою, бедерлеу тәсілдері қолданылады.

Андроновтық тайпалардың дәстүрін жалғастырған, б.з.б. I мыңжылдықтарда Қазақстан жерін мекендеген сақ тайпалар болды.

Тарих ғылымында Геродоттың «Алтын қорыған грифтер» аңызын Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігімен байланыстырады, мұның өзі бұл өлкелерде ежелгі ірі алтын кеніштер болғандығын аңғартады. Есік қорғанынан табылған сақ жауынгерінің алтын киімі мен әшекей заттары, Орталық және Солтүстік Қазақстанның сақ-савроматтар ескерткіштерінің зергерлік бұйымдары, б.з.б. VII-VI ғғ. жататын Шіліктіден (Шығыс Қазақстан) табылған 524 алтын бұйымдары ежелгі авторлар жазып қалдырған аңыздардың негізсіз еместігін көрсетеді.

Сақ тайпалары андронов тайпаларының зергерлік бұйымдар жасаудағы техникасын жетілдіре түсті. Оларға жапырақты алтын дайындау техникасы белгілі болды. Сонымен қатар мыстан, қоладан жасалған заттарды жапырақты алтынмен аптаудың күрделі әдістерін меңгерді [11,111].

Ғалымдар Э.Ф. Кузенцова мен С.Ш. Мадина Қазақстанның археологиялық алтын қорындағы қола дәуіріне және ертедегі көшпелілер кезеңіне жататын алтын бұйымдардың химиялық құрамын, алтын сапасын және өндеудің ескі-тәсілдерін анықтау мақсатында зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеуде физикалық-химиялық (лазерлі локальді, микроспектральді, эмиссионды спектральді және рентген спектральді) әдістерді кешенді түрде пайдаланды. Нәтижесінде бұйымдардың құрамында алтын 53-тен 97%-ға дейін екендігін, қосымша элементтерден - күмістің (5-35%), мыстың (9,05-15%) басым екендігі, қалайы, қорғасын, мырыш, платина, никель және т.б. металдар сирек кездесетіндігі анықталды. Тұтастай алғанда, археологиялық заттар (88%) жоғары сапалы (750-830 сынып) дәрежеге жатқызылады. Археологиялық материалдардың аналитикалық және геохимиялық өлшемдерін негізге ала отырып, зерттеушілер бұл бұйымдарды жасауда шикізат әр түрлі кеніштерден алынғанымен, біртұтас Қазақстан аумағына жатады деген қорытынды жасады [12, 121].

Демек, бұл зерттеу Қазақстан Еуразия құрлығының көне дәуірдегі алтын өндіру ауданы болғандығын дәлелдей түседі.

Қола және ертедегі темір дәуірінде игерілген кен өндірісінің соның ішінде алтын өндіру ісінің құлдырау себебін негізгі екі жағдаймен түсіндіруге болады. Оның бірі - шаруашылық сипатының өзгеруі, яғни ірі қара мал өсіру, мал басының көбеюі бір жерде

тұрақтап қалуға мүмкіндік бермей, мал шаруашылығының көшпелі, жартылай көшпелі түрлеріне көшу. Екіншіден, халықтардың ұлы қоныс аударуы бұл істің ұмытылуына әкеледі.

Ғұн, үйсін, қаңлы тайпалық одақтары және Түрік қағанаты кезінде алтын мен күміс жергілікті жерлерде, шағын көлемде өте бай кеніштерде өндіріледі. Орта ғасырларда Солтүстік, Шығыс және Орталық Қазақстан жерін мекендеген Қимақ (кимек) қағанаты туралы Әл-Идриси олардың патшалары алтынданған киім мен алтын тәж киетінін айта келіп, қимақтардың алтын алу әдісі туралы былай деп жазды: «Әдет (қимақтардың) бойынша, алтынды жинап, суға шаяды, оны тазартып, сұрыптап алғаннан кейін, оның түйіршіктерін сынаппен араластырып, қоспаны сиырдың қиымен балқытады» [13, 337].

Ә. Марғұлан қазақтардың кен ісімен таныс болғандығын жер атауларынан байқауға болатынын атап көрсетеді. Мысалы, алтын кеніштерін - Алтынсу, Алтынтас, Алтынтау, Алтыншоқы, Алтынқазған деп атаған [14,19].

XIX ғ. II ж. кен орындарының көпшілігі жергілікті халықтың көмегімен ашылғаны туралы деректер бар.

Марғұлан қазақтардың алтын кеніштері туралы мынадай мәліметтер келтіреді: түріктерде алтыны бар тау бас ханның иелігіне беру заңы болғандығын, бұл дәстүр ұзақ уақыт бойы қазақтарда сақталғандығын және ханның барлық алтын кеніштері құпия сақталып, кімде-кім бұл туралы жат жерліктерге тіс жарса, өмірімен қоштасқан. Әсіресе, Тәуке мен Абылай хандық құрған кезеңдерде бұл заң қатаң сақталған. Хандар алтын кен орындарын жоңғарлар мен шүршіттерден [қытайлардан] күзетеді. Жасырын түрде өндіру жұмыстарын жүргізе отырып, алынған алтынды керуендерге өткізді, кей-кездерде Бұхар мен Қашқарға ірі сауда керуендерін ұйымдастырып отырған [14, 25].

Қазақ хандығының алтын кеніштерін жасырын түрде ұстауын елдің қауіпсіздігін ұстау мақсатынан туындаған іс-шара деп қарауға болады. Патша үкіметінің қазақ даласына пайдалы қазбалар, соның ішінде алтын кен орындарын іздестіру мақсатында жіберген экспедицияларының осы бағалы металл туралы бірде-бір дерек көзін таба алмауының және қазақ жерінде болған саяхатшылардың жазбаларында ешқандай мәлімет кездеспеуінің бір себебі осында болса керек.

Қола дәуірінің ең басты ерекшелігінің өзі - полиметалл және алтынды өндірістік тұрғыдан игеру [15,45] екендігін ескерсек, жинақталған археологиялық деректер көрсетіп отырғандай, алтын өндірудің Қазақстан аумағында қола дәуірінде пайда болып, дамығандығына көз жеткіземіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Марфуни А.С. История золота. - Москва: Наука, 1987. - 245 с.
- 2 Максимов М.М. Очерк о золоте. - Москва: Недра, 1988 - 112 с.
- 3 Черников С.С. Древнее горное дело в районе г. Степняк // Известия АН КССР. - Сер. археология. - Выпуск I. - № 46. - С.13-32.
- 4 Черников С.С. Древняя металлургия и горное дело Западного Алтая. - Алма-Ата: Издательство АН Каз ССР, 1949. - 112 с.
- 5 Из рапорта Горного ревизора золотых промыслов Семипалатинска, горного инженера-подполковника Коврыгина // Горный журнал. - 1860. - №1. - С. 91-93.
- 6 Археологический отдел Семипалатинского областного музея. Семипалатинск: Издательство обл. стат комитет. 1888. - 125 с.
- 7 Кузнецова Э.Ф., Мадина С.Ш. Исследование древнего золота Казахстана // Советская археология. - 1990. - №2. - С. 22-27.
- 8 Сапарбай И. Наурыздың шежіресін білмек керек // Қазақ әдебиеті. - 1997. - №18. - 3-4-бб.

- 9 Реуговский В. Поиски на золото. - Томск: Типо- литография П.И. Макушина, 1894. - 64 с.
- 10 Яговкин И.С. Коренное и россыпное золото Прииртышья // Большой Алтай. - Ленинград: Издательство АН СССР. 1934. - С. 155-262.
- 11 Берденов С. О древней «чуди» и чудских выработках // Промышленность Казахстана. – 2002, - № 2. - С. 98-112.
- 12 Кузнецова Э.Ф. К изучению древнего золота и золотодобычи на Великом Шелковом пути // Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути. - Алматы: Ғылым, 1991. – С. 119-122.
- 13 Қазақстан тарихы. Бес томдық. - Алматы: Атамұра, 1996. Т. I. - 544 б.
- 14 Маргулан А.Х. Горное дело в Центральном Казахстане в древние и средние века // Поиски и раскопки в Казахстане. - Алма- Ата: Наука, 1972. – С. 13-25.
- 15 Агапова Г., Кадырбаев М. Скоровища древнего Казахстана. - Алма-Ата: Жалын, 1979. – 244 с.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена древнему золотому промыслу на территории Казахстана.

RESUME

The article is devoted to the ancient gold mining in the territory of Kazakhstan.

УДК 94:327(574.1+470)

С.Ж. ДүйсенҚР БҒМ-ның
Мемлекет тарихы институты,
пед. ғыл. канд.

Батыс Қазақстан облысының Ресейдің шекаралас өңірлерімен өзара ынтымақтастығы туралы (XX ғасырдың 90-шы жылдары және XXI ғасырдың басы)

Аннотация

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы экономикалық қатынастарда елеулі рөл атқаратын шекаралық аймақтардың ынтымақтастығы мәселесі қарастырылады. Тәуелсіздіктің алғашқы он бес жылдығы тұсында Батыс Қазақстан облысының Ресейдің көршілес 5 облысымен өзара экономикалық қатынастарының қалыптасуы тарихы жергілікті мұрағат деректері негізінде баяндалады.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Батыс Қазақстан облысы, Астрахань, Волгоград, Самара, Саратов, Орынбор облыстары, консулдықтар, шекаралас өңірлер ынтымақтастығы, шекаралас өңірлер басшыларының форумы, Батыс Қазақстан облысы сыртқы экономикалық байланыстар бөлімі.

Қазақстан-Ресей қатынастарында шекаралас өңірлердің ынтымақтастығы маңызды рөл атқарады. Орыс тілінде жазылған саясаттану бағытындағы еңбектерде «шекаралас аймақтар ынтымақтастығы» ұғымына қатысты 20-дан астам анықтама («шекаралас аймақтар», «өңіраралық қатынастар», «шекаралас облыстардың қарым-қатынастары», «шекаралық қатынастар проблемалары» т.с.с.) беріледі [1, 5].

Ресеймен сауда-экономикалық қатынастары, соның ішінде аймақаралық шаруашылық байланыстар сонау кеңес заманында қалыптасып, Кеңес Одағы ыдыраған кезде үзіліп қалған болатын. Көптеген кәсіпорындарды қамтыған қаржылық дағдарыс, өзара есеп айырысу жүйесінің жетілдірілмеуі, салық жинау жүйесінің үйлесімсіздігі жағдайында тауар айналымының құрылымы нашарлады және экспорттық-импорттық операцияларды жүзеге асыру кезінде баспа-бас айырбасты (бартер) қолдану өскен болатын. Сол үзілген немесе әлсіреген шаруашылық байланыстары 90-шы жылдардың ортасына қарай қалпына келтіріле бастады. Бұл үдеріс, әрине, стихиялы түрде жүрген жоқ.

Өңіраралық ынтымақтастықты дамытуға 1992 жылғы 25 тамыздағы Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы ХХІ ғасырға бағдарланған Мәңгілік достық пен одақтастық туралы Декларация және Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы 1998-2007 жылдарға арналған экономикалық ынтымақтастық туралы шарт сияқты маңызды құжаттар негіз болды.

Бұл үдеріске екі мемлекет басшыларының қатысуымен жыл сайын өткізіліп келе жатқан шекаралас өңірлер басшыларының форумы ерекше серпін беруде. Мұндай форум өткізу идеясын алғаш рет Ресейдің Омбы облысын 11 жыл бойы (1991-2012 жж.-авт.) басқарған губернатор Л.К.Полежаев ұсынған болатын. Оның шекаралық қатынас проблемалары жөніндегі ресейлік-қазақстандық кездесулер өткізу идеясы Ресей Үкіметі тарапынан қолдау тапты [2].

Ресейлік кейбір ғалымдар сол кезде екі мемлекеттің арасында аймақаралық ынтымақтастықты нығайту үшін Ресейдің Қазақстанмен шекараға таяу өңірлерінде (Алтайда, Астраханьда, Омбыда - авт.) бірлескен мәдени және экономикалық орталықтар ашуды ұсынды [3, 230].

Ресей Қазақстанның ең ірі сауда әріптесі болып табылады. Қазіргі уақытта сауда айналымының үлесі Қазақстан Республикасының бүкіл сыртқы сауда көлемінің 17 пайыздан астамын құрайды. Ресей Федерациясының 12 облысы біздің республикамызбен шекараласады. Ресейлік зерттеушілердің деректеріне қарағанда, екі елдің арасындағы жалпы тауар айналымының 70 пайызы шекаралас аймақтардың үлесіне тиеді [1, 9].

Ресей Федерациясында Қазақстан Республикасының Санкт-Петербург қаласында Бас консулдығы және Астрахань мен Омбы қалаларында консулдықтары ашылды. Ал өз кезегінде Ресей Федерациясының Алматы қаласында Бас консулдығы және Орал қаласында консулдығы жұмыс істейді.

Батыс Қазақстан облысы (БҚО) географиялық тұрғыда Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде Қазақстанның ерекше орналасқан аймағы. Ол Ресей Федерациясының бес облысымен шектеседі. Солтүстігінде Орынбор, оңтүстігінде Астрахань, батысында Волгоград және Саратов, ал солтүстік-батысында Самара облысымен шектеседі. Осы географиялық орналасуының өзі БҚО-ға Ресейдің шекаралық өңірлерімен жан-жақты қарым-қатынас жасауға мол мүмкіндік береді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары облыс кәсіпорындары мен кәсіпкерлерінің көрші елдің аймақтарымен сауда-экономикалық байланыстары жүйесіз, стихиялы түрде жүргізілді.

Мәселен, Петербургтің «Сигнал», «Оксиген» кооперативтері 1992 жылы 2 ақпанда осы облыста өздерінің шығаратын халық тұтынатын тауарларын сатуға рұқсат сұрап өтініш білдірді [4, 64].

«Оренбургхлебпром» 1992 жылы 5 тамызда нан өнімдерін облыс аймағында сатуға өтініш білдірді [5, 88].

Бірте-бірте облыстың Ресейдің шекаралас аймақтарымен сауда-экономикалық байланыстары кеңейіп, өркениетті, нарықтық заман талабына сай реттеле бастады.

1995-1997 жылдары «Оренбургшвеймех» ААҚ Батыс Қазақстан облысының құрылыс фирмаларына және Қарашығанақ газконденсат кенорны үшін арнайы жұмыс киімдерін сатып отырған. 2000 жылдардың басында Орал өңірінің мұнай, газ, өңдеуші кәсіпорындарына, транспорт және байланыс, қызмет көрсету, тамақ және медицина өнеркәсіптеріне, жалпыөндірістік мақсаттағы кәсіпорын жұмыскерлеріне арналған неміс және фин технологиясы негізінде тігілген жазғы және қысқы арнайы киімдермен жабдықтап отырған [5, 180].

1999 жылы 24 қыркүйекте Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы 1998-2007 жылдарға арналған шекаралық аймақтардағы ынтымақтастық бағдарламасы мен келісімге қол қойған болатын.

2000 жылдардың басында Ресейдің барлық шекаралас аймақтарымен бұрынғы экономикалық байланыстар қалпына келтіріледі. Екі жақтың шаруашылық субъектілеріне бұрынғыдай емес, аз шығынмен, тауарларды уақытында жеткізуге мүмкіндіктер жасала бастады.

БҚО жерімен өтетін ұзындығы 2781 шақырым болатын «Орта Азия-Орталық», «Орынбор-Новопсков», «Одақ» магистральды газ құбыры және ұзындығы 313 шақырымдық «Атырау-Самара» транзитті мұнай құбыры пайдаланылды.

Батыс Қазақстан өңірі арқылы Ресейге баратын Орал-Саратов, Орал-Самара, Орал-Тольятти, Орал-Бузулук, Орал-Орынбор автожолдары өтетін.

Әсіресе Орал-Самара жолымен екі жаққа жиі және тұрақты түрде азық-түлік тасымалданды. Бұл күрежол екі жаққа да жақын және жолдың төселім сапасы жақсы болатын. Сонымен қатар Самарада сатылуға шығатын тауарлардың сан түрлері көп болатын. Ал Орал-Саратов күрежолы бойында, дәл шекара маңындағы «Озинки» елді мекенінде көтерме сауда жасауға қажетті базалардың біршама жақсы жабдықталған инфрақұрылымы болды. Сол кезде «Озинки» елді мекені арқылы Қазақстан мен Орта Азияға өтетін теміржол, маңызды автомобиль жолдары түйісетін.

Батыс Қазақстан облысының басшылығы 2001 жылы екі мемлекет арасындағы осы құжаттарды негізге ала отырып Ресейдің көршілес бес облысының әкімшіліктерімен ынтымақтастық туралы меморандумға қол қоюға қол жеткізді. Мәселен, 2001 жылы 4 мамырда Самара облысы әкімшілігімен қол қойылған меморандумда бұл келісімнің мақсаты – екі облыс арасында тікелей байланыстар орнату және кеңейту, олардың арасында сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамытуға ықпал жасау екені көрсетілді. Екі аймақтағы ағымдағы әлеуметтік-экономикалық жағдайлар туралы ақпарат алмасу, іскерлік ынтымақтастық ақпарат орталықтарын, тиісті өкілдіктер ашу туралы уағдаласты.

Тараптар мынадай басым салаларда ынтымақтастықты іске асыруға ниеттенді: металлургия және машина жасау, химия және мұнай-химия өндірісі, энергетика, автомобиль өндірісі, құрылыс, экология, ауыл шаруашылығы, тамақ өнеркәсібі, ғылыми-техникалық ынтымақтастық [5, 1].

Облыс басшылығы 2001 жылы 22 маусымдағы № 24 қаулысымен Батыс Қазақстан облысы сыртқы экономикалық байланыстар бөлімі» мемлекеттік мекемесін құрады. Мекеменің жұмыс жүргізетін арнайы Ережесі және 5 адамнан тұратын құрылымы бекітіледі. Бөлімнің басшысы етіп тәжірибелі маман Қ.С.Идиятов тағайындалды [5, 1-3]. Бұл мекеме 2004 жылдың 30 наурызына дейін, яғни таратылғанша, облыстың сыртқы сауда-экономикалық байланыстарын үйлестіруші және қадағалаушы орган қызметін атқарады [5, 1-2].

Осы мекеменің тікелей араласуымен Ресейдің шекаралас аймақ басшыларымен, олардың тиісті мекемелерімен, кәсіпорындарымен байланыстар орнату жүргізіле бастады. Осының бір мысалы, 2002 жылы 5 сәуірде Орал қаласына Д.Ф. Аяцков бастаған Саратов облысы делегациясының келуі. 2002 жылы 20-21 желтоқсанда Орал өңіріне К.А. Титов бастаған Самара облысының делегациясы келіп іскерлік байланыстар қалыптастыру туралы мәселе көтерілді [5, 145].

2002 жылы облыстың Ресей Федерациясымен тауар айналымы 572,2 млн АҚШ доллары көлемінде болды. Бұл облыс экспортының 64, 6 пайызын құрады. Ресей Орал өңірінен экспортталатын өнімнің 92,5 пайызын тұтынды. 2000-2002 жылдар аралығында екі жақтың арасында сауда айналымы өсу үстінде болды. Мәселен, 2000 жылы Ресейден келетін импорт көлемі 154,9 млн доллар болса, 2002 жылы 189,6 млн долларға өскен. Сонымен қатар осы аралықта облыстың Ресейге экспорт көлемі 457,0 млн доллардан 382,6

млн долларға төмендегені байқалды. Дегенмен 2002 жылы Батыс Қазақстан облысы экономикасына салынған ресейлік инвестиция көлемі 27 млрд теңгеге жетті [5, с.179-180].

Ресейдің шекаралас аудандарына Орал өңірінен көкөніс пен жеміс-жидек, ет және ет өнімдері, астық, мұнай, газ конденсаты, Ресейдің ірі мұнай-газ, металлургия және машина жасау кәсіпорындарының технологиялық өндірістік процестеріне қажетті шикізаттар мен жартылай фабрикаттар жіберіліп отырды.

Ресейден облысқа электр энергиясы, мұнай өнімдері, сұйылтылған газ, минералды тыңайтқыштар, электр двигательдері, тоңазытқыш жабдықтар, қара металл, тұрмыстық техника, құрылыс материалдары, түрлі-түсті бояу сырлар жеткізілді.

Сонымен бірге Орал өңірі Ресей жағынан ағып келетін трансшекаралық Жайық өзенінің суын, ресурстарын өзара тиімді пайдаланды. Судың 80 пайызы Ресей жағынан келетін еді [5, 179-180].

Орынбор әкімшілігімен қол қойылған меморандумда өнеркәсіп, отын-энергетика және аграрлық кешен саласының негізгі салаларында бірлескен инвестициялық жобалары мен өндірістік-шаруашылық кооперациясының әртүрлі формаларын жүзеге асыру; шекаралық аймақта сауда және кәсіпкерлікті дамыту; транспорт, байланыс, құрылыс саласы, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және қоршаған ортаны қорғау; құқық қорғау органдары қызметінің ынтымақтастығы, миграция және еңбек рыногы; ғылыми және гуманитарлық ынтымақтастық; денсаулық сақтау, мәдениет, спорт, туризм саласындағы екі жақты [5, 6-7].

Екі мемлекетке де ортақ табиғи ортаның жай-күйін қорғау мен жақсарту, шекаралас аймақтардың ластануына жол бермеу, табиғат байлығын ұтымды және үнемді пайдалану мәселелері қамтылды.

Қазіргі уақытта Ресей Федерациясының 12 субъектісі Қазақстанның 7 облысымен іргелес жатыр. 89 ресейлік аймақтың 76-сы бүгінде Қазақстанмен сауда-экономикалық байланыстар жасайды. Қазақстандық-ресейлік сауданың 70 пайызға жуығы осы шекаралас өңірлердегі өзара ынтымақтастықтың үлесіне тиеді.

Екі мемлекеттің өңіраралық экономикалық ынтымақтастығының маңызы туралы 2003 жылы Омбы қаласында Ресей басшысы В. Путин сөйлеген сөзінде: «Бүгін біздің шекаралас өңірлердегі байланыстарымыз интеграциялық үдерістердің шын мәніндегі локомотиві болғанын атап өткім келеді» деп бағалады [2]. Содан бері, яғни 2003-2016 жылдар аралығында екі мемлекет арасындағы аймақаралық ынтымақтастығының 13 форумы өтті [6].

Қорыта айтқанда, тарихи деректер Қазақстан мен Ресей арасындағы тығыз ынтымақтастықтың қалыптасуына өзіндік үлес қосып келе жатқан Батыс Қазақстан облысының көрші мемлекеттің шекаралас өңірлерімен екі жаққа да пайдалы, жарасымды қарым-қатынастары тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында қаланғанын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Коцюбинский И.П. Российско-казахстанское приграничное сотрудничество (Конец XX – XXI вв.). Автореф. дисс. к.и.н. - Москва, 2009. - 27 с.
- 2 Құланбай Ә. Қазақстан-Ресей: шекаралас өңірлердегі ынтымақтастық. // Егемен Қазақстан. – 2010. - №90-93. (25939). - наурыз.
- 3 Солозобов Ю. Казахстан и Россия. / В кн., Аяган Б.Г., Кашкимбаев А.Н. Россия и Казахстан: история взаимоотношений и современность. Историко-хрестоматийный очерк. – Алматы: Раритет, 2011. - 240 с.
- 4 ҚР БҚОМ. Қ-745; Т-1; Іс-5.
- 5 ҚР БҚОМ. Қор-384; Т-2, Іс-44.
- 6 <https://regnum.ru/news/economy/2188203.html> 21.02.2017

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история сотрудничества Западно-Казахстанской области с приграничными областями Российской Федерации в 90-ые годы XX и начале XXI века. Статья написана на основе архивных материалов областного архива Западно-Казахстанской области.

RESUME

The article deals with the history of cooperation between West Kazakhstan region and the Russian Federation border regions at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. The article is written on the basis of the archival materials of the West Kazakhstan oblast archive.

УДК 330(574)(091)

Б.М. КурманбаевИнститут истории государства
КН МОН РК,
канд. юрид. наук, доцент

История развития законодательства о специальных экономических зонах в Республике Казахстан (1990-1996 гг.)

Аннотация

Статья посвящена исследованию вопросов возникновения и последующего развития законодательства о специальных экономических зонах в Республике Казахстан в период с 1990 по 1996 годы. На основании анализа нормативных правовых актов автор показывает этапы создания, функционирования и прекращения деятельности специальных экономических зон.

Ключевые слова: Закон Казахской ССР, Постановление Верховного Совета Казахской ССР, Постановления Верховного Совета Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан, Стратегия «Казахстан – 2030», создание, Жайрем-Атасуйская, Карагандинская, Восточно-Казахстанская, Мангистауская, Атырауская, Лисаковская, Алакульская и Жаркентская свободные экономические зоны, свободная торговая зона «Атакент», свободная экономическая субзона.

Первым нормативным правовым актом, заложившим правовые и экономические основы для создания и функционирования специальных экономических зон в Казахстане, был Закон Казахской ССР «О свободных экономических зонах в Казахской ССР» от 30 ноября 1990 г. [1].

В статье 1 этого Закона раскрывалось понятие свободной экономической зоны, под которой понималась «специально выделенная территория с четко определенными административными границами и особым правовым режимом, создаваемая в целях привлечения иностранного капитала, прогрессивной зарубежной технологии и управленческого опыта для ускоренного социально-экономического развития территории зоны».

В данном нормативном акте законодателем вместо термина «специальная экономическая зона» применялся термин «свободная экономическая зона».

Мы разделяем позицию авторов считающих, что более точным представляется название «специальные экономические зоны». По их мнению, термин «свободная экономическая зона» не в полной мере отражает

сущность этого явления, поскольку применяемые во многих экономических зонах экономические правила, рычаги, специальные административные законы отнюдь не освобождают от определенного правового и хозяйственного режима, а лишь облегчают его, предоставляя льготы, стимулирующие предпринимательство. Фактически государство лишь сокращает масштабы своего вмешательства в экономические процессы [2].

Кроме этого, и с правовой точки зрения обоснованным будет использование термина «специальные экономические зоны». Ведь, в самом Законе при характеристике таких экономических зон указывалось, что это «специально (выделено нами – К.Б.) выделенная территория ...».

Однако, главной отличительной особенностью рассматриваемого Закона являлись не юридические неточности и ошибки, а то, что в нем были заложены первые попытки создания элементов рыночной экономики в период существования еще советской плановой экономики.

Имеющиеся в стране в тот период экономические проблемы были уже очевидными. Об этом красноречиво свидетельствует преамбула Постановления Верховного Совета Казахской ССР «О создании Жайрем-Атасуйской свободной экономической зоны в Дзезказганской области» от 18 июня 1991 г. [3].

В ней указано, что «богатейший минерально-сырьевой потенциал Жайрем-Атасуйского региона используется на сегодня крайне нерационально и без учета интересов республики. Давно действующие горнорудные предприятия имеют лишь пределы добычи, первичного дробления и измельчения руды. Не решались вопросы строительства обогатительного предела, металлургических и химических производств, обеспечивающих глубокую переработку сырья с выпуском конкурентноспособной, высокой готовности продукции. Не развивалась социальная инфраструктура».

Как отмечается в «Справке об экономической обстановке в республике в 1992 году», в тот период «не удалось преодолеть негативных тенденций, связанных с разрывом хозяйственных связей, высокой монополизацией промышленности, отсутствием конкурентных рынков, товаров и услуг, рынка труда» [4, с. 36].

Все это привело к спаду промышленного производства, снижению уровня жизни большинства населения и реальной угрозе финансово-экономического краха.

Так, например, за 10 месяцев 1992 года «валовый общественный продукт снизился против соответствующего периода прошлого года на 17,55%, произведенный национальный доход – на 17,4 %, объем промышленной продукции – на 16,2 %».

В это же время общее повышение оптовых цен «составило в промышленности в 22 раза; в сельском хозяйстве закупочные цены выросли в 16,7 раза. Фактические сметные цены в капитальном строительстве увеличились в 25,6 раз».

В этих сложных экономических условиях Президентом Республики Казахстан Н.А.Назарбаевым были предложены пути выхода из них, которые сформулированы в «Стратегии становления и развития Казахстана как суверенного государства» от 16 мая 1992 года.

В этой Стратегии предлагались ответы на такие животрепещущие для страны вопросы: «как начинать преодоление кризиса, остановить спад и перейти к постепенному подъему?». В ней указывалось, что «безусловно, позитивную роль могли бы сыграть иностранные инвестиции. Но при этом прежде всего необходимо полагаться на себя и начинать выбираться из кризиса, опираясь на собственные силы. Основной акцент должен быть сделан на своего производителя и инвестора, а помощь оказана тому, кто работает и производит, сберегает и вкладывает» [5, с. 297-315].

Президентом страны были определены основные меры для преодоления экономического кризиса, в том числе оказание поддержки казахстанским и зарубежным

инвесторам, путем создания благоприятных условий для хозяйственной, финансовой и иной деятельности.

Одной из форм поддержки инвесторов в то время считалось создание свободных экономических зон. При этом предполагалось, что такие экономические зоны будут создаваться с целью привлечения инвестиций, передовых технологий и менеджмента для развития территории зоны.

Полагаем, что в начале 90-х годов прошлого века в Казахстане сложились необходимые экономические и юридические предпосылки для возникновения специальных экономических зон.

Об этом свидетельствует активное их создание в стране в период с 1991 по 1994 годы.

Так, в день создания Жайрем-Атасуйской свободной экономической зоны, было принято Постановление Верховного Совета Казахской ССР «О создании Карагандинской свободной экономической зоны» от 18 июня 1991 г. [6].

Таким образом, на следующий год после принятия первого Закона о свободных экономических зонах в Казахстане созданы две такие зоны.

В последующем, в 1992 году по рассматриваемому вопросу приняты следующие Постановления Верховного Совета Республики Казахстан:

- «О создании Восточно-Казахстанской свободной экономической зоны» от 11 января 1992 г. [7];

- «О создании Мангистауской свободной экономической зоны» от 11 января 1992 г. [8];

- «О создании Алакульской, Жаркентской свободных экономических зон в Талды-Курганской области и создании в г. Талды-Кургане на базе предприятия "Талдыкурганвнештранс" свободной экономической субзоны» от 11 января 1992 г. [9];

- «О создании Лисаковской свободной экономической зоны» от 30 июня 1992 г. [10].

История создания и деятельность Лисаковской свободной экономической зоны достаточно подробно раскрыта в научной литературе [11, с 46-53].

Кроме этого, в 1994 году Указом Президента Республики Казахстан «О свободной торговой зоне «Атакент» от 18 апреля 1994 г. была создана свободная торговая зона [12].

Следует отметить, что, в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан «О мерах по упорядочению деятельности свободных экономических зон» от 5 марта 1994 г., были признаны решения Верховного Совета Республики Казахстан по вопросу создания Атырауской, Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Мангистауской свободных экономических зон [13].

Таким образом, в соответствии с первым Законом Казахской ССР «О свободных экономических зонах в Казахской ССР» от 30 ноября 1990 г. в Казахстане были созданы восемь свободных экономических зон, одна торговая зона и одна субзона.

В середине 90-х годов социально-экономическая ситуация в Казахстане стала улучшаться, проведены необходимые меры по созданию нового независимого государства. На этом этапе развития страны необходимо было понять, на каком этапе развития находится Казахстан и к какой стратегической цели следует двигаться в своем развитии.

Ответы на эти и другие важные вопросы озвучены Президентом страны Н.А.Назарбаевым в своем послании народу Казахстана «Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» от 11 октября 1997 года [14].

Глава государства предложил главной целью развития страны считать построение независимого, процветающего и политически стабильного Казахстана с присущим ему национальным единством, социальной справедливостью и экономическим благосостоянием всех казахстанцев.

В контексте озвученной Стратегии «Казахстан – 2030» вполне логичным выглядит принятие второго Закона Республики Казахстан «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан» от 26 января 1996 г. [15].

Как указано, в названии вновь принятого Закона изменилось наименование экономических зон из «свободных» на «специальные», что соответствовало их содержанию и правовой сути.

В данном Законе отмечалось, что в нем определяются общие правовые основы создания, функционирования и ликвидации специальных экономических зон на территории Республики Казахстан (статья 1).

При этом отмечалось, что специальная экономическая зона представляет собой ограниченную территорию Республики Казахстан, на которой действует особый *правовой* (выделено автором) режим (статья 2 Закона).

Особенность правового режима, на дату принятия рассматриваемого Закона, заключалась в особенностях финансирования, налогообложения, таможенного регулирования, порядка регистрации юридических лиц, лицензирования, порядка пребывания иностранных граждан, а также осуществления банковской деятельности.

Наряду с этим, в отличие от предыдущего Закона КазССР «О свободных экономических зонах в Казахской ССР» от 30 ноября 1990 г., в новом Законе специально выделялась цель создания специальных экономических зон.

Экономические зоны создаются «в целях ускоренного развития регионов для активизации вхождения экономики республики в систему мировых хозяйственных связей, развития одной или нескольких отраслей новых технологий, создания высокоэффективных производств, освоения выпусков новых видов продукции, привлечения инвестиций, отработки правовых норм рыночных отношений, внедрения современных методов управления и хозяйствования, а также решения социальных проблем» (статья 3 Закона).

Таким образом, создание специальных экономических зон с иными целями противоречило законодательству.

Полагаем, что, как не соответствующие указанным целям нового Закона Республики Казахстан «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан» от 26 января 1996 г., этим законодательным актом были упразднены Жайрем-Атасуйская, Алакульская, Жаркентская и Лисаковская свободные экономические зоны, а также субзона в г. Талды-Кургане.

Наряду с этим, по этому же основанию данным Законом упразднена зона свободной торговли «Атакент».

Некоторые исследователи считают, что «первый опыт образования СЭЗ из-за несовершенного правового и организационного механизма их функционирования не достиг задуманных целей, поскольку у администрации зон не было достаточной самостоятельности в решении финансовых, налоговых и других вопросов» [2].

Однако, мы твердо убеждены, что на начальном этапе становления независимой Республики Казахстан первые специальные экономические зоны, несомненно, сыграли свою положительную роль.

При этом, мы разделяем мнение авторов, считающих, что «опыт первых свободных экономических зон стал основой создания и деятельности новых СЭЗ, которые ставят перед собой новые задачи, становятся «точками роста» регионов страны, индустриально-инновационного развития нашего государства» [16, с.62].

В итоге, после принятия нового Закона в 1996 году в Казахстане остались 4 специальные экономические зоны: Атырауская, Восточно-Казахстанская, Карагандинская и Мангистауская.

В дальнейшем в Казахстане были приняты два Закона о специальных экономических зонах. Это Закон Республики Казахстан «О специальных экономических зонах в

Республике Казахстан» от 6 июля 2007 года [17], а также ныне действующий Закон Республики Казахстан «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан» от 21 июля 2011 года [18].

В связи с этим, процесс создания экономических зон в Казахстане был продолжен. Поэтому дальнейшее развитие казахстанского законодательства о специальных экономических зонах будет рассмотрено в последующих работах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Закон Казахской ССР от 30 ноября 1990 г. «О свободных экономических зонах в Казахской ССР» (утратил силу Указом Президента Республики Казахстан от 26 января 1996 г. № 2823, имеющего силу Закона) (Ведомости Верховного Совета Казахской ССР, 1990 г., № 49, ст. 455) // Таможенный информационный портал. URL: <https://keden.kz/ru/zakon.php?id=14775> (Дата обращения 13.03.2017).
- 2 Кайгородцева Т.Ф. Специальные экономические зоны Казахстана // Интернет-портал G-global. URL: <http://www.group-global.org/ru/publication/view/1759> (Дата обращения 13.03.2017).
- 3 Постановление Верховного Совета Казахской ССР от 18 июня 1991 г. «О создании Жайрем-Атасуйской свободной экономической зоны в Джезказганской области» (утратило силу Указом Президента Республики Казахстан от 26 января 1996 г. № 2823, имеющего силу Закона) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/B910005300_ (Дата обращения 13.03.2017).
- 4 Национальная экономика в архивных источниках (период независимости). Сборник документов и материалов. – Астана: Типография «Стимул», 2016. – 376 с.
- 5 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1992-1993 годы. – Астана: Деловой мир Астана, 2011. – 592 с.
- 6 Постановление Верховного Совета Казахской ССР от 18 июня 1991 г. «О создании Карагандинской свободной экономической зоны» (утратило силу Указом Президента Республики Казахстан от 5 марта 1994 г. № 1584) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/B910005200_ (Дата обращения 14.03.2017).
- 7 Постановления Верховного Совета Республики Казахстан от 11 января 1992 г. «О создании Восточно-Казахстанской свободной экономической зоны» (утратило силу Указом Президента Республики Казахстан от 5 марта 1994 г. № 1584) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/B920001400_ (Дата обращения 14.03.2017).
- 8 Постановления Верховного Совета Республики Казахстан от 11 января 1992 г. «О создании Мангистауской свободной экономической зоны» (утратило силу Указом Президента Республики Казахстан от 5 марта 1994 г. № 1584) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/B920001200_ (Дата обращения 14.03.2017).
- 9 Постановления Верховного Совета Республики Казахстан от 11 января 1992 г. «О создании Алакульской, Жаркентской свободных экономических зон в Талды-Курганской области и создании в г. Талды-Кургане на базе предприятия "Талдыкурганвнештранс" свободной экономической субзоны» (утратило силу Указом Президента Республики Казахстан от 26 января 1996 г. № 2823, имеющего силу Закона) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P920000740_ (Дата обращения 14.03.2017).

- 10 Постановления Верховного Совета Республики Казахстан от 30 июня 1992 г. «О создании Лисаковской свободной экономической зоны» (утратило силу Указом Президента Республики Казахстан от 26 января 1996 г. № 2823, имеющего силу Закона) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/B920004500_ (Дата обращения 14.03.2017).
- 11 Ильясова К.М., Байжанова Г.Д. История создания и деятельности Лисаковской специальной экономической зоны // Вестник Евразийского гуманитарного института, 2016, № 2. URL: http://egi.kz/wp-content/uploads/2016/02/vestnik_2016-2.pdf (Дата обращения 15.03.2017).
- 12 Указ Президента Республики Казахстан от 18 апреля 1994 г. № 1663 «О свободной торговой зоне «Атакент» (утратил силу Законом Республики Казахстан от 26 июня 1996 г. № 15-1) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U940001663_ (Дата обращения 15.03.2017).
- 13 Указ Президента Республики Казахстан от 05 марта 1994 г. № 1584 «О мерах по упорядочению деятельности свободных экономических зон» // Таможенный информационный портал «KEDEN.kz». URL: <https://keden.kz/ru/zakon.php?id=15053> (Дата обращения 15.03.2017).
- 14 Послание Президента страны народу Казахстана от 11 октября 1997 г. «Казахстан - 2030 Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030_ (Дата обращения 15.03.2017).
- 15 Закон Республики Казахстан от 26 января 1996 г. № 2823 «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан» (утратил силу Законом Республики Казахстан от 6 июля 2007 года N 274) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960002823_ (Дата обращения 15.03.2017).
- 16 Багдатова С.А. История свободных экономических зон // История государства. – 2016. - № 4.
- 17 Закон Республики Казахстан от 6 июля 2007 г. № 274 «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан» (утратил силу Законом Республики Казахстан от 21 июля 2011 года № 469-IV) // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000274_ (Дата обращения 15.03.2017).
- 18 Закон Республики Казахстан от 21 июля 2011 г. № 469-IV «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000469> (Дата обращения 15.03.2017).

ТҮЙІН

Мақала 1990-1996 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасындағы арнайы экономикалық аймақтар туралы заңнаманың шығуы және одан әрі даму мәселелерін зерттеуге арналған. Арнайы экономикалық аймақтардың нормативті құқықтық актілерін талдау негізінде автор құрылуы, қызметі және олардың қызметінің тоқтатылу кезеңдерін көрсетеді.

RESUME

The article is devoted to the study of the issues of origin and subsequent development of legislation about special economic zones in the Republic of Kazakhstan between 1990 and 1996. Based on the analysis of regulatory legal acts, the author shows the stages of establishing, functioning and termination of the special economic zones.

А.Т. Чакликова

Казахский университет
международных
отношений и мировых
языков им. Абылай хана,

д-р пед. наук,
профессор

Теоретико- методические основы полиязычия в условиях евразийского многообразия

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы полиязычия, языковой политики и методические основы полиязычного и трехязычного образования в Казахстане. Автором выделена роль изучения русского языка и языков стран-участниц ЕАЭС как одного из приоритетных направлений сотрудничества в Сообществе. В этом контексте автор акцентирует внимание на роли русского языка, вопросы сохранения позиций которого являются необходимыми для поддержания социальной стабильности в полиэтничном обществе. Также, особое внимание уделяется вопросам уровневранжируемой организации процесса овладения языком и его стандартизации. В этой связи автором проанализированы особенности модели гармонизации международно-стандартных уровней владения иностранным языком со структурой и целями отечественного иноязычного образования. На опыте формирования измерений межкультурно-коммуникативных компетенций в КазУМОиМЯ имени Абылай хана автором была представлена и предложена модель универсализации формирования триединства языков, которая легко проецируется на любой язык обучения. Выявлена и обоснована необходимость введения универсальной уровневой структуры формирования триединства языков и создания общеконцептуального базиса языкового образования в Республике Казахстан. Общеконцептуальный базис в виде Госстандарта языкового образования призван обеспечить критериально-параметровую шкалу языковых компетенций.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковая политика, полиязычное образование, триединство языков, межкультурно-коммуникативная компетенция, уровнево-ранжируемая модель.

ЕАЭС является одной из наиболее динамично развивающихся региональных организаций, отвечающей тенденциям объективно возрастающей роли международного взаимодействия. Как одна из наиболее авторитетных

международных организаций, ЕАЭС существенно влияет на современные международные политические и экономические отношения.

С момента своего создания ЕАЭС уделяет приоритетное внимание сфере образования как стратегическому фактору развития общества. Качественное образование – залог экономического роста страны. В свою очередь, стабильный экономический рост способствует устойчивому развитию общества в целом и оптимальному протеканию общественных процессов.

Благодаря особенностям гуманитарных ресурсов каждой страны-участницы Сообщества имеется огромный потенциал для взаимодействия. В первую очередь, это национальный язык. Неслучайно в приоритетных направлениях Сообщества среди прочих выделена поддержка в изучении русского языка и языков государств-членов ЕАЭС.

В настоящее время в Казахстане сложилась такая языковая ситуация: реальное многообразие языков, использование свыше ста языков в функциональных целях; языки народов этнических групп страны неравнозначны по объему выполняемых ими функций.

Многоязычность страны и сложившаяся в ней сложная культурно-языковая ситуация являются факторами, которые обуславливают необходимость тщательного рассмотрения и постоянного совершенствования языковой политики, способствующей разрешению языковых проблем.

В концепции языковой политики Республики Казахстан отмечается, что одним из основных условий устойчивого развития является стабильность межнациональных отношений. Соответственно, языковая политика нашей страны, прежде всего, призвана сохранить межнациональный мир и согласие. Нельзя не отметить и того, что ведущей идеей языковой политики, помимо создания условий для взаимодействия и взаимообогащения культур, их дальнейшего развития в республике, является необходимость овладения несколькими языками, в особенности иностранными.

Для Казахстана, где проживает более 130 национальностей, вопросы сохранения позиций русского языка являются не просто актуальными, а необходимыми для поддержания социальной стабильности в обществе.

Ещё в 2007 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Н.Назарбаев предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику [1]. В этой связи была разработана Концепция полиязычного образования. Данная Концепция, рассматривая полиязычное образование как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира, ориентирует на углубленное изучение государственного казахского языка в гармоничном взаимодействии с обучением русскому и английскому [2].

Русский язык в Казахстане продолжает сохранять прочные позиции, остается доминирующим средством коммуникации, языком межнационального и международного общения. Получив в соответствии с Конституцией РК статус языка, «официально употребляемого в государственных организациях и органах местного самоуправления», русский язык наряду с государственным казахским языком неизменно находится в фокусе последовательно осуществляемой в стране, взвешенной культурно-языковой политики. Русский язык изучается во всех типах школ (русских, национальных, смешанных), в вузах обучение также разбито по языковому признаку на два потока – русский и казахский.

В условиях открытого и взаимосвязанного мира, расширяющегося диапазона взаимодействия стран возрастает роль владения английским языком, что, в свою очередь, является одним из необходимых условий интеграции в мировое сообщество. Соответственно, усиление социально-образовательной значимости знания иностранных

языков как основного инструмента международного взаимодействия выдвинуло языки в образовательные приоритеты.

Сегодня овладению иностранным языком уделяется особая роль. Ведется огромная работа по внедрению обновленной когнитивно-лингво-культурологической методологии иноязычного образования, по улучшению качества иноязычного образования, по подготовке необходимых педагогических кадров.

Необходимость оказания поддержки изучения языков стран-участниц ЕАЭС очевидна и сотрудничество стран-участниц ЕАЭС в этом направлении будет серьезным прорывом в региональных интеграционных процессах.

Предстоит большая методическая работа:

- во-первых, это вопросы уровнево-ранжируемой организации процесса овладения языком;

- во вторых, вопросы его стандартизации по выделенным уровням обученности.

В этом плане у КазУМОиМЯ есть особые наработки. Так, нами еще в 2000 году была разработана модель гармонизации международно-стандартных уровней владения иностранным языком со структурой и целями отечественного иноязычного образования, в соответствии с которой сохраняются 6 европейских уровней обученности. Позже в 2009 году, по поручению МОН РК, университетом им. Абылай хана под руководством д.ф.н., профессора Кунанбаевой С.С. были разработаны «Концепция языкового образования РК» и Госстандарт образования РК «Языки триединства» как единая универсальная система управления полиязычным образованием в РК.

Указанный Госстандарт образования РК «Языки триединства» был утвержден Приказом МОН РК от 3 ноября 2010 года за №514. А в следующем году, в феврале 2011г., на основе ГОСО языков Университетом были разработаны и введены в действие типовые программы по языкам триединства, на базе которых обеспечивается в настоящее время управление и методическая координация процессов обучения языкам триединства в вузах РК. На данный период времени Министерством образования и науки РК утверждена и активно реализуется учебными учреждениями и другими уполномоченными органами «Дорожная карта развития трехязычного образования на 2015-2020 годы».

Модернизация языкового образования проводилась путем адаптации и определения конечных требований по закрепленным за типом учреждения образования потолочным уровнем языковой компетенции, соответствующих общеевропейским. Обозначенные уровни гармонизируются с особенностями национальной образовательной системы и в соответствии с принятой в Концепции образовательной структурой реализуются следующим образом:

- для дошкольного обучения и начальных классов средней школы рекомендуется стартовый нулевой уровень программы;

- для основной ступени (5-10 классы) – уровни А1, А2;

- для профильных классов 12-летки, для колледжей и лицеев – уровень В1 и профильно-ориентированные обучающие программы;

Таким образом, общеобразовательная средняя школа покрывается, в основном, стартовой программой и 3 уровнями (А1, А2, В1).

- для неязыковых вузов – уровень В2 плюс полный курс LSP (программа профессионального иностранного языка);

- для языковых вузов – усвоение уровней В2, С1, С2 с возможностью сертифицирования на IELTS (европейский стандарт) или американский TOEFL + 2 программы LAP (язык для академических целей) и LSP (программы профессионального языка);

- для магистратуры – уровни С1, С2 с программами избирательно LAP или LSP .

Данная система представляет собой сочетание международной шкалы оценок качества с отечественным предметным содержанием, унифицирует квалификационно-

качественные требования к конечным результатам по уровням обученности иностранным языкам для каждого типа учреждения образования с вариативными содержательно – образовательными подпрограммами на каждом уровне [3].

Так как уровневые модели языковых компетенций и ранжирование обученности сегодня разрабатываются и в обучении казахскому, русскому языков, считаем целесообразным обеспечить общеконцептуальный базис языкового образования в Республике в форме Госстандарта языкового образования.

ГОСО по языковому образованию позволяют:

- представить языковое образование как систему непрерывного преемственного и взаимосвязанного языкового образования по всем языкам триединства;
- обеспечить централизованное управление языковым образованием, скоординированного по всем языкам триединства и уровням системы образования.

Государственный стандарт также будет способствовать:

- универсализации языкового образования, базируемого на принципах:
- уровневой ранжированности предметного содержания и конечных показателей владения языками;
- нормативно-закрепленности государственно-стандартных требований по уровням владения языками;
- распределению этих уровней преемственно за каждой стадией школьного, вузовского и послевузовского образования;
- унифицированию квалификационно-качественных требований по владению языками по типовым уровням;
- обеспечению критериально-параметровой шкалой измерения языковой компетенции и единым контрольно-оценочным механизмом владения языками, построенный с учетом международных квалификационных уровней владения языком.

Кроме того, мы считаем необходимым ввести универсальную уровневую структуру формирования триединства языков, которая с учетом наличия языковой среды, социо-и-лингвокультурного базиса, владения родным или вторым языком в условиях полиязычия с детства, предопределяет распределение уровней по международной шкале применительно к языкам триединства по ступеням общей системы национального образования. Предложенная универсализация подходов и требований для всех языков триединства с уровневой структурой модели, базируется на нашем опыте формирования измерения межкультурно-коммуникативных компетенций студентов по иностранным языкам.

Еще раз хотелось обратить внимание на то, что формирование измерений межкультурно-коммуникативных компетенций в КазУМОиМЯ имени Абылай хана базируется на выработанном единстве подходов, а именно на:

- теоретической платформе когнитивно-лингвокультурологической методологии иноязычного образования, объектом которого является междисциплинарный конструкт «язык-культура-личность», методологической категорией определяется «лингвокультура», целерезультативный категорией выступает «Межкультурная компетенция», а конечным результатом – сформированный «субъект межкультурной коммуникации» [4, с.41-43]. Когнитивно-лингвокультурологическая методология реализуются в теории межкультурной коммуникации через специфические методологические принципы: когнитивный, концептуальный, коммуникативный, лингвокультурный, социокультурный и рефлексивно-развивающий;

- межкультурно-коммуникативная компетенция является обязательным компонентом компетентностных моделей для всех специальностей вуза;

- разработанная адаптация общеевропейской уровневой системы языковых компетенций представляет собой систему национальных стандартов иноязычной подготовки и предопределяет содержание и требования к учебным комплексам и системе оценивания и контроля;

Таким образом, данную модель универсализации формирования триединства языков легко можно спроецировать на любой язык изучения. На разработанных концептуально-методологических основах университет КазУМОиМЯ по иноязычному образованию обеспечивает по своему профилю ВУЗы Республики типовой программной продукцией, разрабатывает учебную, лингво-энциклопедическую и справочно-инструктирующую дидактическую литературу, являющуюся базисом методологии казахстанского иноязычного образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. - 2007. - 1 марта. - № 33 (25278).
- 2 Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан. - Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 2006. - [ЭР].
- 3 Кунанбаева С.С. Стратегические ориентиры высшего иноязычного образования. – Алматы, 2015. – 208 с.
- 4 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. - Алматы. 2005. - 265 с.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстандағы көп тілділік, тіл саясаты, көп тілді және үш тілді білім берудің әдістемелік негіздері қарастырылады. Автор ЕАЭО-ға қатысушы мемлекеттердің орыс тілін және тілдерді зерделеу рөлін қоғамдастықтағы ынтымақтастықтың басын бағыттарының бірі ретінде көрсетеді.

RESUME

The author of the article considered the problems of poly-linguistics, language policy and methodical basics of poly-lingual and triple-lingual education in Kazakhstan. The author pointed out the role of studying the Russian language and the languages of the countries, the participants of the Eurasian economic community as one of the priority directions of cooperation in the community.

УДК 81 271.12

Аннотация

В статье рассматривается проблема межкультурной толерантности как социально и профессионально значимого качества в процессе профессиональной подготовки будущих учителей иностранного языка. Эффективность профессиональной подготовки будущих учителей иностранного языка определяется способностью быть активным участником межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: межкультурный подход, межкультурная коммуникация, педагогическая толерантность, межкультурная толерантность, диалог культур, иноязычное общение, иноязычная культура.

С.Б. Загатова

Евразийский гуманитарный институт,
канд. филол. наук, профессор

Формирование межкультурной толерантности у будущих учителей иностранного языка

Интеграционные процессы в казахстанском обществе меняют статус и функции иностранного языка на современном этапе развития Казахстана. Все это происходит на фоне расширяющихся международных контактов. Все более доступным становится приобщение к многообразию мировой политики и культуры, приоритетным становится установление взаимопонимания между народами.

В Казахстане подготовка учителей иностранного языка проходит в рамках внедрения полиязычия и в условиях знакомства с иной (чужой) культурой, рассмотрении культуры своей страны с позиции иноязычного общества.

Межкультурный подход к организации процесса профессиональной подготовки будущих учителей иностранного языка позволяет изучение иностранного языка в диалоге систем родной и иноязычной культуры.

В контексте современной ситуации обучения иностранным языкам, прежде всего, необходимо обеспечивать развитие у обучающихся способностей, позволяющих использовать язык как инструмент общения в диалоге культур современного мира. При рассмотрении языка как инструмента индивидуально-личностного проникновения в культуру других народов, обучение иностранному языку должно трактоваться не только как обучение иноязычному общению, но и как обучение иноязычному общению в межкультурной коммуникации.

Осваивая иностранный язык, обучающийся расширяет не только свой кругозор, но и границы своего мировосприятия и мироощущения. При этом то, как он воспринимает мир и что он в нем видит, всегда отражается в понятиях, сформированных на основе исходного языка и с учетом всех выразительных средств. Более того, ни одна ситуация, ни одно событие не воспринимаются человеком беспристрастно. Они оцениваются им, равно как и явления иных культур, всегда через призму принятых в родном лингвосоциуме культурных норм и ценностей, через призму усвоенной индивидуумом модели миропонимания.

Иностранный язык становится, таким образом, неотъемлемым компонентом культуры, ее аккумулятором, носителем и выразителем. Как писал Леонтьев А.А., «под именем языка мы преподаем культуру» [1, 41].

Целью учебно-воспитательного процесса в вузе наряду с подготовкой высококлассного специалиста, обладающего достаточной степенью профессиональной компетенции, является и разностороннее развитие личности с нравственно-ценностной мотивацией поведения во всех сферах жизни и деятельности – как профессиональной, так и социальной, профессиональная этика должна быть неотъемлемой чертой, характерным свойством каждого специалиста любой профессии.

Профессиональная подготовка будущих учителей иностранного языка предусматривает их готовность решать профессиональные задачи, в том числе принятие идей педагогической толерантности. Будущий учитель иностранного языка, как любой учитель-предметник, являясь носителем и транслятором идеала культуры общества, обладает педагогической толерантностью, проявление которой необходимо для продуктивного осуществления профессионально-педагогической деятельности.

Под педагогической толерантностью понимается интегративное свойство личности, обуславливающее способность учителя к успешному взаимодействию в области профессиональной деятельности, продуктивному разрешению конфликтов и их предотвращению, критическом осмыслении и выработке суждений, базирующихся на принятии идей толерантности и ненасилия как общечеловеческой, личностной и профессиональной ценности.

В профессиональной подготовке будущих специалистов иностранного языка наряду с педагогической толерантностью приходится говорить о формировании межкультурной толерантности. Под межкультурной толерантностью следует понимать толерантность, представляющую собой комплекс свойств и способностей личности, позволяющих ей проявлять терпимость, уважение и доброжелательное отношение к представителям других этнокультурных общностей и феноменам других этнокультур [2].

Как считают многие исследователи, наиболее эффективно формирование межкультурной толерантности будущих специалистов происходит в процессе их иноязычной подготовки. Изучение именно иностранного языка как средства межкультурной коммуникации способствует культурному обогащению и установлению отношения культурной равнозначности, равноценности.

Иностранный язык, как феномен общественной культуры, обладает большими возможностями для заимствования ценностей других культур. Особую значимость в связи с этим приобретает термин “диалог культур” - исторически сложившееся взаимодействие различных знаковых систем, произведений искусства, литературы, музыки, живописи и науки, имеющих своих создателей, творцов, на авторскую позицию которых возможна диалогическая реакция.

Роль иностранного языка состоит в том, что он не только знакомит с культурой страны изучаемого языка, но путем сравнения оттеняет особенности своей национальной культуры, знакомит с общечеловеческими ценностями. При этом, межкультурная коммуникация (диалог культур) может быть реализована только на осознанной национально-культурной базе родного языка. Такой диалог возможен лишь при условии

осознания обучающимися своей собственной национальной культуры и, соответственно, своего родного языка. Необходимо изучение универсального и специфического как в родной, так и в другой культуре, а также нужно учитывать равноправие и равнозначность всех культур в мировой цивилизации, признание полиэтнической, поликультурной формы ее существования.

Следовательно, гуманистический подход заставляет по-новому взглянуть на образование, в центре которого человек, чье развитие и жизнедеятельность возможны только на основе полноправного диалога с окружающим миром и культурным космосом. Современное языковое образование рассматривается сквозь призму понятия культуры, то есть образование понимается как культурный процесс, который позволяет обучаемому проявить свою индивидуальность, а также способность к культурному саморазвитию и самоопределению в мире культурных ценностей.

Принятие иноязычной культуры и ценностное отношение к ней являются составляющими общей культуры, обеспечивающими толерантность межкультурной коммуникации современного учителя иностранного языка. Существует глубокая связь между языком и ценностным отношением к культуре страны изучаемого языка, так как язык и культура принадлежат одному и тому же обществу, государству и народу, реализующемуся в культуре и языковом общении. Усвоение другого языка даёт возможность не только интегрироваться в другую языковую группу, но и идентифицироваться с ценностями иноязычной культуры. Выделение культурной составляющей в содержании обучения иностранному языку открывает студентам доступ к ценностям другого народа, обеспечивает в образовательном процессе «диалог культур». Значимость проблемы возрастает, когда речь идет об изучении личностных процессов, связанных с развитием ценностного отношения будущих учителей иностранного языка к иноязычной культуре, с созданием педагогических условий профессиональной адаптации студентов в новой социально-экономической обстановке, с необходимостью повышать реальный уровень культуры и духовности выпускников.

Овладевая языковым средством общения, будущий учитель иностранного языка открывает для себя, а затем получает непосредственный доступ к культурным ценностям новой для него страны. Именно новизна самого факта культуры, способ его подачи, соответствующая технология работы служат мощными факторами возникновения и поддержания личностного смысла обучения для студента. Следовательно, нельзя не согласиться с точкой зрения, что надо обучать не столько языку, сколько смысловому содержанию языка страны, где говорят на этом языке, так как язык – это наиболее полный показатель культуры [3, 84].

Таким образом, неразрывная взаимосвязь между человеком и культурой находит свое отражение в образовании через включение в содержание образования не только научных знаний, но и культуры как целостного развивающегося явления, как системы накопленных знаний, социального опыта, культурных достижений, а дидактическая организация данного содержания предполагает деятельность, направленную на познание мира в процессе активного диалога с ним. Обучению иностранному языку как средству общения и приобщения к культуре страны изучаемого иностранного языка способствует создание межкультурного пространства, организованного переплетением и взаимопроникновением разных систем ценностей, имеющих свои особенности и своеобразие мировосприятия, что позволяет сформировать межкультурную толерантность студентов - будущих учителей иностранного языка [4].

Межкультурный подход дает обучающимся возможность сравнить элементы и структурные единства иноязычной культуры с традициями, обычаями и другими проявлениями своей собственной культуры, что, в конечном счете, позволяет сформировать у них чувство толерантности. Это означает, что наряду с овладением иностранного языка (лингвистическая компетентность) следует создавать условия для

повышения мотивации к процессу получения знаний о культуре страны изучаемого языка. Только культура в различных ее проявлениях содействует формированию личности человека. При этом, обучение иноязычной культуре используется не только как средство общения, но и как средство обогащения духовного мира. Следовательно, необходимо говорить о ценностном отношении обучаемых к иноязычной культуре. Ценностное отношение к иноязычной культуре будущих учителей иностранного языка основано на понимании общечеловеческих ценностей, знании и принятии ценностей иноязычной культуры, определяющей выбор социального поведения человека.

Цель профессионального обучения состоит в овладении сложной структурой профессиональной деятельности, которая происходит через учение. В профессиональном обучении всестороннее развитие личности и повышение её культурного уровня приобретает большой личностный смысл, т.к. оно связано с будущей профессией, конкретной специальностью и выступает в качестве определяющих характеристик будущего специалиста. Что касается подготовки будущих учителей иностранного языка к овладению межкультурной коммуникацией, необходимо говорить о ценностном отношении обучаемых к иноязычной культуре.

Таким образом, межкультурный подход призван помочь обучающемуся увидеть общее и различное между культурами, взглянуть на собственную культуру глазами других народов, сформировать индивидуальную картину. Основными результатами при таком подходе станут полученные знания о культуре и ценностях страны изучаемого языка, направленность личности на ценностное отношение к иноязычной культуре, осознанный выбор речевого и социального поведения.

Реальная межкультурная коммуникация может быть достигнута в процессе приобщения студентов к мировым ценностям посредством включения в программу обучения иностранному языку самостоятельной работы студентов с культуроведческим и культурологическим материалом, что способствует более глубокому проникновению в предмет. Культура позволяет получить не только необходимую информацию и отдельные знания, но и составить целостную картину мира, определить свое место в этом мире и обществе.

Таким образом, межкультурная толерантность проявляется в межкультурной коммуникации и может быть сформирована в процессе приобщения студентов к мировым культурным ценностям через включение в программу иностранного языка:

- спецкурсов, содержащих социокультурный аспект изучаемого языка;
- самостоятельной работы с культурологическим материалом;
- культуроведческого материала как составляющую межкультурной связи;
- выполнения творческих проектов.

Следовательно, терпимость к иной системе ценностей, основанная на изначальной мотивации к изучению языка и культуры другой страны, лежит в основе формирования межкультурной толерантности студентов - будущих учителей иностранного языка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Леонтьев А.А. Язык не должен быть чужим // Этнопсихологические аспекты преподавания иностранных языков. - М., 1996. – С.39-46.
- 2 Слободжанкина Л.Р. Толерантность и межкультурная коммуникация // Актуальные проблемы лингвистики и межкультурной коммуникации: межвуз. сб. науч. тр. - Магнитогорск: МаГУ, 2004. Вып. II. - С. 16-18.
- 3 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. - Алматы: Эдельвейс, 2005. – 264 с.

- 4 Липатова Н.О. Толерантность как фактор становления личности будущего учителя иностранного языка // Образование в XXI веке: Сборник научных статей - Самара Издательство СГПУ, 2005. – С. 115-120.

ТҮЙІН

Мақала болашақ ағылшын тілі мұғалімдерін кәсіби оқытудағы мәдениетаралық тәсіл, мәдениетаралық коммуникация мен мәдениетаралық толеранттылықты қалыптастыру проблемасына арналған.

RESUME

The article is devoted to the problem of cross-cultural approach in professional training of future foreign language teachers, mastering the cross-cultural communication and the formation of cross-cultural tolerance.

Аннотация

Қазақ тілі сабақтарында сұраулы сөйлемдерді оқытуда қатысымдық әдістің маңызы зор. Қатысымдық әдіс жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі. Қатысымдық әдіс мұғалімнің оқудағы күзiреттiлiкке бағыт – бағдар беруi, оқушылардың ой-қорытынды жасауына, өз ойын айта білуіне, оны күнделікті өмірде пайдалана білуіне көмегін тигізеді. Мақалада қатысымдық әдіс арқылы сұраулы сөйлемдерді тиімді меңгерту жолдары туралы айтылады.

Түйін сөздер: инновациялық технология, қазақ тілін оқыту әдістемесі, сұраулы сөйлемдер, қатысымдық әдіс, күзiреттiлiк.

А. Есенбаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
PhD докторанты

Б. Елікбаев

Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
филол. ғыл. д-ры, доцент

Сұраулы сөйлемді қатысымдық түрде оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері

Бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі – жалпы білім беретін мектептерде қазақ тілін жаңаша әдіс-тәсілдермен, технологиялармен оқыту. Қазақ тілін жаңа технологияларды ұтымды пайдалана білу оқушы бойында тілге деген қызығушылықты арттыруға септігін тигізеді. Бүгінгі таңда қазақ тілін саналы және сапалы меңгерудің бір шарты ретінде бірқатар инновациялық білім беру технологиялары қолданылып жүр. Бұл орайда қазіргі білім жүйесінде қолданылып жүрген Д.Б.Эльконин мен В.В.Давыдовтың дамыта оқыту жүйесі, В.К.Дьяченконың ұжымдық оқыту технологиясы, Ш.А.Амонашвилидің тұлғалық-ізгілендіру технологиясы және т.б. білім беру технологияларын атауға болады.

Қазіргі білім беру үдерісінде ең жиі қолданыста жүрген технология - Ф.Ш.Оразбаеваның қатысымдық тұрғыдан оқыту технологиясы. Әдіскер тілдік қатынасқа байланысты іске асатын сөйлесім әрекетінің бес түрін ғылыми айналымға енгізді. Аталған технология тіке байланыс, адамның жеке қабілетін ескеру, сөйлеуге үйретуде жүргізілетін жұмыс түрлерін айқындау, сатылап даму, динамикалық өзгеру, өзектілік ұстанымдарын басшылыққа алып, қатысымдық әдіс арқылы тілді меңгеруді мақсат етеді.

Білім беру жүйесінде технологиялардың әрқайсысы тілді меңгеруде өзіндік орын ала келіп, бір-бірімен тығыз бірлікте, тұтас қолдану

арқылы тиімді рөл атқарады. Оқушыға жүйелі білім беретін материалды тиімді әдіс-тәсілдерді қолданып, оның жеке қабілетіне сай дұрыс меңгерте білу оқыту технологиясын жақсартта түседі. Білім беру технологияларын оқушының қабілеті мен уақыт сұранысына орай қолдану білім сапасын арттырып, оны өз ойын жинақтап айтуға, білімін тілдік қатынаста дұрыс қолдануға үйретеді.

Қазақ тілін коммуникативтік тұрғыдан оқыту қатысым әдісі арқылы жүзеге асады. Тілдік қатынастың өзі адамзаттың бір-бірімен тікелей қарым-қатынасына, пікірлесуіне, сөйлесуіне негізделетіндігін ескерсек, қатысымдық әдіс арқылы оқушылар бір-бірімен, оқытушымен тікелей жүздесуі, сөйлесуі, өзара қарым-қатынасы жүзеге асады. Соның нәтижесінде оқушылар кез келген жағдайды, ортаны дұрыс пайдаланып, барлық уақытта ойға оралған пікірді сыртқа шығарып айта білу және оған қатысты жауап алуды меңгереді. Тіке байланыс ұстанымы оқушылардың бір-бірімен сөйлесуі, пікірлесуі арқылы жүзеге асады. Тіке байланыс ұстанымы мұғалім мен оқушының немесе оқушы мен оқушының екі жақты қатынасына негізделеді. Мәселен, мұғалім мәтінді оқушыға ұсына отырып, осы мәтін төңірегінде бірнеше жұмыстарды орындатады. Мәтіндер оқушылардың лексикасын толықтыратындай, сөздік қорын байытатындай, логикалық ойлау қабілетін дамытатындай мақсатта алынуы керек. Оқушылар таңдалып алынған мәтіндерді тек мәнерлеп, нақышына келтіріп оқумен шектелмей, мәтін бойынша әртүрлі мақсаттағы тапсырмаларды орындауға жаттығулары қажет. Мәтінді мәнерлеп оқу, мәтіннен қажетті қатысымдық тұлғаларды табу, олардың мәні мен мағынасын айқындау, мәтін бойынша жоспар құру, мәтіннің негізгі мазмұнын баяндау, мәтін мазмұнын көршісімен әңгімелеу, мәтін бойынша сұрақтар дайындау, дайындаған сұрақтарын ұжымға немесе көршісіне қою арқылы жауап алу, мәтінге ат қою т.б көптеген жұмыс түрлерін қамтуға болады.

Қазақ тілін оқытуда қатысымдық оқыту технологиясын пайдалану оқушылардың сабаққа деген ынтасын, белсенділігін арттыруда тиімді тәсіл болып табылады.

Қатысымдық оқыту технологиясы дегеніміз – тілді қарым – қатынас негізінде оқыту. Орта мектепте қатысым әдісі арқылы оқыту оқушылардың ойлау, ой қорыту, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты т.б. танымдық көзқарасының дұрыс қалыптасуына, тіл байлығының дамуына ықпал етуге болады. Қазақ тілі сабағында сұраулы сөйлемдерді оқытуда, олардың түрлерін меңгертуде қатысым әдісі арқылы оқушылардың өмірлік қатысым дағдыларын қалыптастырып, шығармашылық қабілеттерін жетілдіріп, мәнерлі де жатық сөйлеу қабілеттерін арттыруға болады.

«Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым – қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым- қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі» [1]. Қазақ тілін қатысым әдісі арқылы оқытуда меңгерілетін құзіреттіліктің бірі – қатысымдық құзіреттілік. Құзіреттілік дегеніміз тек білім ғана емес, оқушының оқыту үдерісінде меңгерген білімдерін тәжірибеде іске асыра білуі, дағдылары мен біліктерін орынды пайдалануы болып табылады. Мектеп оқушыларының қазақ тілінде тілдік қатынас жасауын, ұғынысуын, түсінісуін, күнделікті өмірдегі түрлі жағдаяттарда тілдесім әрекеті арқылы өз ойын жеткізуін қатысымдық құзіреттілікке жатқызамыз. Қазіргі нарық заманы оқушылардың құзіреттілігін қалыптастыруды, олардың дара тұлғалық сапасын дамытуды талап етіп отыр. Ғалымдардың пайымдауынша, «құзырет» адамның жұмысының аспектісі ретінде танылса, «құзыреттілік» осы аспектіні орындай алу деңгейімен анықталады. Құзырет оқушының білуі қажет нәрсе болса, құзыреттілік осы нәрсені жақсы істеуі, өзін-өзі танытуы, білімі, білігі, өзін-өзі бағалауы т.б. мәселелерді қамтиды. «қатысымдық құзырет белгілі бір мақсатта қарым-қатынасқа түсу жағдаятында басқаның тілін түсіну үшін қажетті білім, білік және дағдының жиынтығы (өзінің ойын логикалық дұрыс және нақты құра білу білігі)» [2,81].

Қатысымдық құзыреттілік дегеніміз – оқушының түрлі жағдаятта тең дәрежеде қарым-қатынас жасауға қабілеттілігі және әлеуметтік-мәдени нормаларды сақтай отырып, ұйымдастыру біліктілігі. Оқушының қатысымдық құзыреттілігі ауызша және жазбаша коммуникацияны меңгеруі мен әлеуметтік өміріне қажетті қабілеттерді игеруінен көрінеді. Тілдік бірліктерді пікір білдіруде шығармашылықпен қолдана білуі және дара тұлға ретінде кез келген жағдаятта ойын еркін, жүйелі жеткізуінен байқалады.

Қатысым әдісінің негізгі мақсаты-оқушыларды сөйлесім әрекетіне баулу, тілді үйретуді күнделікті өмірде жүзеге асыру, сабақты практикалық жағынан жан-жақты қамтамасыз ету. Айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым, тілдесім сияқты сөйлесім әрекетінің түрлерін меңгерту. Кез- келген тақырыптағы тілдесім процесі сөйлеу, жазу, оқу, тыңдау әрекеттері арқылы іске асады. Сөйлесім әрекетінің негізгі түрлері: продуктивті (айтылым мен жазылым; олар хабар жібереді) және рецептивті (тыңдалым мен оқылым; олар хабарды қабылдайды)деп бөлінеді. Айтылым мен тыңдалым сөйлесім әрекетінің ауызша түрін, ал жазылым мен оқылым - жазбаша түрін құрайды. Тілдік қатынастың ауызша және жазбаша түрі өзара тығыз байланысты және үнемі бір- бірімен әрекеттес болады. Мұнда оқу сырттай немесе жеке ара күйде іске аспайды, адамдардың іс жүзіндегі өзара іс-әрекеті үстінде, ауызба- ауыз сөйлесуі, тілдесуі арқылы болады.

Қатысымдық технологияны оқу үрдісіндеқолдану арқылы монологтік, диалогтік, полилогтік тілдесімге қажетті жағдайларды туғызуға болады. Бұл технология имитациялық-модельдік, жағдаяттық-рөлдік, «пайданы өз мүддесіне ыңғайлау» («глобальная симуляция»), «дөңгелек үстел», «брифинг», баспасөз-конференциялар, «КТК (Көңілділер, тапқырлар клубы)» және т.б. тілдесім түрлерін іске асырады.

Қазақ тілі сабағында сұраулы сөйлемдердің түрлерін меңгертуде қатысымдық технология арқылы оқушылармен бірлесіп іскерлік байланыстар арқылы жұмыс істеу түріндегі өзара әрекеттесуді жүзеге асырамыз.

Қатысымдық құзіреттілік арқылы оқушылардың өз пікірін дәлелдей білу, тілдік қарым-қатынаста айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым және тілдесім үдерістерін жүзеге асыру қабілеті дамиды. «Тілдесім – адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірде бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынасқа түсіп, өзара пікірлесуінің нәтижесінде бірінің ойын бірі ауызша да, жазбаша да түсінуі және оған жауап қайтаруы» [3]. Оқушы қатысым әрекетінің тыңдалым, жазылым, оқылым, айтылым түрлерін толық меңгерген кезде ғана өз дәрежесіндегі тілдесімге қол жеткізе алады.

Қазақ тілі сабағында қатысымдық оқыту технологиясын қолданудағы басты мақсат – білім бере отырып өзіндік пікірі бар жеке тұлға қалыптастыру. Сұраулы сөйлемдердің түрлерін меңгерте отырып, оқушыларға оларды іс жүзінде қолдана білуге үйрету үшін қатысымдық әрекетті дамытуға арналған тапсырмалар беріледі. Қатысымдық тұрғыдағы тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі оқушыларға сұраулы сөйлемдердің түрлері, басқа сөйлем түрлерінен айырмашылықтарын меңгерте отырып, олардың ойлау қабілетін, дүниетанымын, ой-өрісін, сөздік қорын арттыра түседі.

Р. Рахметованың пікірінше, қатысымдық тұрғыдан оқыту технологиялары пәнді, тақырыпты, материалды меңгертуде студенттердің сөйлеу тілін, оның қатысымға түсу қабілеті мен дағдыларын және қатысымдық құзыреттілікті т.б. жетілдіруді көздейді. Бұл топқа Ы.Алтынсариннің тілдік дағдыны жетілдіру технологиясы; М. Балақаевтың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру технологиясы; Ф.Ш. Оразбаеваның қатысымдық әдіс технологиясы; Н.Оразақинованың сатылай кешенді талдау технологиясы; Дебат технологиясы; Белл-Ланкастерлік жүйе жатқызылды. Мәселен, М.Балақаевтың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру технологиясы бойынша студенттердің сөйлеу мәдениетін қалыптастыру көзделді. Аталған технология студенттердің өзіндік пікірін, ойлы көзқарасын, ауызша және жазбаша түйіндеулер жасауын жетілдіруді және стилдің түрлерін ажырата білуді, әдеби тіл нормасын сақтап сөйлеуді үйретуді мақсат етті [4]. Сұраулы сөйлемдерді оқытуда оқушылардың қатысымдық қабілеттерін арттыру

мақсатында оқытудың интерактивті әдістерін тиімді қолдауға болады. Оқытудың интерактивті әдістеріне интерактивті сабақ, бейне-аудио материалдарды пайдалану, компьютерлік оқыту, рольдік ойындарды қолдану, түрлі тренингтер мен іскери ойындарға шабуыл жасау, жағдаяттық ойындар, жобалау әдісі, проблемалық тапсырмалар, деңгейлік тапсырмалар жатады. Қатысымдық ойындардың «әркім-әркімді оқытады», «Мозайка», «Бағаланатын дискуссия», т.б. жарыс түріндегі ойындар ұйымдастыруға болады, т.б. Сабақтағы сөздік, рөлдік, грамматикалық жаттығулар, тапсырмалар мен ойындар оқушылардың қазақ тілінен сауатын ашып, сөздік қорын молайтып, сана - сезімін, ақыл - ойын дамытып, тіл дамыту жұмыстарын тиімді жүргізуге, өзара ақпарат алмасуға үлесін қосты, балалар сөздермен, өздері білетін мәліметтермен алмасуға болады. Ақпарат алмасу барысында оқушылар өз ортасында, әлеуметтік жағдайда одан әрі іскерліктерін шыңдауға, білімін тереңдетуге, өз бетінше шығармашылықпен жұмыс істеуге дағдыланады.

Оқушылардың қатысымдық қабілетін дамыту мақсатында берілген тақырыптар бойынша сыныптан тыс жоба жұмысын жүргізу арқылы олардың біліктілігін арттыруға болады. Жоба жұмысын қорғау барысында оқушылардың қарым-қатынас мүмкіндіктерін арттыруға мынадай жұмыс шаралар мысал бола алады:

1. Берілген тақырып бойынша сұрақ - жауап түрінде пікір алысу.
2. Қосымша әдеби материалдарға сүйене отырып, сөздік қорын байыту.
3. Жаңа сөздерді қолдана отырып, оқушының жеке сөйлеу тілін дамыту.
4. Топ ішіндегі қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелеу.

«Менің сүйікті мамандығым» тақырыбында сұқбат жүргізу. Сұқбат барысында оқушылар мынадай мәселелер төңірегінде өзгелерге сұрақ қойып, өз пікірлерін білдіруі қажет:

- Аталған мамандықтың қоғамға қажеттілігін дәлелдеу;
- Жақсы маман иесі болу үшін адамға не керек, соны анықтау;
- Еліміздегі немесе қаламыздағы аталған мамандық иелерінің шеберлері туралы білетіндерін жеткізу;
- «Мамандықты қалай таңдау керек?» топтың әрбір мүшесінің пікірін анықтау.

Осы шаралардың нәтижесінде оқушылардың тіл үйренуге деген қызығушылығы, белгілі бір тақырыптар бойынша өз бетінше ізденушілік қабілетінің дамуы және өз білімін ортаға салып, пікір таластыра білу мүмкіндіктері артады десек, артық болмайды. Мұның бәрі оқушылардың тілдік белсенділігін арттырудың негізі болып табылады. Оқушылардың рөлдік ойындарға қатысуы қарым – қатынас қуанышына бөлейді, ал тілдік қарым - қатынас қуанышы оқуға деген қызығушылығын қалыптастырады. Сабақта рөлдік ойындарды оқу, жазу, аударумен алмастыруға болады. Сөйтіп оқушылардың:

- А) еске сақтау;
- ә) есту арқылы қабылдау;
- б) әсерлі қимыл, мимикаларды қолданып әсерлі сөйлеуін;
- в) сауаттылығы;
- г) және тілдік серік болу мүмкіншілігін қалыптастыруға болады.

Сұраулы сөйлемдерді оқытуда қатысымдық әдісті қолданудың тиімді жақтары:

1. Оқушыларға ақпаратты қабылдап, бағалай алуға үйретеді;
2. Ақпаратты талқылауға қатысуды меңгертеді;
3. Шешім қабылдай алуға үйретеді;
4. Өз пікірлерін топтың басқа мүшелеріне жеткізе алу қабілетін дамытады;
5. Ортақ мақсаттарға жету үшін топ мүшелерімен бірлесе әрекет ете алу дағдыларын арттырады.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі сабағында қатысымдық оқыту технологиясын тиімді қолдану оқушылардың ойлау қабілетін, дүниетанымын, ой - өрісін, сөздік қорын арттыруға көмектеседі. Бұндай сабақтардың өзіндік пікірі бар жеке тұлға қалыптастыруға,

оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға, тілдерін байытуға, сөйлем құрау шеберліктерін жетілдіруге ықпалы зор екені сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оразбаев Ф. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми - теориялық негіздері. Пед. ғыл. докт. дис. – Алматы, 1996.
- 2 Қадашева Қ., Асанова У.О., Ашиқбаева Б.Т. Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдістемесі (түркі тілдерінде сөйлеушілер үшін). - Астана, 2012.
- 3 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. – Алматы, 2005.
- 4 Рахметова Р.С. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО филология мамандықтары үшін). Пед. ғыл. докт... дисс. авторефераты. – Алматы, 2010.

РЕЗЮМЕ

Коммуникативная методика способствует духовному развитию отдельной личности, помогает взаимопониманию людей. Кроме того данная методика способствует развитию профессиональных компетенций учителя в обучении учеников, умению делать выводы, умению выражать свои мысли и умению использовать их в повседневной жизни. В статье раскрываются эффективные способы освоения вопросительных предложений посредством коммуникативной методики.

RESUME

The communicative technique promotes spiritual development of the individual, helps mutual understanding of people. Besides, this technique promotes development of professional competences of a teacher in training pupils how to draw conclusions, how to express the thoughts and use them in everyday life. In the article the effective ways of acquiring interrogative sentences by means of communicative technique are revealed.

УДК 37.015.3-057.87

Аннотация

В статье обсуждается проблема человеческого капитала в различных измерениях, начиная от микроуровня личности до макроуровня глобальных социальных сообществ типа Казахстана и России. Психологическое измерение человеческого капитала анализируется с точки зрения теории и методологии современной психологии.

Ключевые слова: образование, капитал, организация, ресурс, потенциал, способности, формирование.

В.В. Козлов

Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова,
д-р психол. наук, профессор

С.М. Мадеев

Центр педагогических измерений
АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы»,
канд. психол. наук

Происходящие в современном мире изменения характеризуются качественно новыми уровнями сложности, взаимообусловленности, непредсказуемости и противоречивости. Глобализация, открытость и динамичность происходящих социальных сдвигов, переход стран к постиндустриальной стадии предъявляют повышенные требования к человеческому капиталу, тем самым обуславливая возрастание роли образования как важнейшей из его составляющих.

Образовательные системы практически всех стран мира претерпевают качественные изменения в условиях стремительного изменения процессов получения, усвоения, обработки, хранения и передачи информации. За время обучения и получения профессионального образования условия и требования на рынке труда успевают значительно поменяться. Всё это ведёт к изменению содержания образования, к необходимости приобретения новых навыков адаптации, социализации, умения видеть перспективы и самостоятельно выстраивать жизненную траекторию.

Образование должно предложить способы реагирования на такие вызовы, которые учитывали бы всё многообразие мировоззренческих подходов и альтернативных систем знаний, а также задействовали новые возможности науки, в том числе достижения в области цифровых и нанотехнологий, робототехники, нейрофизиологии и психологии. Переосмысление цели

К проблеме человеческого капитала организаций

образования, организации и способов обучения приобретает в этом контексте особую актуальность [2].

Анализ текущей ситуации в образовательных пространствах Российской Федерации показал, что часть существующих проблем обусловлена пробелами в теоретической базе образования. И мы будем постоянно спотыкаться о них, если не разберёмся в онтологических основаниях образовательной деятельности, не подберём методологические ключи к важнейшим теоретическим проблемам образования.

Одной из таких важных теоретических установок является проблема трансляции достижений научно-технического прогресса в содержание и инструментарий педагогического процесса с последующей актуализацией полученных знаний в реальной практической действительности и адаптацией их в социуме. Возникшая во второй половине XX века концепция человеческого капитала частично сняла остроту этой проблемы, так как с её помощью образование из абстрактной социальной сферы превратилось в конкретный, количественно рассчитываемый, экономический фактор. Это было большим достижением экономической науки, так как с помощью известных математических методов стало возможным определять эффективность инвестиций в образование. Не случайно, что оба человека, стоявших у истоков теории человеческого капитала, – Гарри Беккер и Теодор Шульц – впоследствии стали лауреатами Нобелевской премии по экономике.

Соответствующие предпосылки к разработке теории человеческого капитала заложены в работах классиков политической экономии, которые положили начало научному анализу человеческих способностей к труду, их формирования, воспроизводства и эффективного функционирования. Еще в XVII веке родоначальник английской классической политэкономии У. Петти впервые предпринял попытку оценить денежную стоимость производительных свойств человеческой личности.

Последующие поколения экономистов в своих трудах пришли к выводу, что совершенствование способностей человека представляет собой накопление капитала. К ним относятся Ж.Б. Сэй, Ф. Лист, Дж.С. Уолш, Дж. Миль, И. Фишер, В. Парето и другие. К концу XIX века в экономической теории уже сформировалось направление, которое трактовало человека и его способности как капитал. Ж.Б. Сэй, В. Рошер, Ф. Лист под капиталом понимали приобретённые и унаследованные качества и способности человека. В противоположность им такие экономисты, как Й. фон Тюнен, И. Фишер, Дж.М. Кларк и другие объявили капиталом самого человека.

У.Петти, Д.Рикардо, А.Смит, Дж.С.Милль и К. Маркс включали развитые полезные способности человека в понятие основного капитала. В XIX веке не прерывалась дискуссия о необходимости и целесообразности трактовки человека и его способностей как своеобразного основного капитала. Такие известные экономисты, как Ж.-Б. Сэй, Дж.Маккуллох, Н.Сениор, В.Рошер, Г.Маклеод, Л.Вальрас, И. фон Тюнен, И.Фишер, Е.Бем-Баверк, А.Маршалл, А.Пигу считали возможной и полезной трактовку человека как основного капитала.

Т. Шульц, Э. Денисон, Дж. Кендрик и др. произвели количественную оценку вклада образования в экономический рост. В дальнейшем важное значение имели работы в области человеческого капитала Й.Бен-Порэта, М.Блауга, Э.Лэзера, Р.Лэйарда, Дж.Минцера, Дж.Псахаропулоса, Ш.Розена, Ф.Уэлча, Б.Чизуика и др. Среди российских и казахстанских исследователей человеческого капитала можно назвать А.Добрынина, С.Дятлова, Р.Капелюшникову, М.Критского, С.Курганского, Б.Корнейчука, Ю.Корчагина, Е.Цыренову, Г.Борисова, Л.Бреслава, А.Бузгалина, А.Вереникина, А.Добрынина, С.Дятлова, Б.Генкина, И.Задорожнюка, Г.Шингарова, А.Исаенко, В.Королева, А.Корицкого, А.Лыскова, Т.Нестик, О.Синявская, В.Щетинина, Б.Юдина; Р.Алшанова, У.Алиева, К.Тазабекова, А.Абишева, А.Кошанова, К.Сагадиева, О.Сабдена, Б.Койшибаева, А.Мухамеджанову, А.Майдырову, М.Мельдаханову, Д.Закирову и др.

Было установлено, что на протяжении XX века накопление человеческого капитала опережало темпы накопления физического капитала. Опыт таких стран как Гонконг, Сингапур, Южная Корея подтверждает, что ставка на инвестиции в образование и здравоохранение является наиболее эффективной стратегией экономического развития. Исследователи указывают, что большие социальные и экономические достижения являются результатом вложений капитала в образование, обучение, здравоохранение и питание, а также другие виды деятельности, обеспечивающие создание человеческого капитала [5].

Для Казахстана и России положения теории человеческого капитала приобрели особую актуальность с обретением суверенности и началом рыночных преобразований, направленных на укрепление и углубление индустриальных основ экономики с последующим переходом в постиндустриальную стадию. На этом этапе эволюции общества роль знаний, информации и соответствующего образования возрастает и приобретает исключительное значение.

В Казахстане и России имеется определённая диспропорция между природными и человеческими ресурсами. Огромные сырьевые запасы не осваиваются в должной мере из-за того, что количество и качество человеческого капитала не соответствуют современным требованиям рынка. Известно, что качество человеческого капитала зависит от образования, воспитания, уровня культуры, состояния здоровья и, конечно, от ценностных установок, в том числе психологических. Поэтому необходимый для эффективного функционирования экономики механизм воспроизводства человеческого капитала нуждается не только в эффективной системе образования, но и в переосмыслении психологического аспекта формирования, накопления и развития человеческого капитала [2, 5].

Психологическое измерение человеческого капитала появилось как развитие психодиагностических методов профессионального отбора, построенных на теоретических концепциях Б.Г. Ананьева, В.А. Ганзена, Г.В. Суходольского, Е.А.Климова. На данный момент их идеи последовательно развивает, начиная от философских, физических категорий сущности человека до категорий его жизнеспособности, работоспособности, способности к обучению и способности воспринимать инновации, российский учёный А.И. Юрьев.

Дальнейшее изучение структуры и элементов человеческого капитала, исследование психологических аспектов человеческого капитала, научное обоснование и методологическая поддержка вводимых инноваций имеют важное значение для формирования образовательной политики, социально-ориентированной модели системы образования и, соответственно, являются очень актуальными для Казахстана и России на данном этапе.

На наш взгляд, теоретико-методологические аспекты психологического обеспечения развития человеческого капитала имеют большое значение для определения соответствующих целевых установок и формирования стратегических документов в образовательном пространстве.

Сегодня всем понятно, что современная мировая конкуренция в экономике и в политике определяется качеством человеческого капитала, которым располагают страны-конкуренты. Для этого измеряется и сравнивается развитие человека и человеческого капитала во всех странах мира. Поэтому оценка развития человеческого капитала проводится в международном и всероссийском масштабе.

Научно-практическая проблема заключается в том, что и в международном и всероссийском масштабе человек и человеческий потенциал оцениваются по косвенным, экономическим и социальным признакам экономистами, социологами, демографами. Во всех оценках человека нет прямых психологических измерений его качества, что ставит под сомнение не только опубликованные данные, но даже идею таких оценок. Психологи

нигде не участвуют в измерении качества человека, хотя именно они сотни лет разрабатывали для этого инструменты измерения когнитивных процессов, свойств личности, психических состояний и др. Сегодня психологические показатели состояния населения в целом абсолютно не принимаются во внимание при принятии государственных решений из-за их отсутствия.

Отсутствие психологов в организациях, измеряющих развитие человеческого капитала объясняется, по-видимому, тем, что психологическая наука пока не ставила перед собой задач психологического измерения массовых явлений, и поэтому не располагает к сегодняшнему дню теорией и практикой такой работы. Психологическое исследование массовых явлений типа населения региона или города требует преодоления ряда исторически сложившихся в психологии ограничений и отсутствия доказательств возможности такой работы. Для преодоления этих ограничений и набора опыта могут потребоваться многие десятилетия, в то время как реальная практика требует получения психологических данных «здесь и сейчас». Для этого необходимо ввести в оборот психологической науки весь спектр возможностей, которые применяют сопредельные науки, в частности, математика.

Любая наука с полным правом использует для обоснования своих утверждений три способа аргументации: 1) доказательства – рассуждения, устанавливающие какое-либо свойство, 2) теоремы – доказательства с опорой на ранее установленные свойства, 3) аксиомы – свойства, принимаемые без доказательства (аксиома параллельности, понятие точки, числа и т.д.).

В рамках теории стратегической психологии проф. А.И. Юрьевым предложены пять аксиом, преодолевающих трудности психологического исследования больших масс людей, в частности, человеческого капитала:

Аксиома первая. Психологическое состояние человека может быть измерено с помощью интегрального показателя его развития на основе идеи академика Б.Г. Ананьева о человеке как предмете исследования и концепции профессора В.А. Ганзена о целостном описании психики человека.

Введение этой аксиомы является вынужденным, потому что психологическая наука занимается исследованием отдельных психологических свойств и особенностей, и не имеет интегрального, целостного показателя развития психики человека [1]. В отсутствие инициативы психологов на этом направлении науки целостным описанием человека начали заниматься со своих позиций социологи, экономисты, врачи, и их опыт может быть использован в психологии.

Аксиома вторая. Население города или региона, большие массы людей могут быть психологически охарактеризованы в тех же терминах, что отдельно взятый человек, как носитель психических процессов, свойств и состояний.

Аксиома третья. Сходство отдельных людей и населения различных регионов и городов является предметом психологического измерения так же, как исследование их психологических различий. Общим знаменателем психологического сходства людей и массовых явлений являются глобальные изменения в мире, порождающие унификацию требований к человеку со стороны технических устройств, процедур установления связи, атрибутов экономики, правил передвижения по миру и т.д.

Аксиома четвертая. Использовать понятие «человеческий капитал» для измерения интегрального психологического показателя развития населения регионов и городов, чтобы сделать его соизмеримым и совместимым с ключевым показателем развития общества - финансовым капиталом.

Аксиома пятая. Можно применять для измерения интегрального психологического показателя состояния населения регионов и городов психологические методы и методики измерений, разработанные для изучения частных показателей психического состояния, свойств и процессов.

В рамках реализации глобального проекта «Цели в области устойчивого развития» в июле 2015 года для обеспечения глобальной координации осуществления Цели 4 в области устойчивого развития, которая фокусируется на предоставлении качественного образования к 2030 году, был запущен проект «Будущее образования и навыков: ОЭСР Образование – 2030». Главным вопросом, на который мир ищет ответ через этот проект, является: «Какие знания, навыки, отношения и ценности должны развивать учащиеся к 2030 году?».

Рассмотрим, какие, с точки зрения ОЭСР, ключевые типы грамотности, базовые навыки и мета-компетенции считаются жизненно необходимыми в XXI веке в мире VUCA (VUCA - акроним английских слов volatility (нестабильность), uncertainty (неопределенность), complexity (сложность) и ambiguity (неоднозначность)).

Ключевые навыки работника:

- Кооперация / сотрудничество;
- Творческие способности;
- Мышление: критическое, системное, предпринимательское, со-творческое;
- ИТ-навыки: всё программируемо, каждый программирует;
- Работа в междисциплинарных средах;
- Предпринимательская компетенция: готовность рисковать и брать ответственность (жизнь в неопределенности).

«Грамотности» XXI века:

- Умение поддерживать физическое / психическое / социальное здоровье (основа превентивной медицины);
- Медиа-грамотность и информационная гигиена;
- Картина мира ответственного жителя глобального мира: знание о мире и принципах работы общества, забота об окружающей среде, экономическая грамотность и прочее.

Ключевые мета-компетенции:

- Концентрация и управление вниманием;
- Эмпатия и эмоциональный интеллект;
- Гибкость и адаптивность;
- Способность разучиваться / переучиваться в течение жизни.

Приведём некоторые возможные элементы новой образовательной модели под «навыки будущего» с учётом психологических аспектов.

Компонент модели образования	Формируемые компетенции
Проектно-ориентированное образование	Самостоятельная позиция, умение ставить цели и выбирать средства их достижения
Игро-центрированное образование	В рамках игры – возможность получения компетенций в недоступных для учащегося жизненных ситуациях (напр. в позиции руководителя крупной компании)
Инструменты развития мышления (системное, математическое, ТРИЗ и др.)	Умение анализировать сложные ситуации и находить нестандартные решения
Практики целостного развития	Эмоциональный интеллект Развитие внутренней зрелости и психологической устойчивости
Практики саморегуляции и осознанности	Стрессоустойчивость Управление личным психофизическим ресурсом Управление вниманием

Очевидно, что большая часть актуальных навыков и компетенций может быть обеспечена только психологическим инструментарием.

Переход многих стран к постиндустриальной стадии обуславливает возрастание роли образовательного сектора и предъявляет повышенные требования к человеческому капиталу. Образовательные системы стран мира претерпевают качественные изменения в условиях стремительного изменения процессов получения, хранения, передачи и усвоения информации и глобализации [3].

Экономика Казахстана и России остро нуждается в людях, умеющих работать в современных рыночных условиях, и это является большой проблемой, учитывая тот факт, что в первые годы реформирования экономики значительная часть населения оказалась не готова к преобразованиям, отсутствовали соответствующие педагогические кадры и учебные пособия, что привело к снижению количества и качества человеческого капитала.

При этом усугубляются проблемы, связанные с увеличивающимся во всём мире социальным неравенством, ростом миграционных потоков, насилием и отчуждением, межэтническим неприятием и межконфессиональной нетерпимостью. Становится очевидным, что только лишь объём даже самых актуальных знаний и полезных навыков не является гарантией успешности и устроенности в жизни [2, 5].

Дополнительную остроту этой проблеме придает то, что социальные реформы в странах ЕврАзЭС отстают от экономических. До последнего времени отсутствовало понимание системных изменений в образовании и, как следствие, все, что происходило в образовании (как отрицательное, так и положительное) являлось всего лишь реакцией системы образования на внешние события, а не результатом целенаправленной политики и продуманной стратегии.

Всё вышперечисленное делает проблему исследования психологических аспектов человеческого капитала в постсоветском образовательном пространстве актуальной и необходимой для развития и вхождения в число стран с эффективной экономикой и высоким качеством жизни. Соответственно, результаты подобных исследований могут быть применены для модернизации всей системы формирования и накопления человеческого капитала в учреждениях воспитания, образования, культуры, медицины. Без модернизации человеческого капитала выйти из мирового экономического кризиса без очень больших потерь практически невозможно.

Такие исследования нужны и самой психологической науке, которая отдала первенство в оценке человека и человеческого капитала сопредельным наукам - социологии и экономике. Эти и другие науки дают заключения о состоянии населения страны по вторичным и косвенным признакам, не имея прямых измерений его реального психического состояния. Только данные прямого исследования позволяют правильно оценивать психологическое состояние человека и общества через уровни развития когнитивных процессов, показатели психического состояния и структуру психологических свойств, а не использовать оценку их состояния через показатели потребления, получаемые экономикой и социологией.

Пока же политика и экономика пользуются сведениями об уровне развития современного человека по результатам работы ПРООН, сосредоточившей внимание на анализе «диапазона возможностей человека», наиболее значимыми среди которых выступают: 1) долгая и здоровая жизнь, 2) обладание знаниями, 3) доступ к ресурсам, требующимся для достойной жизни, и 4) участие в жизни сообщества.

Результатом имеющихся исследований является разработка индексов развития человеческого потенциала (ИРЧП), измеряемого ПРООН почти в двухстах странах мира. Эти измерения объясняют причины задержки восприятия многими странами изменений в мире, и дают рекомендации для сокращения их отставания от этого процесса. Предполагается, что если необходимые условия будут созданы, а возможности

предоставлены, то более высокий ИРЧП обеспечит решение очень острых экономических, демографических, экологических и социальных проблем.

Но, во-первых, ИРЧП не располагает сведениями о психологических параметрах современного человека, которые определяют эффективность его адаптации к глобальным изменениям. Для обоснованных выводов и формирования планов развития экономики и общества требуется системное психологическое описание состояния и возможностей современного человека.

Во-вторых, требуется прогноз психологических параметров человека, адекватного уже состоявшимся и грядущим глобальным изменениям. Вся система образования, воспитания, профессионализации, стимулирования трудовой деятельности и социальной активности должна готовить человека не к тому, что «сейчас и здесь», а к будущему, которое уже стало настоящим. Отсутствие данных о психологическом состоянии людей, наиболее активно участвующих в глобальных изменениях политики, экономики уже застали врасплох мировую систему образования. Требуется системное психологическое описание нового инновационного человека для его целенаправленного формирования.

В-третьих, отсутствуют интегральные показатели психологического развития человека с точки зрения его способности принять глобальные изменения и успешно использовать их для себя и общества. Знания о человеке фрагментарны, рассыпаны по многочисленным областям знания, и нет интегрального показателя живучести человека в условиях глобальных изменений, небывалых по скорости, интенсивности и масштабу.

В-четвертых, современная наука пока отказывается от применения системы единых психологических параметров исследования человека из разных этносов, стран, континентов, культур в период глобальных изменений. Принято считать, что методики должны быть адаптированы для каждой конкретной выборки исследуемых людей. Но в рамках исследований человеческого капитала нас интересует сравнение людей в успешных странах и странах-аутсайдерах, и измерять их психологию надо одним инструментом.

Очевидно, что кризис человеческого капитала многократно опаснее любого экономического кризиса, для борьбы с которым странам нужны массы людей, состоящие из сильных личностей с развитым интеллектом, устойчивой психикой, несгибаемой волей, фундаментальным образованием и воспитанные на лучших образцах национальной и мировой культур.

Таким образом, можно признать, что:

- 1) финансовый капитал бесполезен для страны в отсутствии капитала человеческого;
- 2) человеческий капитал определяется в первую очередь уровнем развития и состоянием его психических процессов, свойств и состояний, которые должны формироваться в образовательном пространстве;
- 3) человеческий капитал должен стать объектом такого же ежедневного внимания, заботы, как и финансовый капитал – без него не сохранить обороноспособность страны, её промышленность, культуру и науку [5, 6].

Если процесс деинтеллектуализации наших стран не будет остановлен, то на смену нынешнему поколению ученых, конструкторов и преподавателей придут, в лучшем случае, люди куда более низкого творческого уровня и в меньшем количестве. В худшем, Казахстан просто лишится ряда отраслей науки и прикладных разработок. Появляется реальная угроза появления на рынке труда людей с высоким уровнем материальных, монетарных запросов с минимальной деятельностной потенциальностью.

Необходимо учитывать и то, что узость внутреннего рынка для продукции высоких технологий неизбежно ограничивает возможности трудоустройства специалистов, способных создавать и эксплуатировать такие технологии. Поэтому возникает вопрос о том, как спасти в Казахстане и в России тот кадровый потенциал, без которого невозможна органичная модернизация.

Можно указать на ряд важнейших аспектов решения этой проблемы:

- необходима радикальная реформа системы высшего образования с целью перевода ее на строго заказной принцип подготовки специалистов в стратегических отраслях экономики и распределение бюджетных средств на конкурсной основе по итогам государственной оценки уровня знаний подготавливаемых специалистов;

- следует ликвидировать часть высших учебных заведений, не имеющих достаточного количества квалифицированных преподавателей и перевести их в ранг учебных заведений среднего профессионального образования, а сэкономленные бюджетные средства направить на поддержку ведущих классических и технических университетов;

- необходимо поддержать вузовские научные подразделения, влив в их состав умирающих сегодня и не имеющих заказчиков отраслевые научно-исследовательские институты.

При этом возможность развития высокотехнологического производства полностью определяется масштабами и результативностью научных разработок, и степенью их интегрированности с прикладными разработками.

Таким образом, ключевой целью работы прикладной психологии в широком измерении является повышение качества и эффективности человеческого капитала – начиная от личности до глобальных организаций. Роль психологии в настоящем и будущем зависит от успеха в выполнении этой функции.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Козлов В.В. Интегративная психология. Пути духовного поиска, или освящение повседневности. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2007. – 528 с.
- 2 Козлов В.В. [Эффективность функционирования человеческого капитала в условиях трансформирующейся мировой и российской экономики](#) // [Человеческий фактор: проблемы психологии и эргономики](#). - 2009. - № 3. - С. 12-17.
- 3 Козлов В.В. Трансперсональная психология. - М.: Изд-во АСТ, 2010. – 512 с.
- 4 Козлов В.В. [Системно-генетический и интегративный подход в психологической практике](#) // [Вестник Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова. Серия Гуманитарные науки](#). - 2012. - №2. - С. 134-136.
- 5 Мадеев С.М. Капитал: анализ понятия, формы и содержания // Материалы научной конференции «Современное образование и формирование основ «умной экономики»», 12 декабря 2008 г. – Актюбинский государственный педагогический институт, Актюбе, 2008 – С. 66-78.
- 6 Новиков В.В., Козлов В.В. [Российская социальная психология организаций - проблемы и задачи](#) // [Человеческий фактор: Социальный психолог](#). - 2013. - № 1 (25). - С. 3-12.

ТҮЙІН

Мақалада адам капиталының проблемасы түрлі өлшемде тұлғаның микродеңгейіне Қазақстан мен Ресейдегіден жаһандық әлеуметтік қоғамдастықтардың макродеңгейіне дейін талқыланады.

RESUME

In the article the authors discuss the problem of human capital in various dimensions, ranging from the micro level of the individual to the macro level of global social communities such as Kazakhstan and Russia. The psychological dimension of human capital is analyzed from the point of view of the theory and methodology of modern psychology.

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению системы воспитания военнослужащих Вооруженных Сил Республики Казахстан. Проблема воспитания освещается в контексте парадигмы целостного педагогического процесса и субъектного подхода.

Ключевые слова: воспитание военнослужащих, субъекты воспитания, основные направления воспитания.

Е.М. Искаков

Национальный университет
обороны имени Первого
Президента Республики Казахстан
– Лидера Нации,
магистрант

Я.И. Радзицкая

Национальный университет
обороны имени Первого
Президента Республики Казахстан
– Лидера Нации,
канд. пед. наук

К вопросу о системе воспитания военнослужащих вооруженных сил Республики Казахстан

Во все времена военачальники и полководцы неустанно заботились о воспитании своих воинов. Под этим понималось организованное и целенаправленное формирование у них моральных и боевых качеств, отвечающих задачам Вооруженных Сил и необходимых для успешного их решения. Особое внимание при этом уделялось привитию тех личностных качеств, которые должны быть свойственны каждому защитнику Отечества независимо от его воинской специальности и служебного положения. В первую очередь к ним относятся: высокая боевая выучка, патриотизм, верность воинскому долгу, честь, высокая дисциплинированность, войсковое товарищество, психологическая устойчивость, смелость, мужество и отвага.

Как известно, воспитание военнослужащих – это целенаправленная и планомерная деятельность государства и общества, ведомственных, общественных и иных организаций, а также органов военного управления и должностных лиц Вооруженных Сил по формированию и развитию личности военнослужащих в соответствии с определенными требованиями, обеспечение готовности военнослужащих к выполнению задач в интересах обороны и безопасности государства [2].

Данная многогранная деятельность осуществляется на основе Конституции и законов Республики Казахстан, указов Президента и Постановлений Правительства страны, нормативных правовых актов Министерства обороны.

В соответствии с руководящими документами система воспитания военнослужащих представляет собой важнейшее средство формирования здорового морального духа войск.

Она строится на основе многовековых воинских традиций, на патриотизме и уважительном отношении к народам и народностям многонационального Казахстана, на признании общечеловеческих ценностей, лучших образцов отечественной и мировой культуры. При этом учитываются исторический опыт, своевременное состояние, проблемы и тенденции развития нашего общества. В то же время система воспитания военнослужащих является компонентом строительства, подготовки и применения Вооруженных Сил.

Говоря о цели воспитания военнослужащих следует отметить, что на первом месте стоит формирование и развитие у них качеств гражданина-патриота, военного профессионала и высоконравственной личности. Достижение данной цели возможно при условии сформированности у военнослужащих готовности к защите Родины, верности Военной присяге, личной ответственности за беспрекословное выполнение приказов командиров (начальников), воинского долга, требований уставов Вооруженных Сил [1, с.4].

В контексте общепризнанной парадигмы целостного педагогического процесса центральными элементами системы воспитания военнослужащих Вооруженных Сил Республики Казахстан являются ее субъекты. Весьма показательным является тот факт, что в настоящее время наряду с традиционными субъектами системы воспитания, каковыми следует считать командиров и начальников всех степеней, органы воспитательной работы, воинские коллективы. Наряду с ними, важнейшими субъектами системы воспитания признаны: общество, государство, органы местного самоуправления, средства массовой информации, и, естественно, военнослужащие срочной и контрактной службы.

Исходя из этого, все субъекты воспитания рассматриваются как заинтересованные и взаимодействующие стороны. Кроме того, необходимо отметить, что воспитание военнослужащих является приоритетным направлением служебной деятельности должностных лиц Вооруженных Сил всех степеней.

Как показали эмпирические исследования, свыше 70% офицеров и военнослужащих контрактной службы непосредственно сталкиваются с проблемами воспитания подчиненных. Поскольку в армейской среде на качество воспитания в конечном итоге влияет многое: образцовый внутренний порядок, организация службы войск, личный пример отношения к службе командиров и начальников, организация досуга и отдыха, и многое другое. То этот процесс, однако, должен рассматриваться не как самоцель, а как арсенал средств по планомерному формированию необходимого человеческого потенциала для службы.

Кроме того, система воспитания предусматривает дифференцированный подход к различным категориям военнослужащих, так называемым субъектам воспитания.

Взаимодействие субъектов воспитания в педагогическом процессе выступает как целостная система, а содержание воспитательной работы на всех уровнях определяется государственной политикой в духовно-нравственной сфере общества.

Говоря о содержании воспитания военнослужащих Вооруженных Сил Республики Казахстан напомним, что это есть совокупность основных видов и направлений воспитания: государственно-патриотического, воинского, нравственного, правового, экономического, эстетического, физического и экологического [4, с.63]. При всей кажущейся традиционности этих направлений, каждое из них сегодня наполняется обновленным содержанием.

Так, государственно-патриотическое воспитание, нацеленное на формирование активной гражданской позиции личности военнослужащего, позволяет ему эффективно решать государственные задачи в мирное и военное время, наращивать моральный дух Вооруженных Сил на основе героических традиций.

Вместе с тем, поскольку воинское воспитание – это процесс систематического и целеустремленного духовного и физического развития военнослужащих в целях подготовки его к вооруженной защите Отечества, поэтому основными направлениями воинского воспитания следует считать: создание условий и положительной мотивации роста профессионализма военнослужащих контрактной службы; обеспечение соответствия профессиональной и морально-психологической подготовки военнослужащих решаемым ими задачам; моделирование реальных условий обстановки современного боя в ходе учебно-воспитательного процесса; поддержание строгого уставного порядка при организации службы войск, быта и повседневной деятельности в воинских частях (подразделениях); создание условий по обеспечению безопасности военной службы; обеспечение личной примерности должностных лиц всех категорий военнослужащих при исполнении воинского долга; использование в воспитательных целях системы воинских традиций и ритуалов [4, с.64].

Следует напомнить, что нравственное воспитание военнослужащих, предполагающее информирование их о предъявляемых требованиях к профессиональному и нравственному облику со стороны общества, включает разъяснение им социальной значимости военной службы, стимулирование потребности военнослужащих в моральном совершенствовании, применение воспитательных влияний в соответствии с достигнутым уровнем нравственной зрелости военнослужащих.

При этом, важна целенаправленная организация нравственно-значимой деятельности военнослужащих, в процессе которой формируется, осознается и переживается личностный смысл моральных принципов и норм, предотвращаются негативные действия и поступки, формируются нравственные чувства, такие как ответственность, честь и честность. На наш взгляд, необходимо изучать и использовать в воспитательных целях индивидуальные особенности военнослужащих, влияние общественного мнения и здорового социально-психологического климата в воинских коллективах, использовать духовно-нравственный потенциал общественных объединений.

Полноценное формирование личности военнослужащего невозможно без правового воспитания, включающего организацию правового обучения, повышение теоретической и методической подготовки военнослужащих по правовым вопросам, мобилизацию воинских коллективов на активное участие в правовоспитательном процессе, обобщение и распространение передового опыта правового воспитания, контроль за соблюдением законности и правопорядка, воинской дисциплины и организацией правовой защиты интересов военнослужащих и членов их семей [3, с.110].

С целью формирования социально адаптированной личности военнослужащего следует уделять внимание экономическому воспитанию военнослужащих, связанного с формированием бережного отношения к государственному имуществу, рациональным использованием материально-технических и учебно-методических средств, использованием в воспитательной работе с военнослужащими экономических стимулов, пропагандой экономических знаний по хозяйственным вопросам жизнедеятельности воинской части (подразделения), обучением военнослужащих умению предвидеть и оценивать экономические последствия своей деятельности.

Важным является также эстетическое воспитание военнослужащих, поскольку происходит разностороннее развитие эмоционально-чувственной сферы их духовного мира, формируется эстетическое отношение к военной службе, воинскому долгу, воинской среде, прививается эстетическое отношение к военной форме одежды, повышается эстетическое содержание воинских ритуалов, происходит знакомство с художественно-творческой жизнью Вооруженных Сил, творчеством военных художников, писателей, композиторов и поэтов, осуществляется приобщение к военной проблематике в театре, кино, литературе, живописи.

Неотъемлемой частью боевой подготовки военнослужащих является их физическое воспитание, включающее укрепление здоровья и закаливания, формирование морально-волевых, боевых и психологических качеств, необходимых для выполнения боевых (учебно-боевых) и иных задач. С этой целью организована плановая физическая подготовка различных категорий военнослужащих в соответствии с задачами видов и родов войск, проводятся спортивно-массовые мероприятия, организуется активный досуг личного состава в выходные и праздничные дни, пропагандируется здоровый образ жизни, освещаются лучшие спортивные достижения [5, с.19].

Особенности военной службы тесно связаны с экологическим воспитанием военнослужащих, предполагающим формирования у них экологического мышления, необходимых экономических, юридических, нравственных, эстетических взглядов на природу, роль и место человека в обеспечении охраны окружающей среды. Поэтому следует разяснять причины негативных экологических последствий воинской деятельности и возможности их предотвращения, вовлекать военнослужащих в практические мероприятия по охране природы, осуществлять их экологическое обучение [6, с.116].

Таким образом, основные виды и направления воспитания военнослужащих взаимообусловлены и имеют свою специфику, поэтому воспитание должно строиться на комплексном подходе, который обеспечивает единство и согласованность всех его составных частей, а адекватное применение форм и методов воспитания позволит обеспечить не только качественное функционирование системы воспитания военнослужащих, но и позволит достичь определенного уровня ее эффективности и результативности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Об утверждении системы основных организационных, воспитательных и идеологических мероприятий в Вооруженных Силах Республики Казахстан / Приказ Министра обороны Республики Казахстан от 9 марта 2014 года № 92. - Астана, 2014. - 14 с.
- 2 Корин С. Система воспитания военнослужащих // http://goup32441.narod.ru/files/ogp/001_oporn_konspekt/2005/2005-07-4.html. (дата обращения 28.03.2017г.).
- 3 Калюжный А. Основы организации и проведения воспитательной работы в подразделении, воинской части. - Москва, 2006. - 218 с.
- 4 Лукманов Р.Н. Организация идеологической работы в Вооруженных Силах Республики Казахстан и воспитание военнослужащих. - Астана, 2014. - 379 с.
- 5 Досмагамбетов Н.А. Особенности формирования личностных качеств военнослужащих, проходящих воинскую службу по контракту // Труды Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы подготовки высококвалифицированных специалистов в ВУЗе». - Тараз, 2007. - С. 19-24.
- 6 Карибжанов Е.К. Особенности воспитательной деятельности командира по формированию у военнослужащих социально-значимых качеств // Материалы Международной научно-практической конференции «Инновационные идеи молодых ученых в сфере гуманитарных наук». - Астана, 2006. - С. 116-120.

ТҮЙІН

Мақала Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің әскери қызметшілеріне тәрбие беру жүйесін қарастыруға арналған. Тәрбие беру проблемасы педагогикалық процесі және субъектілік көзқарастың парадигмасы контекстінде көрсетілген.

RESUME

This article is about the upbringing system of military men of the Republic of Kazakhstan. The problem of upbringing is described in the pedagogical process and subjective approach.

Аннотация

Мақалада бастауыш сынып оқушыларына инклюзивті сыныптарда жайлы білім беру ортасын ұйымдастыру мәселесі, «орта» түсінігінің мәні, инклюзивті сыныптарда оқитын бастауыш сынып оқушылары ортасының өзіндік ерекшеліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, орта, білім беру ортасы, инклюзивті сынып.

Қ.Қ. Шалғынбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

Б.К. Оспанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Бастауыш сынып оқушыларына инклюзивті сыныптарда жайлы білім беру ортасын ұйымдастыру мәселесі

Қазіргі таңда барлық әлем жұртшылығының назарын аударып отырған мәселе балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның, отбасының қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын инклюзивті білім беру.

Осы жаһандық мәселеге әлем ғалымдары мынадай анықтама береді: инклюзивтік білім беру дегеніміз - барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат [1].

Қазіргі таңда барлық әлемде жеке қажеттілікті түзету-педагогикалық қолдау мен бейімдеу баланы емес, балалардың білімділік сұраныстары мен жеке ерекшеліктеріне ортаның, отбасының белсенді қатысуымен білім беру үрдісіне толық қатысуды қарастыратын «барлығы үшін бір мектеп» немесе «инклюзивті білім беру» туралы айтуда. (Д.Митчелл–профессор, Жаңа Зеландия, 1997 ж) [3].

Жас ұрпаққа жан-жақты білім, тәлім-тәрбие беру – әрбір оқытушының басты міндеті. ХХІ ғасыр – ақпараттық қоғам дәуірі. Инклюзивті білім беру – оқытудың тиісті білім беретін оқу бағдарламаларына, білім алушылардың өзгеде санаттарымен тең қолжетімді, арнайы жағдайларды қамтамасыз ету арқылы дамытуға түзету-педагогикалық және әлеуметтік қолдауды көздейтін, мүмкіндігі шектеулі адамдарды бірлесіп оқыту және тәрбиелеу.

Қазақстанда «Бәріне бірдей мүмкіндік» деген статусты қолданатын инклюзивті білім беру бағдарламасының енгізілгеніне де көп бола қойған жоқ. Бұл термин көбінесе «Сапалы білім барлығы үшін» түсінігімен бірдей болып келеді. Яғни, жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндіктері шектеулі баламен басқа да, әлеуметтік қорғалатын топтарға жататын оқушыларға өзгелермен теңдей білім беру және соған жағдай жасау. Мүмкіндігі шектеулі балалар қоғамдық өмірге аса бейім емес. Мәселенің бұлай қалыптасуына бүгінгі қоғамның да кінәсі бар. Өйткені біз мүмкіндігі шектеулі жандарға мүсіркей қараудан арыла алмай келеміз. Жалпы білім беретін орта мектептерде олардың оқып, білім алуына жағдай жасау енді-енді қолға алына бастады. Қазіргі кезде Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балалар көбінде арнайы мектеп-интернаттарда білім алады [2].

Білім беру ортасын түсіну үшін, біз бұл феноменнің мағынасын ашуымыз керек. Кеңінен пайдаланылуына қарамастан «орта» түсінігінің ғылым әлемінде нақты анықтамасы жоқ. Жалпы мағынада «орта» түсінігі «қоршаған орта» деп қабылданады.

«Жаратқанның қолынан пайда болғанда барлығы керемет, бір адамдардың қолында ол кереметтілік жоғалады», - деп Ж.Ж.Руссо айтпақшы, педагогикалық көзқарастарында «орта» теориясы ерекше орын алады. Ж.Ж.Руссо бірінші болып ортаны жеке тұлғаның өзіндік дамуының нәтижелі даму шарты ретінде қарастырған. Оның ойынша, әр жеке тұлғаға ерекше даму ортасы құрылғанда ғана баланың нақты мүмкіндіктері мен табиғи қажеттіліктері арасында теңдік орнатылып, тәрбиелеу жүйесі нәтижелі болады. Мұндай ортада жеке тұлға дайын білімдер алмайды, ол өзінің тәжірибесі негізінде тірі табиғатты бақылау процесінде білімдерді жинақтайды. Мұндай жағдайда, Ж.Ж. Руссоның ойынша, жеке тұлға дамуының негізгі бұлағы білімдерінің көптігінде емес, оларды өзіндік деңгейде пайдалана алу іскерліктерінде. Мұндай арнайы құрылған ортада жеке тұлғаның қасиеттері оған іштей еркіндікті сақтауға, қоғамның теріс пікірлерінен тәуелсіз болуға мүмкіндік береді.

Педагогика мен психологияда «орта» термині алғаш рет 20 ғасырдың 20 жылдары пайда болды, ол кезде жиі «орта педагогикасы» (С.Т.Шацкий), «баланың қоғамдық ортасы» (П.П.Блонский), «қоршаған орта» (А.С.Макаренко) терминдері қолданылды.

Д.Ж.Маркович ортаны адамның өмірлік іс-әрекеттері орындалатын табиғи және жасанды жағдайлардың бірігуі деп анықтады.

Адамның ортасын анықтауда Л.В.Максимова ортаны табиғи және әлеуметтік мінезді өзара байланыстағы бірқатар компоненттерден тұратын күрделі құрылым деп белгіледі.

Н.Б.Крылова «орта» деп әлеуметтік-мәдени кеңістіктің бөлігін, білім беру жүйелерінің өзара байланыстар аймақтарын, процестердің субъектілерін белгіледі. Мұнда ортаның негізгі көрсеткіштері болып қарым-қатынастар, құндылықтар, белгілер, заттар және пәндер табылады.

Сөздіктерде «орта» деп адамды қоршаған әлеуметтік (тұрмыстық жағдайлар, заттық орта, сонымен бірге бұл жағдайлармен байланыстырылған адамдар қауымы белгіленеді.

Л.И. Божович ортаны «даму жылдамдығын, жаңа сапалы құрылымдардың пайда болуын қамтитын, дамудың ішкі және сырттай жағдайларының ерекше бірігуі» деп анықтады. Автордың ойынша, ортаға қосылған баланың уайымдарының, ортаға деген қатынасының мінезін түсіну өте маңызды. Ғалым баланың ортаға ғана қатынасын қамтымай, сонымен бірге сол ортада оның белсенділігін арттыратын, рухани(кеңестік және заттық(кеңестік бағыттарды дамытуды қажет дейді.

«Білім беру ортасы» түсінігін бірқатар таяу және алыс шетел ғалымдары зерттеуде (В.И. Слободчиков. В.А. Петровский. Н.Б. Крылова. М.М. Князева және т.б.). Олар «білім беру ортасы» түсінігінің философиялық аспектілеріне, оны жобалау тәсілдері мен технологияларына назар аударған. Оқыту мен тәрбиелеу тәжірбиесінде білім беру ортасын құру мәселелері О.С. Газманның, М.В. Клариннің, И.Д. Фруминнің, дамыта оқыту жүйесінің негізін қалаушылардың жұмыстарында қарастырылған (В.В. Давыдов және т.б.).

Кез-келген әлеуметтік-мәдени кеңістік шеңберінде жеке тұлғаның ретсіз немесе түрлі деңгейде ұйымдастырылған даму процесінің іске асырылуы білім беру ортасы болып табылады.

Психологиялық тұрғыдан Л.С. Выготский, П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов, Л.В. Занков, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин және т.б. пікірінше, білім беру ортасы- дамыта оқыту іске асырылатын, нақты түрде реттелген білім беру кеңістігі. Бала егер әлеуметтік-заттық ортада өзінің әрекеттерін үнемі жетілдіруге мүмкіндігі болса қабілеттірек болады.

Н.Е. Щуркова ортаны зерттеуде пәндік-кеңістік, іс-әрекеттік, жағдаяттық және мәліметтік-мәдени кеңістік атты компоненттерді бөліп қарастырады.

Л.Н. Седова жеке тұлғаның қалыптасу процесі үшін дамыта білім беру ортасы маңыздылығының негізгі үш параметрін қарастырады: мақсат қою; дамыту білім беру ортасын педагогикалық құбылыс ретінде түсіну; педагогикалық ғылым тұрғысынан дамыта білім беру ортасын қарастыруда танымдық белсенділікті қалыптастыруда нәтижелі әдістер мен тәсілдерді іздеу.

С.Л. Новоселова ортаны, баланың рухани және физикалық бейнесінің мазмұнын модельдейтін, іс-әрекетінің материалдық нысаналарының жүйесі ретінде анықтайды.

Білім беру ортасының өзіндік құрылымы бар, бірақ оның компоненттерін қарастыруда ғалымдар бір ғана бағытқа сүйенбейді.

Г.А. Ковалевтың пікірінше, білім беру ортасының келесідей бірліктері бар: физикалық орта, адамдар факторы және оқыту бағдарламасы.

1) Физикалық орта: мектеп ғимаратының архитектуралық құрылымы, көлемі және мектеп интерьерінің кеңістік құрылымы; оқушылардың кеңістікте қозғалу мүмкіндіктері.

2) Адамдар факторы: оқушылардың үлгерімі мен жеке тұлғаның ерекшеліктері; әлеуметтік іс-әрекетіне адамдардың әсері; статустар мен ролдердің бөлінуі; оқушылар мен ата-аналардың ұлттық және жасерекшелік, жыныстық ерекшеліктері.

3) Оқыту бағдарламасы: оқушылардың іс-әрекетінің құрылымы; оқыту бағдарламаларының мазмұны; оқыту түрлері мен бақылаудың мінездемесі.

В.А.Ясвин төрт компонентті модельді ұсынды:

1) кеңістік компоненті – заттық компонент – ғимараттың архитектуралық ерекшеліктері, құрал-жабдықтары, оқыту кеңістігінің ерекше жабдықталуы.

2) әлеуметтік компонент- балалар-үлкендер ұжымының мәдени қалпы; педагог-студент-дамудың көпқырлы субъекті.

3) психодидактикалық компонент – білім беру кеңістігінің мазмұны, студент меңгеретін іс-әрекеттің түрлері, тәсілдері, оқу процесінің ұйымдастырылуы.

Бұл компонентте «Неге және қалай оқыту керек?» сұрағына жауап алынады.

4) Білім беру процесінің субъекттері – В.И. Слободчиков бойынша, мұнда құрылатын мен құрайтын процестер кездеседі. Бұл ортаны біріккен іс-әрекеттің пәні де, ресурсы деп құрастыруға болады.

Е.В. Кортаева бойынша, «ортаның әрбір компонентінің эмоционалды-дамытушы әсері болуы керек». Ол компоненттердің эмоционалды-дамытушылық мінезділігін қамтитық шарттарды бөліп көрсетті:

- біріккен іс-әрекетке қатысушылар арасындағы байланыс;
- күн тәртібінің сәттері;
- бөлменің, кеңістіктің сырт көрінісі;
- сабақтарға эвристикалық жаттығуларды қосу.

Жиі білім беру ортасы екі көрсеткіштермен мінезделінеді:

- ресурстық мүмкіндіктермен;
- ұйымдастыру тәсілдерімен.

Білім беру ортасы білім алушылардың жеке тұлғалық және мәдени өсуіне әсер етеді, егер «орнатылған әлеуметтік-мәдени мазмұн білім берудің мазмұнына ауысса, яғни өзіндік білім беру ортасына» (В.С. Слободчиков).

Сонымен, ғалымдардың ойынша, білім беру ортасы дегеніміз, білім алу субъекттері өзара байланысқа түсу процесінде нақтылайтын білім беру процесінің және тұлғааралық қатынастардың материалдық факторланының жиынтығы. Бірақ, өзгерудегі жағдайларға адекватты, жаңа педагогикалық технологиялар негізінде инновациялық инклюзивті тәртіп бойынша жұмыс істейтін заманауи жалпыға білім беру мектебінде, әр оқушының білім алудағы ерекше қажеттіліктеріне сәйкес келетін, білім беру ортасы қажет. Әр балаға жынысына, ұлтына және діни ұстанымдарына, денсаулық жағдайына, даму деңгейіне, ата-анасының әлеуметтік-экономикалық статусына және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, білім алу кеңістігіне қосылуға жағдай жасалуы керек. Инклюзияның басты шарты – мектептің балаға бейімделуі, керісінше емес, бұл жағдай қалыпты балалардан тұратын оқушылардың негізгі контингентіне жағымды әсер етеді: балалар білім алуда ерекше қажеттіліктері бар сыныптастарын сыйлау мен бағалауға үйренеді; көмек беру арқылы өмірдің түрлілігін қабылдап, «біз іртүрліміз, бірақ тең құқылымыз» атты толерантты кеңістікте қалыптасады.

Инклюзивті мектепте білім беру ортасын заман талаптарына сай модельдеу мәселесі бүгінгі күнде аса маңызды мәселелердің бірі.

В.А. Ясвиннің ойынша, жеке тұлғаның психологиялық мінездемесі (А. Маслоу бойынша), «педагогтар қолынан шығарылатын», «сапалы затты» модельдеу мен жобалаудың нақты нысанасы болуы мүмкін:

- қоршаған ортаны белсенді қабылдау және онда жақсы бағдарлай алу;
- өзін және басқа адамдарды ерекшеліктеріне сай қабылдау;
- өз ой-пікірлерін және сезімдерін ашық білдіріп, іс-әрекеттерінде еркін болу;
- өзінің ішкі өміріне (сезімдері, уайымдары) ғана емес, «сыртта» болып жатқан жағдайларға назар аудару;

- көңілді, әзілкеш болу;
- дамыған шығармашылық қабілеттер;
- ережелерді қабылдай алу;
- тек өзімен ғана айналыспау, басқаларды да уайымдау;
- өмірді түсінуге ұмтылу;
- қоршаған адамдармен (барлығымен болмаса да) жақсы қарым-қатынаста болу;
- өмір сүруде жаңа, қызықты жолдар іздеуге ұмтылу.

В.А. Ясвиннің ойынша, мұндай білім беру ортасын ұйымдастырудың негізгі мақсаты – әр оқушы үшін дамуына жағымды жағдай жасау арқылы оқу процесін модельдеу. Білім беру ортасы балаға дамуындағы түрлі бағыттар бойынша (физикалық, интеллектуалдық, адамгершілік және т.б.) жоғары нәтижелерге жетуге жағдай жасауы тиіс.

Білім беру ортасының кеңістіктік-заттық компонентін модельдеу мен ұйымдастыруға Я.А. Коменский «Ұлы дидактика» еңбегінде назар аударған. Ол оқу мекемесінің кеңістіктік-заттық ортасын қарастырғанда бала мектептің ғимаратының, отыратын сыныбы мен орнының және т.б. әдемі болуы, ұнауы туралы айтқан.

Мария Монтессори бірінші болып білім беру ортасының кеңістіктік-заттық моделі жеке тұлғалық дамудың негізгі факторы екендігіне назар аударған. М.Монтессори білім беру ортасының кеңістік-заттық ұйымдастырылуын «дайындық ортасы» деп атаған. Инклюзивті білім беру ортасын моделдеуде ерекше қажеттіліктері бар балалардаң келесі ерекшеліктеріне назар аудару керек:

- алғашқы бұзылыстың (кемістіктің) құрылымына;
- оның көрініс табуына [6].

Психофизикалық дамудың мінездемесі мен ерекшеліктеріне (сенсомоторлық, көру, сезу, есту, қимыл-қозғалыс, көру-кеңістік); екіншіден дамыту ортасының концепциясында құрастырылып, ұсынылған талаптарды ескерту; мұнда келесі принциптер ерекше маңызға ие болады:

1. Органың көптеген қырлары мүмкіндіктері шектеулі балаларды түрлі әрекеттерге итермелейтін жағдайлар жасайды. Шартты түрде өзіндік іс-әрекеттер орындай алатын балалардың түрлі міндеттерді шешуге негіз болатын дидактикалық материалдар, көрнекіліктер ұсынылады, қолжетімді болып орналастырылады.

2. Жайлылық және тұрақтылық принципі. Органың компоненттерінің тұрақтылығы, сенімділікпен қамқорлық беру.

3. Әр баланың даму ерекшеліктерін ескеру принципі. Инклюзивті кеңістікті жобалауда баланың психофизиологиялық даму деңгейін, қызығушылықтарын ескеру керек. Орта баланың өзекті, жақын даму және өзіндік даму қажеттіліктерін қамту керек.

4. Коммуникативтік мүмкіндіктерін дамыту.

5. Тиімділік пен қолжетімділік принципі.

Органың әрбір компоненттері жалпы мақсаттарға сәйкес болуы керек. Ерекше балаға дамытатын заттық ортаның қолжетімді болуы – материалдар, кітаптар, көрнекіліктердің қол созымды деңгейден жоғары болмауы [5].

Инклюзивті кеңістікке қосылған балалар контингентіне байланысты дамытатын заттық орта өзіндік ерекшеліктерге ие болып, барлық іс-әрекет түрлерін терең дамытуға жағдай жасайды. Яғни, инклюзивті сыныпта кіші топтармен немесе белсенділік орталықтарында балалармен жүргізілетін жұмыстарды білім беру ортасын түрлендіру қажет:

- бала сипап сезу арқылы ажырататын белгілері бар оқу орталықтары мен басқада сыныптағы аймақтарды жабдықтау;

- баланы сабаққа дейін сынып бөлмесімен таныстыру;

- ерекше қажеттіліктері бар балаларды қолдауға басқа балаларды тару;

- баланы қоршаған орта тұрақты болуы тиіс;

- төтенше жағдайдың пайда болу жағдайына әрекеттер жоспарын құру; оқу жағдайында көмек дер кезінде көрсетілуін қамту;

- мүгедектер арбасымен еркін қозғалу үшін жиһазды ыңғайлыетіп орналастыру;

- топтық сабақтар мен ұжымдық ойындарға арналған кеңістікпен қамту;

- ғимаратта мүгедек арбасымен кіруі мүмкін емес әжетхананы баланың пайдалануына байланысты жабдықтау;

- бұрыштың ішінде болып жатқанды мұғалімнің қадағалауы, ал балалар сыныптағыларды көрмеуі үшін ол бұрыш ширмамен бөлінуі тиіс;

- іс-әрекет орталықтарын, физикалық тосқауыл ретінде тақтайшалармен бөлу керек;

- зақым келтірмейтіндей етіп, жиһаздардың үшкір бұрыштарын жұмсақ заттармен қаптау;

- балаға, демалу керек болған сәтте, қимыл-қозғалыс жасауға жағдай жасау;

- танымал ортамен қамту [4].

Инклюзивті сыныпта мүгедегі бар балаларға арналған ортаны ұйымдастыруда міндетті түрде:

- балаларды ыңғайлы орындарға отырғызу керек;

- балаларды жақсы оқитын баламен отырғызу;

- сыныпта жағымды ролді атқаратын баламен отырғызу керек;

- назарды аударатын заттардың жанына отырғызбау;

- жеке жұмысқа арналған орындарды немесе сыныптағы тыныш аймақтарды пайдалану;

- сынып тақтасын қажет емес материалдармен толтырмау;

- қауіпсіз, кедергілермен асулардан бос, қолжетімді орта қажет;

- сыныпта қозғалуы адекватты кеңістікпен қамту;

- оқушылардың бір-бірімен араласып, жұмыс істеуіне арналған оқу орындарын ұйымдастыру [7].

Бастауыш сынып оқушыларына инклюзивті сыныптарда жайлы білім беру ортасын ұйымдастыру мәселесі қарастырылып, «орта» түсінігінің мәні жан-жақты әдебиеттерден талқыланды. Сонымен, инклюзивті сыныптарда оқитын бастауыш сынып оқушыларының ортасының өзіндік ерекшеліктері бар екенін ескеріп, инклюзивті сыныпта бастауыш сынып оқушыларына арналған жайлы ортаны ұйымдастыру міндетті түрде қажет деген қорытындыға келеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы. ҚР, 2002, № 343 заңы
- 2 Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.
- 3 Адырбаева М.Ж. Инклюзивті білім беру жүйесіндегі психологиялық – медициналық педагогикалық консультацияның жұмыс барысы. - Алматы, 2011. – Б.30-35.
- 4 Руководящие принципы политики в области инклюзивного образования. - Париж, ЮНЕСКО, 2009.
- 5 Жусупбекова З.Д., Мұқан А.Т. Инклюзивті білім беру жүйесінің негізі. //Республикалық педагогикалық-әдістемелік журнал. Әлеуметтік педагог. - 2010. - №4.
- 6 Жарықбаев Қ. Жалпы психология. - Алматы, 2000
- 7 Байтұрсынова А.А. Арнайы педагогика: проблемалары мен даму болашағы. - Алматы, 2008.

РЕЗИЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы организации образовательной среды в инклюзивных классах начального обучения, сущность понятия «среда», особенности среды младших школьников, обучающихся в инклюзивных классах.

RESUME

The authors of the article consider the issues of organization of the educational environment in inclusive classes of primary school pupils, the essence of the concept "environment", peculiarities of the environment of primary school pupils in inclusive classrooms.

Аннотация

В настоящее время глобализация оказывает все возрастающее влияние на образовательную политику государств мира. Автор рассматривает тенденции глобализации, проявляющейся в образовательном пространстве Казахстана, приводит примеры межгосударственного сотрудничества в данной сфере.

Ключевые слова: интеграция, глобализация, управление, тенденции.

А.К. Есентаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, докторант PhD

Тенденции интеграционных процессов в сфере образования Казахстана в условиях глобализации

Попытки описания и объяснения процессов глобализации предпринимались с позиций различных наук. Это привело к возникновению широкого спектра концепций глобализации - от радикальных, оптимистических до весьма скептических. С позиции теории международных отношений глобализация в самом общем смысле может быть определена как процесс открытия государственных границ или ряд процессов, которые приводят к формированию единого, целостного и универсального социума. В основе этого лежат изменения географических и экономических факторов, приводящие к глобальному расширению современной мировой системы. Г. Киссинджер, описывая современное состояние международной системы, утверждал, что «никогда ранее составные части мирового порядка, их способность взаимодействовать и цели не изменялись так быстро, так глубоко и так глобально» [1]. Именно такая динамика приводит к тому, что «общества становятся взаимозависимыми во всех аспектах». Для этого необходим более высокий уровень управления социальными процессами и на национальном, и на глобальном уровне.

Совершенствование управления стало одной из главных глобальных проблем, что привело к возрастанию роли таких его инструментов, как государство, международные организации, образовательная политика и законодательное право. Глобализации сегодня уделяют значительное внимание экономисты, социологи, философы, юристы, политологи, констатирующие серьезные изменения в обществе и государстве [2]. К сожалению, ученые пока не проявили

должного интереса к проблемам глобализации образовательной политики государств. А ведь любая область современной международной образовательной системы в большей или меньшей степени связана с глобальными проблемами.

Для получения полной картины состояния данной проблемы сначала рассмотрим само понятие «глобализация». Главная сложность возникает из-за того, что все эти глобализации происходят с разными скоростями» [3]. Осознание того, что именно образование станет приоритетом прогресса общества и государства в условиях глобализации, обусловило проведение крупных международных конгрессов, посвященных перспективам развития образования. Повесткой дня этих форумов стала идея о том, что устойчивое развитие человеческого сообщества в глобальных условиях может быть достигнуто только в ситуации равного доступа к образованию, повышения его качества, активного международного сотрудничества в области образования. К началу XXI в. большинство зарубежных образовательных систем либо претерпели большие изменения, либо находятся в процессе реформирования.

Если проанализировать состояние системы образования ведущих мировых государств, то можно определить следующие глобальные тенденции:

- обновление философии образования;
- установление и совершенствование государственных стандартов среднего общего и профессионального образования;
- расширение доступности образования для всех слоев населения;
- поиск более эффективных способов управления образованием;
- диверсификация типов учебных заведений, форм их собственности;
- информатизация образования и разработка адекватных новых технологий обучения.

Новое видение роли и значения образования обусловило переоценку его места в обществе, пересмотр миссии образования в интеграции образовательного пространства в мировом сообществе.

Достигнутые успехи в модернизации содержания, методов и средств обучения, в повышении экономической эффективности образования все чаще как бы «переливаются» из одной страны в другую. Интеграция наиболее интенсивно осуществляется в масштабах геополитических регионов, объединяющих страны с относительно сходными условиями исторического развития и более или менее аналогичной социально-экономической структурой. «В наши дни, - говорится в одной из публикаций ЮНЕСКО, - наиболее дальновидные и искушенные умы подчеркивают глобальный характер и планетарный масштаб основных проблем, стоящих перед человечеством.

Реализм требует, однако, учитывать, что в ближайшие десятилетия сохранится огромный разрыв в экономическом и научном развитии различных стран. В глобальном масштабе их можно разделить на три категории: преиндустриальные, индустриальные и постиндустриальные. Перспективы развития образования не могут быть одинаковыми в этих столь различных обществах» [4].

Интернационализация образования стимулируется рядом влиятельных международных организаций. Первостепенная роль принадлежит созданной в 1946 г. Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО), для которой проблемы образования всегда являлись приоритетными. Другая межправительственная организация - Международное бюро просвещения, основанное еще в 1925 г. С 1969 г. оно официально стало составной частью ЮНЕСКО и теперь курирует ее интернациональную и издательскую деятельность. В рамках ЮНЕСКО или в тесном сотрудничестве с ней функционируют советы, ассоциации, научные центры, занятые преимущественно такими проблемами образования, которые выходят за национальные рамки. Среди них - Международный совет по образованию взрослых, Международная ассоциация естественно-научного образования и многие другие организации.

Отношения в сфере образования регулируются теперь не только национальным законодательством, но и нормами международного права и многосторонними договорами, конференциями, протоколами международных форумов. Наиболее важные из них - Декларация прав человека, Декларация о правах ребенка, Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования. Всего по вопросам образования принято более 30 документов, где определяются статусы образовательных учреждений, нормативы о правовом положении педагогов и учащихся, о взаимном признании дипломов и т.п. Складывается, таким образом, международное образовательное право, положения которого способствуют интернациональной образовательной интеграции. Анализ этих материалов приобретает для нашей республики определенное практическое значение, поскольку в соответствии со ст. 46 «Закона об образовании Республики Казахстан» организации образования в соответствии со спецификой работы имеют право устанавливать прямые связи с зарубежными организациями и фондами, заключать двусторонние и многосторонние договоры о сотрудничестве, вступать в международные неправительственные организации (ассоциации) в области образования [5].

В январе 1997 г. Совет правительств СНГ заключил Соглашение о формировании общего образовательного пространства. Одним из проявлений глобализации в образовании является использование зарубежного опыта теории и практики современного менеджмента, накопленного в экономически развитых странах. Используется и опыт международных структур управления, которые в связи с конкуренцией и экономическим ростом постоянно модернизировались и дополнялись новыми разновидностями. Это позволяет любому предприятию выбрать для себя наиболее эффективную структуру. Проблема выбора и применения управленческих структур особенно актуальна в настоящее время. Почти вековая изоляция от остального мира, который в это время бурно развивался как в области управления, так и в сфере информационных технологий, затрудняла адаптацию казахстанских фирм и компаний к новым стандартам управления и внедрение управленческих структур новейшего типа. В таких условиях очень важна подготовка управленческих кадров, способных адаптироваться к изменениям, предвидеть их, разрабатывать соответствующие стратегии, активно изменять этот мир в различных сферах деятельности.

Актуальность выбора эффективной структуры управления объясняется тем, что для продуктивной работы и своевременного реагирования компании на постоянно изменяющиеся внешние и внутренние факторы ей необходима наиболее подходящая управленческая структура, способная со временем видоизменяться и модернизироваться. Изучение современных тенденций модификации управленческих структур, использование новых видов организационных структур управления означает вовлечение в процесс глобализации развивающихся экономик. Для последних важным фактором является также использование еще одного подхода, а именно стратегического планирования как инструмента, создающего базу для принятия стратегических решений.

В условиях усиления элементов неопределенности и непредсказуемости экономического развития той или иной страны выработка и реализация фирменной стратегии должны стать важнейшей и существенной частью деятельности управленческих кадров компании.

Другая тенденция глобализации в области образования - это тенденция к компьютеризации. Учебный процесс в современных условиях оснащается компьютерами, компьютерными курсами.

В последние 10 лет процессы глобализации все чаще связывают с международными процессами локализации или регионализации. Большинство исследователей, изучающих современные мировые процессы, приходят к выводу, что «фрагментация (или локализация, регионализация) является не пережитком прошлого, а скорее продуктом

глобализации и должна рассматриваться не как противоположность глобализации, а как взаимосвязанный с нею процесс» [6].

Сегодня мы становимся свидетелями перехода от национальной культуры к глобальной, языком которой служит английский язык. Западная массовая культура стремительно проникает в нашу жизнь, модель либерально-демократического общества в той или иной степени реализуется во многих странах, создается мировое информационное пространство (Интернет и другие новейшие информационные и коммуникационные технологии), осуществляется глобализация западной культуры, возникает новая реальность – виртуальный мир. В этих условиях актуален вопрос о сохранении языковой и культурной идентичности, самобытности и уникальности традиционной культуры, в частности казахского и других народов Казахстана [7]. Глобализация требует от местных культур не безоговорочного подчинения, а селективного выбора при освоении нового опыта иных цивилизаций, возможного только в процессе конструктивного диалога с ними. Именно культура, наука и образование должны стать приоритетами национальной политики молодого независимого Казахстана.

За 25 лет независимости в Казахстане развитие системы образования проходило по двум направлениям: сохранение всего положительного, что было у системы образования, и формирование новой модели с учетом складывающихся политических, экономических и социальных условий. Создана нормативно-правовая база реформирования, проведена большая работа по осмыслению государством самой сути образовательной политики. Выяснилось, что в нашей республике недостаточно ведутся исследования по проблемам дошкольного, начального и среднего профессионального образования, коррекционной и сравнительной педагогики, психологии и философии образования [8]. Приобретение суверенитета предоставило определенный простор для образовательной системы Казахстана в выборе как направлений развития и партнеров по сотрудничеству, так и ценностных ориентиров. Казахстанские высшие учебные заведения получили следующие возможности: открывать новые частные университеты, новые специальности, включать в учебный план дисциплины, составляющие вузовский компонент. Издается большое количество новых учебников и учебных пособий. Существует большой выбор в специальностях, в учебный план включаются дисциплины по выбору студентов. Наши студенты получают гранты и стипендии для учебы в зарубежных университетах. Кроме того, быстрыми темпами идет компьютеризация образования. Преподаватели и студенты имеют доступ к Интернету. Ко всему этому мы уже успели привыкнуть, и воспринимаем имеющиеся свободы как само собой разумеющееся. Выросли и покинули вузы сотни тысяч молодых людей с новым менталитетом современных специалистов.

Формирование единого образовательного международного пространства - объективно необходимое условие развития интеграционных процессов. «Вместе с тем для большинства специалистов очевидно, что интеграция образовательного пространства СНГ не может идти по пути прямого воспроизведения прежних форм и методов, равно как этот процесс не может стать и простым слепком, например, западноевропейской интеграции в образовании» [9]. Современный мир тесно интегрирован. В нем, с одной стороны, идут процессы глобализации, распространения высоких технологий, а с другой - делается упор на развитие регионов. Проблемы глобализации и региональной интеграции сложны и противоречивы, но только в таких условиях Казахстан может укрепить свой суверенитет. А без высококвалифицированных специалистов-рыночников это сделать практически невозможно. Сегодня в стране успешно реализуется ряд совместных проектов при финансовой поддержке зарубежных партнеров [10].

При воздействии государственных и общественных структур активно выполняются программы, предусмотренные проектом ЮНЕСКО «Содействие базовому образованию детей со специальными нуждами». Международный общественный фонд КАТЕУ играет роль образовательного моста между Казахстаном и Турцией. Сегодня высшее образование

в Казахстане выполняет ответственную миссию как один из главных национальных приоритетов, определенных в Стратегии «Казахстан-2030». Именно оно должно обеспечить выживание, национальную безопасность и процветание Казахстана через культуuroобразующую, интегрирующую миссии, через качество, глобализацию и гуманизацию наций [11].

Появившаяся свобода выбора и развитие новых технологий, включенность нашей страны в общемировые процессы открыли казахстанцам доступ к историко-культурным богатствам народов мира. Растет этническое самосознание, проявляется интерес к своим этническим истокам: языку, обычаям и традициям, к своей этнокультуре. Обозначим некоторые проблемы образования и культуры республики на современном этапе:

1) отсутствие законодательной базы, способствующей созданию экономических условий для развития института меценатства и спонсорства;

2) исключение культурного образования из числа государственных приоритетов. Оно все более становится элитным, малодоступным для простого населения;

3) отсутствие новой модели инфраструктуры институтов культуры;

4) скудное финансирование сельских школ;

5) разрыв между образованием и наукой;

6) падение нравов среди молодежи;

7) резкое снижение качества обучения и подготовки специалистов.

Перечисленные проблемы требуют взвешенного анализа и грамотного решения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Kissinger Н. How to Achieve the New World Order // Time. - 1994. - Mar. 14. - P. 73.
- 2 Штомпка П. Социология социальных изменений. - М., 1996. - С. 120.
- 3 Цит. по: Мартин Г.П., Шуман Г. Глобальная западня: глобализация и атака на процветание и демократию. – Москва-Сушинская, 1998. - С. 44.
- 4 Rasserh S., Vaideanu G. Les contenus de l'education. Perspectives mondiales d'ici a l'an 2000. - P., 1987. - P. 20.
- 5 См.: Законодательство об образовании Республики Казахстан. - Алматы, 2001.
- 6 Guehenno J.M. Globalizational and the International System // J. of Democracy. - 1999. - № 7. - P. 23.
- 7 См.: Нысанбаев А. Глобализация и транзитное общество // Саясат. - 2001. - Дек. - С. 21.
- 8 См.: Кусаинов А. Реформа образования: курс на высшие ценности // Казахстанская правда. - 2002. - 2 апреля. - С. 6.
- 9 Лиферов А. Геополитика и реинтеграция образовательного пространства стран СНГ // Вестник высшей школы. - 2000. - № 1. - С. 16.
- 10 См.: Ирсаилов А. Международное сотрудничество в области образования // Вестник высшей школы Казахстана. - 1999. - № 2. - С. 25.
- 11 Казахстан-2030. - Алматы, 2001. - С. 85.

ТҮЙІН

Мақалада қазіргі кезде ауқымдылық элементті мемлекеттік білім саясатына жан-жақты оң әсер ететіні айтылған. Автор Қазақстандағы білім кеңістігінде пайда болатын ауқымдылық тенденциясын қарастырып, осы саладағы мемлекет арасындағы ынтымақтастық бойынша мысалдар келтірген.

RESUME

Globalization has been increasingly influencing the education policy of the world nations. The author analyzes globalization tendencies reflected in Kazakhstan education system providing examples of international cooperation in the sphere of education.

UDC 371.388

Annotation

The notion of the researches of junior schoolchildren is revealed in this article. There were considered the pedagogical conditions of their realization. The authors also gave short characteristics of the researching skills of junior schoolchildren and analyzed the conditions of the effectiveness of the researching activity.

Key words: junior schoolchildren, researching activity, technology of organizing the researching activity, researching skills.

L.V. Volkova

The Eurasian Humanities Institute,
Candidate of Pedagogical Science,
Docent

Ya.N. Ospanova

The Eurasian Humanities Institute,
Candidate of Pedagogical Science,
Docent

Pedagogical conditions of organizing researches for junior schoolchildren

Changing of the structure of the initial stage of education is the basic direction of the present reforms. Mastering the subject material of training from the aim is becoming the means of such emotional, social and intellectual development of a child which provides transition from training to self-education and, thus, successful socialization of a junior school pupil.

The strategic goal of the reformation of education is oriented for a child, the development of his/her creative abilities, independence, initiative, striving to self-realization and self-determination.

The lasting experience of the educational-researching activity of the learners became the base for developing new approaches to the organization of the educational process in the context of the pedagogy of development, mastering the innovative technologies directed to the changes of the character of education, mastering the knowledge, habits and skills, to the searching, motivating self-determination of the learners [1].

The junior school age is one of the most important stages in the life of a child mainly determining his/her further development. Nevertheless, the experience of involving the junior schoolchildren in the researching activity is not sufficiently highlighted in the pedagogical literature though the sensitivity of this age period suggests involvement of junior schoolchildren in the studies of the researching activity [2].

The researching activity in the junior school age is at the stage of formation that causes its specific peculiarities:

- involving the junior school pupil in the researching activity is based on the cognitive interest typical of this age;

- taking into account the modest experience of a junior school pupil in the researching activity a significant role in the organization of the researching activity is played not only by the children's researches but also by special studies on the formation of corresponding skills;

- the researching skills formed in the process of the researching activity are a component of general educational skills necessary to the learners for successful educational activity.

Specificity of the researching activity of junior schoolchildren is also in its subjectivity. Besides a learner and his/her scientific supervisor, the parents are also the subjects of the activity and without their support and assistance the junior pupils' researches are full of difficulties.

On the basis of the given resources and also the analysis of the educational practice of a primary school we put forward the following pedagogical conditions of the formation of the researching skills of schoolchildren:

1. Taking into account age and individual peculiarities of children: using adequate methods of training; adaptation of the notions connected with the researching activity to the pupils' age; availability of the forms and methods of the carried out researches, correspondence of the themes of researches to the age peculiarities and personal interests of junior schoolchildren. The research must be feasible, interesting and significant for a child and useful for his/her personal development. The individual approach allows taking into account the abilities, possibilities, interests, tempo of the work of each pupil, regulating the adults' help rendered in the process of researching.

2. Motivation of the researching activity of the learners is realized at the expense of creating the situations of practical and intellectual complication in the lesson and out-of-the lesson activity, realization of the need in the new knowledge, in widening the range of the pupils' interests, informing them the knowledge about the researching activity and its importance for a person. It is necessary to help pupils to see the essence of their creative activity, its possibility in realizing one's capabilities, in self-development and self-improvement, to understand the value of the researching activity.

3. The activity of the pedagogue realizing the position of the organizer of the educational-researching activity. The pedagogue has to master the knowledge about the researching activity, to get involved in cooperation and co-creation, to possess creative potential for organizing the process of the educational research corresponding to the age and interest of the children, to create the educational environment by the way of organizing searching, encouraging creative initiatives and the children's actions, using creative researching tasks, productive methods of training, creating the possibilities for the pupils' self-realization, for revealing their independence and initiative.

It is important for a pedagogue to provide purposefulness and systematic study of the process of the development of the researching skills of junior schoolchildren. The technology of organizing the researching activity plays a significant role according to which the researching studies with the application of games, researching, problem and heuristic methods of training

The analysis of the problem of the researching skills of the pupils, the organization of the researching activity on the account of the age peculiarities of the children and also our developed definition of the researching activity of junior schoolchildren allowed pointing out five groups of the researching skills of the schoolchildren:

1. skills to organize one's work;
2. skills and knowledge connected with the implementation of the research (searching);
3. skills to work with the information, text (informational);
4. skills to design and present the result of the work;
5. skills connected with the analysis of one's activity and assessment activity (assessment).

Thus, the researching skills of the children of the junior school age are defined by us as intellectual and practical skills connected with the independent selection and application of the ways and methods of researching on the available material for the children and those corresponding to the stages of the educational research.

The conditions of the effectiveness of the researching activity:

1. A pupil must be motivated to do researches. A teacher also must have such motivation. If the direction, the theme are not interesting for both sides the research will not be implemented.

2. A pupil must cope with it. A teacher must know the whole structure of the work, its methods, define the direction of the activity. For implementing the work a pupil must form definite competences.

3. Either a pupil or a teacher must get satisfaction from the joined work.

The researching work is implemented in the definite consistency. The process of implementation includes seven stages: formulation of the theme; determination of the aim and objectives of the research; theoretical researches; experimental researches; analysis and designing of scientific researches; introduction and effectiveness of scientific researches; public presentation of the results at the conferences.

The basic moment of the formulation of the theme is the decision of the problem of selection.

Usually it takes 1/3 of the time for the right formulation of the theme and goal of the work and also the choice and development of the methods of carrying out the research. 1/3 of the time is devoted to the collection of the material during the observance and making experiments. It takes not less than 1/3 of the time for processing of the material, its analysis and generalization, writing the text of the work. That's why during the preparatory period it is recommended not only to choose the theme for researching and formulate its objectives, but also to collect more information about the subject of the study by way of getting acquainted with the literature or discussing the theme with the specialists. Before any research there must be full study of the problem. The most important basis for choosing the theme of the research is the existence of any contradiction or absence of the objective data. The development of the scientific theme is in itself the solution of the contradiction leading to the development of the skills and receiving the new knowledge.

Success in any work first of all depends on the clear formulation of the goal of the research and its objectives. The goal of the work must be concrete, clearly formulated to point out the question to which we want to receive the answer. Besides this, the goal must be available for a concrete researcher. The formulation of the objectives of the research is a rather complicated thing. While setting them the researcher must clearly formulate the purpose of the work and why it was done, what was necessary to observe and clear out what to get to know. The questions set in the objectives must be clear and suggest concrete answers.

Planning of the work suggests also the necessity in choosing the methods of the work and determining the methods of doing researches. Apparently, the truth is not in the supposition but in the rightly selected facts and their explanation, that is why the development of the methods of collecting these facts is very important. A well-thought and selected method of the research often creates the basis of its success [3, p.62].

After setting the goal and objectives and selection of the methods of the research a teacher represents for a pupil a plan of the research with the appointment of the approximate periods of time.

Establishment of any regulations begins from the collection of the facts referring to the theme of the research. The facts may be received for the published literature and any other sources.

The results of any work depend on the number of the implemented experiments, observance and their processing. That is why in choosing the methods it is necessary to carry out the measures, observations, etc. and what methods to use for processing the initial data.

The researching activity takes a lot of physical and moral force but has a significant meaning in the educational process. In the course of the development of the theme a pupil widens his/her outlook, improves such skills as taking notes of the material, underlining the main and secondary things, analyzing the selected facts, preparing independent approved conclusions.

This work significantly influences the development of speech, thinking and memory of the children. To write the research is not enough, it should be presented and defended answering the questions of the listeners and opponents. And for this it is necessary to know the material well to master the speech and speedy thinking. Cooperation of the supervisor and a pupil in writing the work must be expressed not only in revealing the children's abilities, their orientation for the cognition as the value, but also in the development of a personality of the teacher capable to use effectively the human resources. Doing researches allows widening the outlook of a pupil and a supervisor [4, p.26].

Thus, having considered the theoretical foundations of the organization of the researching activity of junior schoolchildren, we came to the following conclusions:

1. The researching activity is the organizational, cognitive creative activity of the pupils corresponding by its structure to the scientific activity, characterized by the purposefulness, activity, subjectivity, motivation and consciousness.

2. In the junior school age the researching activity is the specific educational activity supposing the existence of basic stages characteristic for the scientific research and oriented for receiving significant knowledge for the pupils, formation of the researching skills.

3. The pedagogical conditions of the organization of the researching activity of junior schoolchildren are as follows: familiarization of the junior schoolchildren with the content and technique of implementing the research, formation of the skills of the pupils' independent work, formation of the skills of self-control and development of creative abilities and initiatives of the pupils.

LIST OF REFERENCES

- 1 Кропанева Г.А. Учебно-исследовательская деятельность школьников как технология развивающего образования // Исследовательская работа школьников. - 2002. - № 1. - С. 118-126.
- 2 Семенова Н.А. Место исследовательской деятельности младших школьников в современном образовательном процессе // Материалы региональной научно-практической конференции, посвященной 100-летию ТГПУ и 25-летию факультета начальных классов. - Томск: Издательство ТГПУ, 2002. - С.59-62.
- 3 Разгатова Н.А. Исследовательская деятельность младших школьников. – Изд.дом «Агни»: Самара, 2007. – 182 с.
- 4 Румянцева Н.Ю. Потенциальная готовность учителя к организации учебно-исследовательской деятельности младших школьников. – М.: Просвещение, 1999. – 234 с.

ТҮЙІН

Мақалада оқу үдерісінде төменгі сынып оқушыларының зерттеу қызметін ұйымдастырудың педагогикалық жағдайлары қарастырылады.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются педагогические условия организации исследовательской деятельности учащихся младших классов в процессе обучения.

А.Б. Дузелбаева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
PhD докторанты

Инклюзивті білім беру жағдайында болашақ мұғалім-дефектологтің этнопедагогикалық дайындығы**Аннотация**

Мақалада арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында болашақ маман дефектологтерді оқыту барысында этнопедагогикалық дайындық және бағыттылық мәселелері қарастырылды. Студенттер арасында эксперимент жүргізіліп, студенттердің теориялық және тәжірибелік дайындығы анықталды. Арнайы білім берудегі дамуындағы мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға қатысты көзқарасты этнопедагогика жағынан талқылауға алғышарттар жасалды. Студенттердің этнобілім бойынша қажеттіліктер қатары және деңгейі анықталды. Болашақ мұғалім-дефектологтердің этнопедагогикалық дайындығын жетілдіру және ұйымдастыру бойынша тәжірибелік ұсыныстар келтірілді.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, дайындық, этнопедагогикалық дайындық, этнопедагогикалық бағыттылық, білім беру қажеттіліктері, студенттер, мұғалім-дефектологтер, дамуында мүмкіндігі шектеулі тұлғалар, қарым-қатынас.

Инклюзивті білім беру мектептік және мектепке дейінгі оқыту тәжірибесіне белсенді ене отыра, педагогикалық бағыттылыққа жаңа ережелерді ендіруді ұсынады. Ол өз іс-әрекетін дидактикалық көзқарас тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар құндылық бағдарларының өзгеруі деңгейінде қайта қарастыруды талап етеді. Инклюзивті білім берудің басты ұстанымы ерекше білімдік қажеттіліктері бар оқушылардың түрлі білімдік қажеттіліктеріне сәйкес, неғұрлым кіріктіретін және өз мөлшерінде шектейтін білімдік орта құрылуында қорытындыланады.

Қазіргі уақытта инклюзивті білім беру бағдарламасын дамыту және оны халық арасына кеңірек ендіру бойынша мемлекет тарапынан көптеген жұмыс атқарылуда. Осылайша, Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында инклюзивті білім беруге және лайықты мамандарды дайындау мәселесіне көп көңіл бөлінген. Бағдарламада мемлекет тарапынан, дамуында мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың білім алуына және сол

білімді сапалы дәрежеде беретін педагогикалық кадрлар туралы кеңінен жазылған. Осылайша, білім беру қажеттілігі бар мектеп жасына дейінгі балаларды білім беру ортасына қосу өзектілігі көрсетілген. Оларды тәрбиелеу және оқыту үшін жағдай жасаған ұйымдардың үлесі бар болғаны 9,1%-ды құрайды. Дефектолог, логопед және психолог білікті мамандарының тапшылығы байқалғандығы жайлы білім берудің жаңа бағдарламасында белгіленген болатын. Дегенмен, балалардың білім беруі және тәрбиесі, әлеуметке кірігу сұрақтарымен болашақ мамандар айналысатын болса, қазіргі уақытта олардың дайындығы сәйкесінше деңгейге келмеді деп айтуға болады [1].

Президент Н.А. Назарбаев болашақ ұрпақты дайындау, ұлттық идеяны сақтау бойынша «Мәңгілік ел» ұлттық идеясын ұсынған болатын. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың кезекті халыққа жолдауын: «Бір жыл бұрын мен еліміздің 2050 жылға дейінгі дамуының жаңа саяси бағдарын жария еттім. Басты мақсат – Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Ол – «Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті», - деп бастады.

Болашақ ұрпақтың сана-сезімін қалыптастыруда, ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа, аңыз-әңгімелер мен қазақ әдебиетіне, тарихқа тоқталу үлкен орын алады. Қазіргі уақытта, инклюзивті білім беру бағдарламасының кеңінен дамуында, мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға көптеп көңіл бөлінуде, білім беру мекемелерінде және қоғам арасында бұл балаларға көптеген жағдайлар жасалған, көзқарас өзгеру барысында [2].

Жалпы, тарих бетіне үңілетін болсақ, қазақ халқы білім беру үрдісінде халықтық педагогика, яғни этнопедагогикаға көптеп жүгінген болатын. Мысалы, «Тұсау кесу», «Бесіктен пығару», «Бесікке бөлеу», «Тілашар» секілді. Ұлттық педагогика, денсаулық сақтау, дамыту және жетілдіру саласындағы даналығы ауызша әдебиет мақал-мәтелдерде келтірілген [4, 35]. «Сақтықты соқырдан үйрен, көнбістікті түйеден үйрен», «Керенге сыбырлама, соқырға көзіңді қыспа», «Досың соқыр болса, сенде бір көзіңді қыс» және т.б. секілді дамуында мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға қатысты қарым-қатынастың және толеранттылық сезім туралы жазбалар бар [3, 22].

Болашақ ұрпақтың білім және тәрбиесі жайлы біздің, ойшылдарда, өз еңбектерінде оны афоризмдер түрінде белгілеп халыққа жеткізуге тырысты. Бала тәрбиесі, қоғамдағы теңдік, жетімдік және жесірлік, кемсітушілік жайлы қазақтың бір туар ғалымдары Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, С. Торайғыров, О.Сүлейменов және т.б. жазып, келтірген болатын [3, 57].

Бала тәрбиесі, педагогикалық ойлар, ұлттық менталитет тарапын теориялық саралай отыра, бұл тәжірибені тек қана кемістікті түзету барасында ғана жеткіліксіз екендігін көрсетуде. Аталған халықтық тәжірибені дамуында мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс барысында тиімді және өзектендіре қолданыла алатын маман қажет екендігін ескере кеткен жөн. Болашақ маман дайындау барысында қазақ халқының даналығын, сөзге шеберлігін және тәрбиелеу тәсілдерін қолдана отыра, болашақ ұрпақтың бойына дамуы мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға көзқарасын өзгерту шарттары көрсетілсе, инклюзивті білім берудің тиімді жүзеге асырылуына көмек ететінін айта кеткен жөн.

Арнайы білім беру аймағындағы студенттердің кәсіби дайындық мәселесі жақын шетел ғалымдарының арасында Л.Н. Блинова, Ю.П. Богачева, Л.С. Волкова [8], А.Н. Анисимова, Н.Н. Малофеев, Е.Л. Черкасова, Л.А. Ястребова, Е.Е. Китик және т.б. [7, 170]

Ғылыми әдебиет ішінде мамандарды дайындаудағы этнопедагогикалық бағыттың негіздері өз орнын тапты. Этнопедагогиканың жеке аспектілері К.Ш. Ахиярова, Г.Н. Волкова, М.Б. Кожанова, П.А. Апакаева, К.Ж. Қожахметова, И.Р. Халитова, Ш.Т. Таубаева еңбектерінде қарастырылған [5]. Соған қарамастан, педагогикалық әрекеттің ғылыми негізі ретінде педагогтермен этнопедагогиканы маңыздылығын түсіну жоғарылауда. Дәл осы себеппен, М.Б. Кожанова, М.Г. Харитоновна, В.Н. Иванова, З.А. Мовкебаева, Г.С. Оразаева, Г.А. Абаева мұғалімнің этнопедагогикалық дайындағы барасында этнопедагогикалық бағыттылықтың маңыздылығын айтқан [6, 154].

Бірақ сонымен қатар, аталған сұрақ бойынша отандық және жақын шетел ғалымдарының зерттеулеріне қарамастан, дефектолог мамандардың этномәдени білімділігі мәселесінің теориялық және тәжірибелік аспектісінде жеткіліксіз зерттелу сұрағы туындап тұр. Бұл өз тарапынан аталған аймақта зерттеу қажет екенін айтады.

Теориялық ақпаратты саралай отыра біз, тәжірибе жүзінде мамандардың дайындық сапасын тексеру мақсатымен, болашақ мұғалім-дефектолог мамандардың этнобілім саласында қандай білім, білік, дағдыларды меңгергені жайлы мәліметті сауалнама жүргізу арқылы білуге ұйғардық. Осылайша, инклюзивті және арнайы білім беруде этнопедагогикалық бағыттылықты анықтаудағы зерттеуге «Дефектология» мамандығының 47 студенті қатысты. Сауалнама сұрақтары: ЖОО-ы этнопедагогиканың негіздерін оқытудың қазіргі жағдайына студенттердің қанағаттануы; этнопедагогиканың негізгі принциптері мен әдістерін білуі; тәжірибелік әрекетте халықтық педагогиканың элементтерін оқу және қолданудың қажеттілігі деген 3 блокқа бөлінді. Студенттердің сұрақтарға жауап беру барысында келесі мәліметтер алынып, оны кесте түрінде белгіледік (1-кесте).

1-кесте. Жоғары оқу орнындағы этнопедагогикалық бағыттылықтың жағдайы (%)

	Орыс бөлімі			Қазақ бөлімі		
	жоғары	орташа	төмен	жоғары	орташа	төмен
ЖОО-ғы этнопедагогиканың негіздерін оқытудың қазіргі жағдайына студенттердің қанағаттануы	55	45	-	75,9	24,1%	-
Этнопедагогиканың негізгі принциптері мен әдістерін білуі	33,5%	55,5%	11%	38%	55,1%	6,9%
Тәжірибелік әрекетте халықтық педагогиканың элементтерін оқу және қолданудың қажеттілігі	88,9%	11,1%	-	82,7%	17,3%	-

Осылайша, 1-кестеде көрсетілгендей, орыс және қазақ бөлімдері студенттерінің ойы бойынша, ЖОО-да этнопедагогиканың негіздерін оқытудың қазіргі жағдайы жоғары деңгейде екені көрсеткен. Олар, «Білім алу барысында этнопедагогиканы оқыдыңыз ба әлде оқып жатырсыз ба және оқу пәндерінде оқыту мен тәрбиелеудегі қай халықтың тәжірибесін оқып жатырсыз?» деген сұрақтарға, «иә, мамандығымның оқу бағдарламасына кіреді» деген жауап берушілердің көп бөлігі «қазақ» халқының оқу мен тәрбиесін оқып жатырмыз деген (79,3% қазақ бөлімі, 22,3% орыс бөлімі). Алайда, зерттеушілердің кей бөлігі «орыс» және «еуропалық» деп те жауап берген (қазақ бөлімі: еуропалық 3,5%, ресейлік 17,2%, орыс бөлімі: еуропалық – 11,1%, ресейлік – 61,1%).

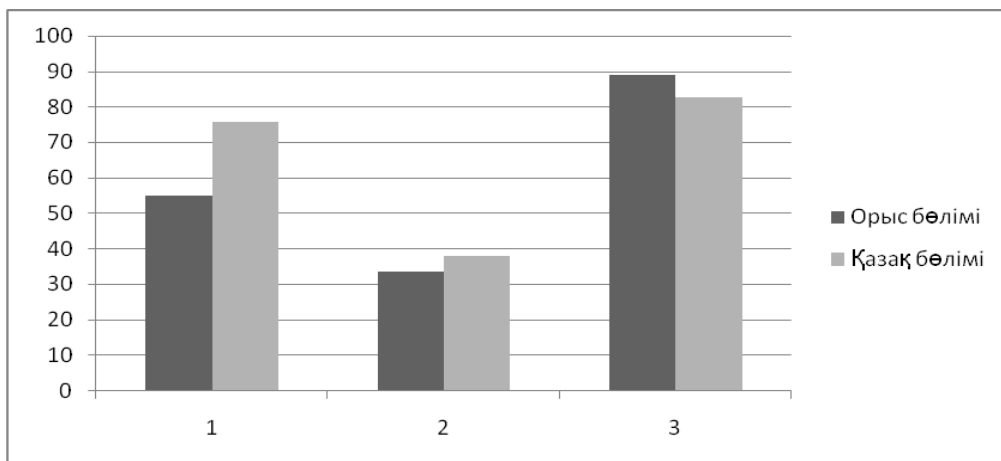
Екінші блокта зерттелушілердің этнопедагогика аясындағы білімдерін анықтау мақсатында келесі сұрақтарды ажыраттық. «Қазақтың ұлтық тәрбиесінің тәжірибесін білесіз бе?» деген сұраққа қазақ және орыс бөлімдері студенттері көп жағдайда «иә, жақсы білемін» (33,5%) және «иә, бір нәрсе білемін» (55,5%) деген жауаптарды таңдады. «Мамандығыңыздағы барлық оқу пәндері бойынша этнопедагогикалық оқытудың деңгейін қалай бағалар едіңіз?» деген келесі сұраққа студенттердің көп бөлігі «орташа» деген нұсқаны таңдады (55,5%) Дегенмен, блоктарды өз арасында салыстыратын болсақ, студенттердің қазіргі уақыттағы этнопедагогиканың қазіргі жағдайы «жоғары» деңгейдегі екенін көрсеткенімен, екінші блок сұрақтарына жауап бере отыра студенттер халықтық педагогика аймағында білімдерінің «орташа» деңгейде екенін көрсетті. Студенттер педагогтердің беріп жатқан білімдері этнопедагогика аймағында таяз екендігін көрсете

отыра, бірінші блок бойынша көрсеткен «жоғары» деңгейін, көп жағдайда өздерінің университет аймағынан тыс алғандығын анықтадық [7, 176].

Орыс және қазақ бөлімдері студенттерінің жауаптарын талдай отыра, үшінші блокта тәжірибелік әрекетте этнопедагогика элементтерін оқыту және қолдану қажеттілігі бойынша орыс бөлімінің қажеттілігі қазақ бөліміне қарағанда жоғары екендігін атап өту керек. Студенттердің байқауы бойынша, «халықтық педагогиканың элементтерін қолдану арнайы білім беру ұйымдарында дамуында мүмкіндігі шектеулі балалардың оқу және тәрбиесінің сапасына әсер ету» туралы сұрақтарына 12 студент «бөліктеп қолдануға болады» және студенттердің көп бөлігі «халықтық педагогиканың элементтерін қолдану қажет деп ойлайсыз» деген сұраққа «иә, әрқашан» және «иә, кейде» деп жауап қайтарды, арасында студенттердің «жоқ» деген жауаптар да кездесті.

Алынған нәтижелерді салыстыра отыра, оны диаграмма түрінде келтіріп, студенттердің жауап ретін келтірдік (1-диаграмма).

1-диаграмма. Білім беру үрдісіндегі халықтық педагогиканың элементтерін оқу және қолданудың қажеттілігі

Аталған диаграмма бойынша, орыс бөлімдерінің этнопедагогиканы білім беруде оқытуда және тәжірибе барысында қолдануда қажеттілігі жоғары екені анықталды.

Зерттеу барысында қызығушылық тудырып, көңіл аударған сұрақтардың біріне тоқталып, толығырақ қарастыруға ұйғардық. Студенттер білім алу барысында оқу пәндерінде және тұрмыстан әр түрлі ұлттың ауыз әдебиеті мен шығармашылығы, оқыту және тәрбиесі жайлы мәліметті сұрақтар бойынша іріктеп, белгілеген болатын. Олар келесі кестеде табысталған (2-кесте).

2-Кесте. Оқу пәндерінде ұлттық оқыту және тәрбиелеу тәжірибесі (%)

	Еуропалық ұлттық шығармашылық	Ресейлік ұлттық шығармашылық	Қазақтың ұлттық шығармашылық	Азиаттық ұлттық шығармашылық
Қазақ бөлімі	3,5%	17,2%	79,3%	-
Орыс бөлімі	11,1%	61,1%	22,3	5,5%

Сонымен қатар, сауалнама жүргізу барысында студенттердің білім алу барысында оқу пәндерінің құрамында қандай елдің халықтық педагогиканы оқу және тәрбиелеу тәжірибесімен оқып білесіз және танымыз дегенге қазақ және орыс топтары арасында айырмашылықтар болғанын байқаймыз. Бұл кестеден орыс топтарында қазақ ұлттық

идеясын ұстана отыра сабақтарды жүргізу қажет екендігін айта кетіп, білім беру барысында «Инклюзивті берудегі этнопедагогикалық тұғырлар» және сол сияқты т.б. құралдарды оқу пәндерін оқыту барысында қолданса, студенттердің этнопедагогикалық бағыттылығы арта түседі.

Инклюзивті білім беру жағдайында болашақ мұғалім-дефектологтің этнопедагогикалық дайындығын теориялық және тәжірибелік тұрғыдан талдай отыра келесі ұсынымдарды шығаруға болады:

- Дефектолог мамандарды дайындау барысында білім беру бағдарламасына «Инклюзивті білім берудегі этнопедагогикалық тұғырлар» арнайы курсы енгізу.

- Білім беру бағдарламасындағы барлық пәндерде ұлттық білім беру және этно тәрбие бойынша тәжірибені кірістіру.

- Білім беру және тәрбиелеуге қатысты қазақ халқының менталитетін ескере отыра, «Дефектология» мамандығының студенттеріне оқу-әдістемелік оқу құралдар құрастыру.

- Дамуында мүмкіндігі шектеулі балалармен тәжірибе барысында қазақ халқының фольклерлік материалдарын қолдану, студенттердің біліктерін әрі қарай жетілдіру мақсатында тәжірибе өту барысында оның қолдануын қадағалау.

- Қазіргі білім беруді жаңарлату талаптарына сәйкес арнайы және инклюзивті білім беруге қажетті болып келетін және оның әрі қарай жетілуіне сүйеу болатын этнопедагогикалық тұғырларды қолдану.

- Білім беру үрдісінде «Инклюзивті білім берудегі этнопедагогикалық тұғырлар» оқу құралын «010500 - Дефектология» мамандығындағы студенттерді оқыту барысында қолдануды ұсынамыз.

Қазіргі таңдағы мемлекет тарапынан ұсынылып, дамытылып жатқан бағыттардың бірі - үштілділік болғандықтан, мамандану барысында білім алып жатқан студенттердің қазақ тілін игеруінің бір нұсқасы ретінде этнопедагогикалық тұғырларды, оның ауызша шығармашылық үлгілерін кез келген пәнді оқыту барысында қолдану секілді ұсыныстар келтірілу. Бұл ұсыныстарда арнайы білім беру мамандарымен қатар, жалпы пәндерді оқытатын оқытушылар да қолданса, инклюзивті және жаңарлату талаптарына сәйкес жауап бере алатын жан-жақты маман дайындай аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 2016-2019 ж. ҚР-ң Білім және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 01.03.2016, № 205.
- 2 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар
- 3 Мовкебаева З.А., Дүзелбаева А.Б. Этнопедагогические подходы в инклюзивном образовании: Учебное пособие – Алматы: ИП «Сагаутдинова М.Ш.», 2017. – 164 с.
- 4 Джандильдин Н. Природа национальной психологии. - Алма-Ата, 1971. - С. 122.
- 5 Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М.: АCADEMIA, 1999. – С.22.
- 6 Мовкебаева З.А. Этнопедагогические основы обучения и воспитания детей с особыми образовательными потребностями // Вестник. Серия «Педагогические науки». – Павлодар. - 2017. - №1.
- 7 Семенова Т.Н. Этнопедагогическая направленность воспитания и обучения детей с нарушениями речи: учебное пособие / Т.Н. Семенова. – Чебоксары: Чуваш.гос.пед.ун-т, 2012. – 56 с.
- 8 Вербицкий А.А. Личностный и компетентностный подходы в образовании / А.А. Вербицкий. – М.: Логос, 2009. – 334 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы этнопедагогической готовности и направленности в процессе обучения будущих специалистов-дефектологов для работы в условиях специального и инклюзивного образования. Был проведен эксперимент с участием студентов с целью выявления их теоретической и практической готовности к применению элементов этнопедагогики в коррекционно-педагогической деятельности. Автором были изучены традиционные взгляды казахского народа по отношению к лицам с ограниченными возможностями развития.

В результате анкетирования студентов-дефектологов были выявлены их запросы и потребности в этнообразовании. Предложены практические рекомендации по организации и совершенствованию этнопедагогической подготовки будущих учителей-дефектологов.

RESUME

The article deals with the issues of ethno-pedagogical readiness and orientation in the process of training future specialists in defectology for work in conditions of special and inclusive education. An experiment was conducted with the participation of students in order to identify their theoretical and practical readiness for the application of elements of ethno-pedagogy in correctional-pedagogical activity. The author has studied the traditional views of the Kazakh people in relation to persons with disabilities.

As a result of questioning of students-defectologists, their requests and needs for ethno-education were revealed. Practical recommendations on the organization and improvement of ethno-pedagogical training of future teachers-defectologists are offered.

УДК 37.018.8

А. Саипов

Южно-Казахстанский
государственный университет
им. М.Ауэзова,
д-р пед. наук, профессор

Л.А. Булетова

Южно-Казахстанский
государственный университет
им. М.Ауэзова,
д-р пед. наук, доцент

Ж.Ж. Куатова

Южно-Казахстанский
государственный университет
им. М.Ауэзова
канд. пед. наук, доцент

Ю.Н. Камалов

Южно-Казахстанский
государственный университет
им. М.Ауэзова,
канд. пед. наук, доцент

**Система
сотрудничества
«школа-колледж-
вуз»:
преимственность
технологий
обучения
в подготовке
будущего учителя**

Аннотация

Статья посвящена проблеме сотрудничества средней общеобразовательной школы, педагогического колледжа и высших учебных заведений в совершенствовании подготовки будущего учителя. Как эффективный инструмент совместной работы школы, колледжа и вуза в формировании учителя новой формации рассмотрен принцип преемственности технологий обучения в этих трех ступенях системы образования. Анализ практики сотрудничества в системе «школа-колледж-вуз» показывает, что в существующем опыте работа по реализации принципа преемственности ведется в основном в направлении проектирования и внедрения содержания образования. Процессуальный аспект преемственности в педагогической деятельности осуществляется явно недостаточно. Анализ педагогического опыта позволяет автору определить точки соприкосновения в технологизации учебно-воспитательного процесса школы, колледжа и вуза.

Ключевые слова: сотрудничество, система «школа-колледж-вуз», преемственность, технологии обучения, будущий учитель, подготовка будущего учителя, технологические инструменты, содержание образования.

Одним из ключевых направлений подготовки современного учителя, соответствующего новым реалиям и требованиям образования является сотрудничество между школой, колледжем и вузом. Одинаково высокая заинтересованность этих трех важных звеньев системы образования в профессионально-компетентных специалистах, их согласованные, планомерные, системные и результативные усилия могут существенно продвинуть проблему качества педагогического труда, педагогического мастерства и профессионализма учителя.

Школа старается максимально удовлетворить требования общества к качеству общего среднего образования выпускника, к подготовке его жизни и труду. А для этого нужен хороший учитель, то есть «сильный учитель». Педагогический колледж в корне заинтересован

соответствовать требованиям работодателя в подготовке учителя средней квалификации. В свою очередь, вуз ищет новые возможности проектирования и формирования учителя новой формации, который готов к непрерывному профессионально-личностному самосовершенствованию в условиях инновационного режима развития школы. Нередки случаи, когда «потребители продукции вуза», работодатели, не очень довольны качеством подготовки специалистов, так как они часто вынуждены заниматься переподготовкой молодого специалиста.

Наши наблюдения показывают, что по большому счету каждая из этих трех звеньев единой системы непрерывного образования, будучи заинтересованной в компетентном учителях, работают сами по себе. Традиционно сложились такие формы сотрудничества школы и вуза: студенты вуза проходят педагогическую практику на базе школы, профессора читают лекции для учителей, проводятся выездные научно-методические семинары, учителя-практики посещают вузы для участия в научно-практических конференциях и симпозиумах, знакомятся с материально-технической базой и лабораториями и др. Но среди этих форм работы мало таких, которые непосредственно связаны с совершенствованием педагогического процесса, учебной деятельности студентов.

Нами проанализирована имеющаяся практика сотрудничества школы, колледжа и вуза с точки зрения принципа преемственности обучения. По логике, школа, колледж и вуз - последующие один за другим ступени образования. Поэтому характерный признак их взаимосвязи – преемственность. Преемственность мы обнаруживаем, прежде всего, в содержании школьного, среднего профессионального и высшего профессионального образований. Образовательные программы этих трех ступеней взаимосвязаны и взаимообусловлены. Образование в колледже и вузе строится на базе компетенций (знаний, умений и навыков, личностных качеств) выпускника общеобразовательной школы. Общеобразовательные и начальные профессиональные знания выпускника школы актуализируются в профессиональной подготовке в колледже и вузе, переходят в разряд профессиональных компетенций специалиста.

Тем временем, слабую связь мы наблюдаем в процессуальном контексте взаимосвязи школы, вуза и колледжа. При этом, вопрос касается больше всего технологий обучения. В школе своя, специфическая технология обучения. В колледже тоже применяются технологии, соответствующие целям подготовки кадров среднего звена. Вузовские образовательные технологии тоже специфичны.

За последние годы технологизация образовательного процесса в Казахстане, активно входящей в международное образовательное пространство, сделала большой рывок [1;2]. Отечественные общеобразовательные школы, колледжи и вузы активно осваивают и применяют новейшие, передовые мировые технологии обучения. Генератором и трансформирующим звеном технологического прорыва в отечественной образовательной системе являются Назарбаев Университет, Назарбаев интеллектуальные школы как новые структуры в инновационной образовательной среде [3]. Широким распространением инновационных образовательных технологий в педагогической среде, вооружением педагогов новейшими технологическими разработками в сфере образования занимается Национальный Центр повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров Акционерного общества «Өрлеу» и его региональные структуры [4].

Однако еще рано утверждать, что проблема изучения, освоения и эффективного применения новейших технологий обучения нашла свое практическое решение. Наши наблюдения показывают, что старшее поколение учителей, десятилетиями работавшие по традиционной методике, освоившие новые педагогические технологии, часто прибегают к традиционным подходам, причиной которому является сформировавшееся традиционное педагогическое мышление. Эффективность применения инновационных педагогических технологий оставляет желать лучшего. Часто уроки, внешне состоящие вроде из

интересных дидактических игр, форм работы, зачастую не дают желаемого результата. Часто наблюдается, что использование технологий обучения, а не цели преподавания и учения стоят на первом месте на уроке.

Студенты колледжей и вузов, будущие учителя учатся на новых подходах и технологиях. Они знают устаревшие, традиционные парадигмы образования по материалам лекций, книгам. Но и у них есть проблема с технологиями обучения. Технологические компетенции студентов больше состоят из академических знаний. Практические навыки по их применению остаются недоразвитыми даже к окончанию вуза.

Мощный толчок к технологизации образования сообразно новейшим тенденциям и направлениям образования в современном мире дает «Государственная программа развития образования и науки в Республике Казахстан на 2016-2019 годы» [5]. Этот документ положил начало переходу казахстанских школ к обновленному содержанию образования. В школе внедряется множество педагогических новшеств: трехязычное образование, преподавание некоторых предметов на английском языке; новые подходы к обучению и планированию учебного процесса; критериальная оценка знаний учащихся и др.

В данном документе отмечается, что «непрестижность профессии педагога приводит к набору слабоуспевающих абитуриентов. Отсутствуют специальные требования к приему на педагогические специальности. *Выпускники педагогических специальностей не ориентированы на использование в учебной практике новых технологий обучения.* Охват студентов программами трехязычного обучения остается низким. Имеется потребность в повышении языковых компетенций как студентов, так и преподавателей. Не в полной мере разработано научно-методическое обеспечение обучения на английском языке» [5, с.7].

В данной статье мы исходим из тезиса о том, что преемственность технологий обучения в общеобразовательной школе, педагогическом колледже и вузе является условием формирования и развития профессиональной компетенции будущего учителя в аспекте технологизации учебно-воспитательного процесса. Нельзя ограничиваться или довольствоваться преемственностью содержания образования в школе, вузе и колледже. Нужно более серьезно подойти к преемственности их процессуальных компонентов. Конечно, стоит вопрос «как?».

Чтобы добиться преемственности технологий обучения в школе, педагогическом колледже и вузе, нам необходимо определить «точки соприкосновения» технологических подходов. Мы выделяем такие общие черты технологий обучения в школе, колледже и вузе:

- целеполагание по таксономии Блума;
- позиция школьника как активного субъекта учебно-воспитательного процесса;
- построение учебного процесса через взаимодействие учителя (преподавателя) и ученика (студента), индивидуальные, парные, групповые и коллективные формы организации учебной работы;
- формирование и развитие технологической культуры учащихся (т.е. формирование умений и навыков работы с технологическими инструментариями учебного процесса);
- использование некоторых технологий обучения на разном уровне организации учебного процесса (например, технология модульного обучения используется уже в школе, затем в колледже и в последующем этапе – в вузе. Однако, их использование связано со спецификой задач и организации учебного процесса в школе, колледже или вузе).

Передовая практика убеждает, что такие точки соприкосновения в технологизации учебно-воспитательного процесса должны быть основой для реализации принципа преемственности технологий обучения в школе, колледже и вузе.

Будущий учитель уже в школе проявляет свои педагогические способности и интерес к профессии учителя. Педагогический колледж и вуз стараются не упускать такие возможности через разные формы сотрудничества со школой. Учителей школ нужно мотивировать к работе по формированию более осознанного характера выполняемых учебных работ школьниками во время применения тех или иных технологий обучения на уроке. Ученики в процессе усвоения учебного содержания выполняют конкретные действия с технологическими средствами – работают с технологическими картами, дидактическими материалами, работают в группе или в парах, осознают или формулируют цели, критерии оценки, оценивают своих друзей и свою учебную работу. Нужно, по возможности, давать учащимся краткие сведения о том, что конкретно требуется от них и чего они могут достигнуть в завершении урока, с помощью каких средств они усваивают знания и практические умения. Так они будут готовы к учебно-познавательной деятельности в условиях применения разных технологий обучения. Умение учиться на технологическом уровне создает хорошие предпосылки для последующих шагов по формированию умений и навыков использования педагогических технологий в колледже и вузе.

Анализ практики сотрудничества вуза и школы будет эффективней, если:

- конкретно определены интересы сторон сотрудничества;
- определены «точки соприкосновения» интересов вуза и школы и на этой основе реализовано двустороннее сотрудничество [6].

Более практикоориентированный характер учебного содержания и процесса обучения в педагогическом колледже позволяет будущим педагогам средней квалификации усвоить практические навыки использования технологий обучения. Выпускники педагогических колледжей – студенты вуза – показывают лучшие результаты, чем свои сокурсники, поступившие в вузы сразу после школы, в демонстрации практических умений использования технологий обучения.

В вузах больший упор делается на развитие интеллектуальных навыков, профессионального мышления будущего учителя. Студент использует технологии обучения на более высоком уровне педагогического мышления.

Таким образом, нами выделяются следующие условия, обеспечивающие преемственность технологий обучения в общеобразовательной школе, педагогическом колледже и вузе:

- формирование и развитие у учащихся умений и навыков учебной работы с технологическими инструментариями в процессе применения тех или иных технологий обучения уже в школе, их развитие в педагогическом процессе колледжа и вуза;

- знание учителями и опора на характер применения и усложнения конкретных технологий обучения от одной ступени образования к другой (например, технологии информатизации образования применяются в школе, затем в колледже и вузе, но на разном уровне сложности и со специфическими целями. Преподаватели должны хорошо знать и применять уже имеющийся опыт учебной работы студентов со средствами информационных технологий обучения);

- в педагогическом колледже или вузе бывшие выпускники школ опять «возвращаются» в школьные реалии, в практических занятиях, упражняясь в применении технологий обучения, в ситуациях, моделирующих реальный учебно-воспитательный процесс школы. Здесь студенты как в школьные годы работают с технологиями, но уже в другом качестве – в роли учителя. Поэтому следует предупреждать «технологическое отставание» педагогических колледжей и вузов от общеобразовательных школ. Мы имеем в виду отставание содержания методической подготовки будущих учителей от того уровня технологизации образования, который достигла сегодня отечественная школа;

- планирование согласованных действий учителей школы, преподавателей колледжей и вузов. Как отмечалось выше, преемственность содержания образования в

школе, колледже и вузе решается уже на стадии проектирования содержания образования. Преемственность на процессуальном уровне возможна благодаря тесному сотрудничеству руководителей и педагогических работников организаций общего среднего, профессионального и высшего профессионального образования.

Между тем, преемственность технологий обучения выгодна всем – школе, колледжу и вузу. Это будет серьезным шагом на пути к повышению эффективности обучения, снижению нагрузки преподавателя, повышению качества подготовки будущих учителей. Поэтому настало время серьезно задуматься о переходе от преемственности содержания образования к преемственности технологий обучения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сардарова Ж.И. Подготовка будущих педагогов к использованию новых информационных технологий в обучении // Ұлт тағылымы. - 2004. - №4.(2). - С. 34-39.
- 2 Шоманбаева А.О., Кабылбекова З.Б. Теория и практика инновационных технологий. - Шымкент, 2004.
- 3 Алметов Н.Ш., Абдукаримова К.А. Школа-вуз: опыт сотрудничества по развитию трехязычного обучения // Материалы региональной конф. «Партнерство школы и вуза». - Шымкент: Назарбаев Интеллектуальная школа, 2016. - С. 105-108.
- 4 //Orleu-edu.kz/archiv
- 5 Государственная программа развития образования и науки в Республике Казахстан на 2016-2019 годы. – Астана: <http://control.edu.gov.kz/ru/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki-kazahstan-na-2016-2019-gody> 16.03.2016 г.
- 6 Саипов А., Алметов Н.Ш., Абуов Ә.Е., Оразова А.О. Жоғары оқу орны мен мектептің ынтымақтастығы: екі жақты мүдделіліктің жаңа мүмкіндіктері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. - 2017. - № 1. – Б.21-25.

ТҮЙІН

Мақалада болашақ мұғалімдерді даярлауды жетілдіруде «мектеп-колледж-ЖОО» ынтымақтастық мәселесіне арналады. Білім беру жүйесінің үш кезеңінде оқыту технологияларының үздіксіздігі ұстанымдары негізінде «мектеп-колледж-ЖОО» болашақ мұғалімді қалыптастырудың тиімді жолдары ретінде қарастырылады.

RESUME

The article is devoted to the problem of cooperation between the secondary general education school, the pedagogical college and higher educational institutions in improving the preparation of future teachers.

А.З. Алимагамбетова

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік
университеті,
физ.-мат. ғыл. канд.,
аға оқытушы

А.Т. Бесжанова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
аға оқытушы

Р.М. Жолумбаева

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік
университеті,
аға оқытушы

Қазақстан Республикасының кәсіби жоғары білімінің қазіргі заманғы дәйекті проблемалары

Аннотация

Мақалада қазіргі заманғы қазақстандық білім беру проблемаларына, ҚР ортақ білім беру кеңістігін құрудың қарқынды проблемаларына, қазіргі қазақстандық білім берудің әлсіз тұстарына, педагогтің әлеуметтік және мәдени беделіне назар аударылған. Қазақстан Республикасында жоғары кәсіби білімді дамытудың аса маңызды бағыттарының дамуына ерекше назар аударылған.

Түйін сөздер: жоғары білім, білім беру жүйесі, жоғары кәсіби білім, жоғары білімдегі реформалар.

Қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін жоғары білім маңызды әлеуметтік институт болып саналады, сондықтан жоғары білім еліміздегі ішкі және сыртқы өзгерістер мен үдерістерге ықпал етеді. Қазіргі нарықтық жағдайда мемлекетаралық экономикалық байланыстар ұлттық ЖОО-да кәсіби білім алған әмбебап кадрларға қажеттілікті қалыптастырады.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауларында «білімін дамыта алмаған ел ХХІ ғасырда сәтсіздікке ұмтылатыны» ерекше жазылған.

Біз жоғары технологиялық және ғылымды көп қажет ететін болашақ салалардың кадрлық резервін қалыптастыруымыз қажет. Қазіргі заманда кең ауқымды, жаңаша ойлайтын менеджерлер болмаса инновациялық экономика құра алмаймыз.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің қазіргі заманғы даму жүйесі ұлттың бәсекеге қабілеттілігінің негізгі факторы ретінде білімнің деңгейін арттыруға бағытталған.

Қазақстан Республкасы Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050 стратегиясы» Қазақстан халқына жолдауында білімнің қолжетімдігі мен сапасын арттыруға бағытталған, білім беру жүйесін жоғары кәсіби мамандармен қамтамасыз ету; педагогика саласының қызметкерлерін еңбекке ынталандыру және мемлекет тұрғысынан қолдау; білімді қаржыландырудың жаңа механизмдері

қарастырылған; білімдегі менеджменттің жетілдірілуі, соның ішінде корпоративті басқару принциптерін енгізу, білімдегі мемлекеттік-жеке меншік серіктестік жүйесін қалыптастыру; білімнің дамуын мониторинг өткізетін жүйені жетілдіру, соның ішінде халықаралық талаптарға сай келетін ұлттық білім статистикасын жасау; оқу процесін автоматтандыратын жағдай жасау; жоғары білімнің еуропалық бөлігіне интеграцияны қамтамасыз ету; білім, ғылым мен өндірістің интеграциясын қамтамасыз ету, зияткерлік меншік пен технология өнімдерін коммерциялауға жағдай жасау; өмір бойы білім алуға жағдай жасау, жалпыға ортақ білім; қоғамдық жауапкершілік пен жастар әлеуетінің ашылуы механизмдері, патриоттық тәрбие мен азаматтық белсенділікті қалыптастыруда шаралар қолдану және т.б айтылған [1].

Қазақстандық қоғамның қазіргі даму кезеңі өмірдің барлық салаларында, әлеуметтік мекемелер мен ұйымдардың жұмысында, терең өзгерістерге алып келген нарықтық қарым-қатынастардың дамуымен сипатталады.

Қазіргі заманғы қазақстандық білім берудің әлсіз тұстары: білім беруді жеткіліксіз қаржыландыру, педагог кәсібінің төмен мәртебесі, педагогикалық кадрлар дайындаудың сапасының төмендігі, жоғары білікті педагог кадрлардың жетіспеушілігі, білім менеджментінің нашар дамығандығы, білімдегі мемлекеттік-жеке меншік серіктестік жүйе жеткілікті дамымаған, білімді ақпараттандыру әлсіз дамыған, білім беру статистикасы халықаралық стандарттарға сай келмейді және қолжетімсіз, білім беру ұйымдарының нашар материалдық-техникалық базасы, колледждер мен ЖОО түлектерінің біліктілігіне жұмыс берушілердің сұранысы мен білім беру жүйесінің ұсынысының сәйкес келмеуі, жоғарғы білім мен ғылымның интеграциясының жоқ болуы [2].

Білім беру саласындағы орын алған өзгерістерді тек оң немесе теріс мағыналы бағалауға болмайды. Бір жағынан, әртүрлі меншіктік формалармен шартталған жаңа білім мекемелерін (мемлекеттік, муниципалды, үкіметтік емес) қалыптастыруда жол таңдау еркіндігі, білім беру саласындағы қызметтік нұсқалар артады.

Білім процесіне енгізілген қоғамдық субъектілер еркіндігінің дәрежесі артты: оқытушылар ЖОО таңдауда, өзінің кәсіби ережелерін іске асыруда, әртүрлі оқыту әдістері мен формаларын қолдануда, өзінің концептуалды - дүниетанымдық позициясын мазмұндауда еркіндікке ие. Жалпы алғанда, білім беру қызметі ұсынатын қызметтердің ауқымы кеңейді және оны алу қолжетімді болды. Екінші жағынан, білім беру саласының коммерцияландыруына алып келген нарықтық қатынастар жағымды сәттерімен қоса жағымсыз нәтижелерге де алып келді. Олардың қатарына білім алудың жеңілдетілген әдістерін жатқызуға болады, яғни ешқандай күш салмай-ақ, білім сапасына кепілдік бермейтін, белгілі бір дәрежедегі білім туралы ақпарат беретін құжатты алу және т.б. Әртүрлі типтегі бірнеше білім ордалары бір кәсіптің мамандарын даярлағанда, олардың даярлық сапаларын салыстыру проблемасының өзектілігі артады. Белгілі бір кәсіптің мамандарының сұранысына сай келетін, жеткілікті деңгейдегі білікті маман даярлау әрдайым білім беру саласының проблемасы болып келді. Қазіргі заманда, қоғамның кәсіби құрылымы әрдайым өзгеріп отырғанда, бұл проблема одан сайын өршіп тұр. Жұмыс беруші ретіндегі қоғам, білім беру саласының «өніміне» тапсырыс беруші болып табылады, ал ол өз жағынан еңбек нарығындағы маркетингке сүйеніп, минуттық сұранысқа емес, ұзақ мерзімді жорамалға бағытталу керек. Әсіресе жоғары талаптар жоғарғы білім сапасына қойылады, себебі кәсіби білім құрылымында оның орны ерекше. Жоғары мектеп барлық білім мен ғылым жүйесін іске асырудың механизмі болып табылады, сондықтан жоғары білімнің жаңа сапасын құрудағы тенденция үзіліссіз білім алудың басқа да өзгерістері процессінің алды болу керек. Жоғары білім жүйесі шеңберінде оның сапасын бағалау проблемасымен осы салада тікелей және жанама байланысқан әртүрлі әлеуметтік топтар бетпе-бет келеді: ЖОО рейтингтерін жасайтын және жария етуіне мүдделі басшылық (министрліктер, ведомстволар, т.б); бір жағынан

жоғарыға есеп беретін, ал екінші жағынан өз ЖОО танымдылығы мен беделінің өсуіне мүдделі университеттер мен институттардың ректораттары; қайсібір ЖОО беретін білім сапасы туралы дәл мағлұматты абитуриенттер мен олардың ата-аналары да білгілері келеді; нәтижесінде, біздің қоғам білім сапасын жақсартуға мүдделі – жоғары сапалы білімсіз өркениеттің дамуы мүмкін емес. Білім сапасының проблемасы мемлекеттік емес жоғарғы оқу орындарының пайда болуымен, бәсекелестіктің артуымен өзекті. Білім сапасын бағалаудың критерилерінің өзектілігі, оны қазіргі заманғы шарттарда қоғамдық ғылымға ұсынған ерекше әлеуметтік тапсырыс ретінде бағалауға болады. Қазіргі уақытта білім сапасын бағалаудың әдістемелері, шарттары мен модельдерінің кең ауқымды қоры жиналған, бірақ ортақ, жалпыға танылған схема жасалмаған, қолданыстағы әдіснамалық және әдістемелік тәсілдер одан әрі жетілдіруді қажет етеді. Білім басқармасы органдарының жұмыскерлері, сарапшылар әртүрлі қоғамдық топтардың мүдделері, мемлекет дамуының қазіргі қажеттіліктеріне сәйкестік деңгейі сияқты параметрлері бойынша алынған нәтижелерге көңіл аудармай, көбінесе формальді көрсеткіштерге сүйенеді; білімгердің өзіндік іскерлігі мен жауапкершілігі тәжірбиесінің дағдыларын, әмбебап білім жүйесін бағалаудың толықтығы мен кешендігі жоқ. Қазақстандық білім беруді жаңартудың негізгі шарттарының бірі – жоғары білімнің мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелер деңгейінде білім беру сапасының кешенділігін қамтамасыз ету.

Жоғары кәсіби білімнің дамуының ең басты бағыттарының бірі:

– Қазақстандық білім беруде университеттердің жетекші позицияларын нығайту, әлемдік білім беру кеңістігінде еліміздің ЖОО-лары қатысуын кеңейту; әлемдік білім беру кеңістігінде Қазақстанның жоғары білімінің жүйесінің интеграциясын қолдау және дамыту; мемлекеттік білім беру стандарттары тәсілдерін үйлестіру; ортақ білім беру кеңістігі шеңберінде ғылыми жұмыскерлер мен мамандардың, аспиранттар мен докторлардың, стажерлардың, оқытушылардың, студенттердің ұтқырлығын кеңейту, білім туралы сұрақтар бойынша мемлекет аралық ақпараттық айналымды кеңейту, білім сапасының жағдайына мониторинг өткізу, олардың мүше мемлекеттерде даму тенденциясын бағалаудың критерийлері мен технологияларын келісіп жасау;

– маманның жоғары деңгейлі кәсіби дайындығын қамтамасыз етуде жаңа – ғылыми-педагогикалық негізде кәсіби-білім бағдарламаларын жүйелі түрде жаңарту арқылы дипломалды және диплом алғаннан кейін даярлау сапасының проблемасын шешу. Білім беру процесінің негізінде әр пән бойынша маман даярлаудың методологиялық дайындығы болу қажет, ондағы негізгі көңіл аударар жай, дайындық жасалатын кәсіби негіздің беріктілігі мен тереңдігі ғана емес, оның қажеттілігін де ескеру қажет. Фундаментальды дайындықтың жалпылығы «өмір бойы білім алуға» мүмкіндік беріп, тұлғаның өзін-өзі дамытуына және шығармашылық дамуына үлес қосуы керек. Ол, егер ЖОО түлекті ортақ кешенді (пәнаралық) методологиямен қамтамасыз етсе, мүмкін болады;

– студенттік контингентін қалыптастыру принциптерін ескере отырып, жоғары білімнің қол жетімділігін қамтамасыз ету бағытында жаңа моделін одан әрі дамытуға және жетілдіруге және кеңейтуге кәсіптік білім беретін бағдарламалар ЖОО-ның оқыту нысандарының түрін таңдау мүмкіндігі бар;

– адамның өмір бойы білім алуына, кәсібін меңгеруіне немесе өзгертуіне, кәсіби деңгейін жетілдіруіне, біліктілікті арттыруға негізделген білім қажеттіліктерін ескере отырып еркін қол жетуіне мүмкіндік беретін жүйе ретінде қашықтықтан-виртуалды оқыту нысаны дамып келе жатыр;

– университет ғылым ретінде дамыту тұжырымдамасын әзірлеу және оның рөлін арттыруда академиялық институттар мен ғылыми-зерттеу бөлімшелері, кейбір өндірістер, кәсіпорындар, әскери-өнеркәсіптік кешен, оқу орындарының қарамағына зертханалар мен кафедралар нысанын ашып қоятын болса, сондай-ақ "ноу-хау" ірі және жаңа

технологияларды үлкен серпіліспен қолдауда басым бағыттары мен тақырыптарын үйретіп, енгізу үшін атақты ғалымдарды оқытушылық қызметке тарту арқылы университет өмірінің өзегі болған гуманитарлық ғылымды ары қарай дамыту үшін қол жеткізуге болады;

– әрбір қызметкер мен білім алушыны әлеуметтік қорғау және университет жұмысын қамтамасыз ету үшін университеттің шаруашылық және экономикалық, қаржылық іскерлігін тиімді түрде ұйымдастыру;

– күнделікті өзгеріп және өсіп тұратын өмір талабына сәйкес университеттің басқарма жүйесін сай келтіру;

– жоғары білім жүйесіндегі реформалар Қазақстанды әлемнің алдыңғы қатарлы позициясына шығарып, ұлт болашағын қамтамасыз етіп, әр азаматтың лайықты өмір сүруіне бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря 2012 года).
- 2 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. http://www.edu.gov.kz/fileadmin/user_upload/npa/Gosprogramma_na_2011-2020_gody.pdf.
- 3 Нуров К. Высшее образование в Казахстане: цена без качества и знаний [Электрон. ресурс]. – 2011. – URL: <http://www.ipr.kz/kipr/3/1/44>.
- 4 Мухаметкалиев Т. Национальное высшее образование в контексте независимости государства: взгляд в третье десятилетие до 2020 года [Электрон. ресурс] // Современное образование. – 2012. – № 2 (86). – С. 30-33. – URL: http://www.obrazovanie.kz/pdf/2012_2/30-33.pdf.

РЕЗЮМЕ

В статье уделяется внимание основным проблемам современного казахстанского образования, динамичным проблемам формирования единого образовательного пространства РК, слабым сторонам современного института казахстанского образования; социального и культурного авторитета педагога. Особое внимание обращено на важнейшие направления развития высшего профессионального образования в Республике Казахстан.

RESUME

The article focuses on the main problems of modern Kazakhstani education, dynamic problems of formation of the uniform educational space of RK, the weaknesses of modern Kazakhstan Institute of education; social and cultural authority of the teacher. Special attention is paid to the most important directions of development of higher vocational education in the Republic of Kazakhstan.

Аннотация

В данной статье рассматривается совершенствование национальных традиций в декоративно–прикладном искусстве и отражается культурный уровень народа той или иной эпохи.

Ключевые слова: войлоковаляние, декоративно-прикладное искусство, украшение, интерьер, узоры, орнамент, ковроткачество, художественные промыслы.

У.А. Ахмедова

Кокшетауский университет им.
Абая Мырзахметова,
доцент

Е.Т. Ельжанова

Кокшетауский университет им.
Абая Мырзахметова,
старший преподаватель

Национальные традиции в декоративно- прикладном искусстве через войлоковаляние в педагогическом процессе

Особую значимость приобретает профессиональная подготовка специалистов в области педагогического образования - бакалавров-преподавателей изобразительного искусства и истории, которым предстоит обучение и воспитание нового поколения средствами искусств в условиях 12-летней модели общеобразовательной школы. «Поставить образование преподавателей новым приоритетом в системе образования, давая им возможность внести более эффективный вклад в процесс обучения и культурного развития», - отмечается в документе ЮНЕСКО, принятом на Всемирной конференции по образованию в области искусств [1]. Поэтому построена модель образовательного процесса, направленная на развитие социально-культурной личности – человека творческого. Современное видение новых технологий требует включения в образование элементов национальных традиций и культуры через декоративно-прикладное искусство.

Произведения древнего прикладного искусства дают объективные сведения о прошлой жизни наших предков. В этом виде искусства постепенно на протяжении многих веков был собран опыт, народная мудрость и талант. Они не только помогают людям жить, но и формируют их вкусы: обостряют художественное мировоззрение, формируют чувство цвета, ритма.

Работая над декоративным произведением, преподаватель должен опираться на национальные традиции народа. Изделия декоративно-прикладного искусства, как эстетическая ценность, закреплены в их значимой форме. Таким образом, национальные традиции являются не только специфической особенностью

декоративно-прикладного искусства, но и неразрывно связанными между собой сферами [2]. В связи с этим был изучен богатый материал, который связан с искусством народов, живущих в степных зонах Евразии. К ним относятся национальные узоры, ковроткачество, изделия из кожи, орнаменты в текеметах и других материалах.

За последние годы занятия декоративно-прикладным творчеством стали очень популярны и актуальны. Изделия, сделанные руками могут служить украшением интерьеров, а также несут в себе красоту, тепло, положительную энергетику и являются эстетической ценностью. Занятия декоративно-прикладным искусством открывают для многих студентов новые пути к совершенству народного творчества, также обогащают их внутреннее чувство и помогают увидеть красоту, которая окружает их.

К тому же, изучая декоративно-прикладное искусство на занятиях, студенты соединяют знания технических приемов с художественной фантазией, создают не только полезные, но и красивые изделия. Ведь в создании изделия студенты вкладывают все свои знания и трудолюбие. Повсюду: в домах, парках, учреждениях, музеях – можно увидеть творения художников-прикладников. В них, прежде всего, привлекает благородная красота ковров, изысканные формы керамики, причудливо украшенная аппликацией кошма, теплая матовость изделий из кожи. Эти предметы воспитывают в людях вкус, чувство прекрасного к материальной культуре и к традициям народного национального искусства.

Задача преподавателя состоит в том, чтобы донести до студентов секреты изготовления изделий народного мастера, познакомить их с историей развития того или иного направления, художественных промыслов, подарить радость творчества, научить самостоятельно работать и мыслить. Изделия декоративно-прикладного искусства должны соответствовать композиционным требованиям органического единства утилитарности вещи с национальным колоритом. И поэтому необходимо включить на занятиях декоративно-прикладного искусства войлоковаление. Через него передается любовь к окружающему миру и заинтересованность студентов к труду, к духовной культуре и традициям народа.

Студенты должны обучаться искусству создания войлоковаления не только на занятиях декоративно-прикладного искусства, но и на занятиях по методике преподавания истории в школе, так как эти изделия являются носителями информации об истории и древней культуре народа. Ведь наши предки, кочевники, отображали свою жизнь и быт при помощи именно изделий прикладного искусства.

Как мы знаем, основным источником материалов для изготовления предметов народного искусства было скотоводство. Материалы, которые использовали казахские мастера - шерсть, войлок, кожа, дерево, металлы [4]. Ведь искусство войлоковаления – это большой труд, который развивался в условиях кочевого образа жизни и определял характер натурального хозяйства и быта скотоводов – казахов. Это занятие было исключительно для женщин. Войлоковаление пользовалось большим спросом среди казахских женщин. Их интересовало это занимательное рукоделие, которое передавалось по наследству от матери к дочери и применялось во многих обрядах как приданное для невесты. Вероятно, с них берет начало богатейшее прикладное искусство казахов.

Что же касается технологии, то необходимо отметить, что обработанный войлок – благодатный, лёгкий по весу, обладающий мягкой и приятной фактурой, воздухопроницаемый и обладающий теплоизоляционными свойствами материал. Во все времена он был незаменимым сырьем для изготовления разнообразных изделий. В настоящее время этот податливый и пластичный материал популярен практически во всем мире. Современные мастера изготавливают широкий ассортимент войлочных изделий – это и предметы интерьера, декоративные коврики и панно, настенные, напольные ковры, подушки и женские аксессуары, сувениры, игрушки и многое другое. Пользуясь,

различными современными технологиями, сочетая войлок с различными фактурами и тканями: шёлк, хлопок, лён, мастера создают прекрасные изделия [3].

Для изготовления изделий из войлока подходит любая непряденая шерсть (например, меринос или Троицкая). Важно не качество шерсти, а качество её обработки. Это очень ответственный и трудоемкий этап, от которого зависит качество всего изделия. Он включает в себя очищение от мусора и сортировку рабочего материала, окрашивание, прочесывание. Шерсть тщательно очищается от репьев, комочков грязи разбирается по сортам, длине волокна. Для окрашивания выбираются наиболее чистые волокна белой шерсти. Сегодня можно купить уже готовую для работы шерсть различных видов: грубая валеночная шерсть, сливер (расчесанная шерсть, используемая в качестве основы для валяния), выбеленная, расчесанная и вытянутая шерсть (для поверхностных слоев, для создания светлого фона и для окрашивания), а также полутонкая овечья шерсть, шерсть мериноса, ангора или мохер (для декорирования и отделки изделий).

Войлочные изделия можно делать двумя способами: «мокрым» и «сухим». При определенной влажности, температуре и под механическими воздействиями волокна шерсти способны взаимодействовать друг с другом, переплетаться и сокращаться. Это происходит из-за чешуйчатой структуры волокон и их эластичности. Больше других подходит для валяния мериносовая шерсть, потому что очень тонкая, мягкая, длинноволокнистая и очень быстро и просто валяется. Известно, что шерсть в процессе обработки проходит несколько стадий: от руна, полученного после стрижки животных, до пряжи. Для ручного валяния применяется шерсть в мотке в виде гребенной ленты, в которой длинные волокна лежат ровно и параллельно, что позволяет отделять ровные клочки. В руне волокна шерсти зачесаны в одном направлении. Для того чтобы шерсть уваливалась легко и быстро, ее следует разделить пополам и уложить волокна в два слоя перпендикулярно друг другу. Шерстяные пряжи - различного происхождения и цвета. Их легко окрашивать и уваливать. Войлок состоит из длинных шерстяных волокон, благодаря чему можно получить удивительно неожиданные эффекты по цвету, мягкости и фактуре.

Чтобы ускорить процесс валяния, используется мыло. И наши казахские мастерицы использовали хозяйственное мыло. В щелочном (мыльном) растворе волокна разбухают быстрее, чем в простой воде. Поверхность шерсти становится жирной и скользкой. Это облегчает работу. Когда войлок начинает уплотняться, его продолжают обрабатывать и валять. Тогда он садится и становится еще плотнее. При валянии пушистая шерсть усаживается примерно на треть. Чем дольше обрабатывается шерсть, тем больше она усаживается, тем плотнее становится. Войлок готов, когда он на ощупь плотный и от него невозможно отделить волокна, поскольку произошло их взаимопроникновение. Если войлок недостаточно плотный, он размякнет и потеряет форму.

Эта техника позволяет делать как плоские декоративные, шарфы, предметы интерьера, так и объемные изделия – сумки, шляпы, игрушки и одежду. А также, сегодня стало популярным валяние шерсти по шелку – нановаляние, в этой технике создают удивительно благородные по красоте материалы, легкие шарфы и палантины. Второй метод стал применяться не так давно – сухое валяние войлока или иглопробивная. Ее используют для закрепления рисунка на текстильной основе, она бывает ручная или машинная. Для ручного использования выпускают специальные иглы разного диаметра. В технике сухого валяния можно делать как плоскостные вещи, так и объемные. В нем применяются специальные иглы. В сочетании друг с другом они дают неограниченные возможности для творчества [4].

Новые технологии и материалы осваиваются и творчески используются художниками в разных областях декоративно-прикладного искусства, включая и монументальные работы. Работы из художественного войлока все чаще соседствуют с живописью. Войлочный нетканый текемет смягчает современный дизайн, его фактура излучает необыкновенную положительную энергию, прекрасно сочетаясь с новыми

отделочными материалами и мебелью, а при лучах солнца нетканые гобелены выявляют красоту и неповторимость.

Поэтому в настоящее время все чаще встречаются современные по композиционному решению новые образцы войлока. Этому способствуют занятия по декоративно-прикладному искусству, включенные в дополнительный образовательный комплекс учебных планов специальности «Дизайн» и «История» в Кокшетауском университете имени Абая Мырзахметова, где студенты имеют возможность приобщиться к национальным ремеслам и получить результат, радующий окружающих и самих авторов.

Необходимо бережно и внимательно относиться к использованию традиции народного творчества, не искажать его, а обогащать новыми формами, новыми цветовыми сочетаниями, созвучными современному направлению в декоративно-прикладном искусстве. В настоящий период декоративно-прикладное искусство переживает новый этап развития, создаются высокохудожественные произведения, которые соотносятся с задачами формирования гармонично развивающейся личности. А также стремиться и получать новое, неизданное и передавать свои знания молодому поколению.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Золоторева Л.Р. Концептуальные основы художественно-педагогического образования бакалавров изобразительных искусства // Вестник АПН Казахстана. - 2016. - №2. - С. 78-84.
- 2 Маргулан А.Х. Казахское народное декоративно-прикладное искусство. В 3-х тт. - 1т. – Алматы: Онер, 1988. – 371 с., ил.
- 3 Омирбекова М.Ш. Традиционная культура казахов. - Алматы: ОАО Алматы китап, 2004. - 104 с., ил.
- 4 Тохтабаева Ш., Беккулова А., Ахмирова А, Асанова Б. Войлок казахов. – Алматы, 2008.

ТҮЙІН

Мақалада ұлттық дәстүр мен сәндік-қолданбалы өнердегі ана немесе өзге заман халқының мәдениеттегі жетілулері қарастырылады.

RESUME

This article focuses on improving the management of security of the Republic mineral-raw materials.

Л.И. Изтелеуова

Кокшетауский университет
им. Абая Мырзахметова,
канд. социол. наук, доцент

Е.Т. Ельжанова

Кокшетауский университет
им. Абая Мырзахметова,
старший преподаватель

Модульная технология как один из путей повышения эффективности учебно- воспитательного процесса

Аннотация

В статье рассматривается технология модульного обучения для индивидуализации обучения. В дидактике принцип индивидуального подхода предполагает учёт таких особенностей обучающегося, которые влияют на его учебную деятельность и от которых зависят результаты учения. К таким особенностям в первую очередь можно отнести обучаемость, учебные умения, обученность и познавательный интерес.

Ключевые слова: модульная технология, индивидуализация обучения, рейтинговая технология, промежуточный рейтинг, итоговый рейтинг.

Причинами перехода к модульной технологии является, в первую очередь, традиционная для современных казахстанских школ и вузов организация учебно-воспитательного процесса, которая страдала двумя недостатками. Во-первых, многопредметность. Во-вторых, частотность учебных предметов. На изучение некоторых отведен всего один час в неделю, что делает усвоение материала малоэффективным.

По мнению Сенновского И.Б., признаками обновления педагогического процесса при модульной технологии являются следующие признаки:

1) Педагогический процесс должен быть направлен на достижение целей, которые должны быть диагностичными.

2) Цели, время протекания и затраты ресурсов здоровья участников педагогического процесса должны быть согласованы.

Несбалансированность этих факторов приводит к перегрузке учащихся и учителя. Постановка учебной деятельности учащихся ставится во главу угла всего учебно-воспитательного процесса. Без неё не может быть осуществлено формирование личности учащегося и развитие его способностей [1].

Создатели модульной технологии при её формировании исходили из очень важной идеи, что всякое занятие должно способствовать как усвоению новой информации, так и формированию умений и навыков обработки этой информации [2]. Как мы знаем, цель модульного

– урок четко структурирован и на каждый учебный элемент отведено определенное количество времени;

– самостоятельное получение знаний, развитие общих умений и навыков;

– обеспечивается психологический комфорт учащихся (если ученик чего-то не знает, не может сразу найти нужную информацию, то коррекция знаний, предложенная в разработке, помогает справиться с проблемой);

– каждый ученик работает с удобной для него скоростью, не смотря на предложенный учителем временной регламент;

– возможно использование данной технологии в сочетании с другими технологиями.

Недостатки данной технологии:

– разработка урока требует большого объема времени (~1,5 часа);

– требуется большое количество бумаги, если задания выполняются на индивидуально распечатанных листах (можно выполнять задания в тетрадях).

Методические рекомендации:

1. Первый урок, проводимый по модульной технологии, должен быть небольшим, не ёмким, т.к. ученики не адаптированы к такой форме работы и необходимо время на разъяснения, на знакомство со структурой урока.

2. Необходимо постоянно озвучивать ученикам временные промежутки, т.к. увлеченно выполняя какое-либо задание, они могут потратить слишком много времени и не успеть закончить работу.

3. Сверка с «ключом» ответов у учителя происходит за 5-7 мин до окончания урока (снижается возможность списывания); или поэтапно во время урока, если «ключ» разбит на отдельные учебные элементы.

4. Задания надо составлять таким образом, чтобы ответ ученика был четким и кратким (облегчает самопроверку учеников).

5. Учителю необходимо контролировать работу учащихся по ходу урока.

6. Введение модулей в учебный процесс нужно осуществлять постепенно. На начальном этапе можно использовать только элементы модульного обучения. Например, лекционную систему можно сочетать с модульной.

Рейтинговая технология строится по модульному принципу, сущность которого состоит в делении учебного материала на отдельные завершённые блоки (модули). Внутри модуля выделяются тематические циклы. По каждому модулю или циклу устанавливается максимальное количество баллов, которое может набрать обучающийся. Каждый модуль включает в себя также определенный пакет методической информации: содержание занятий; темы и виды индивидуальной и групповой самостоятельной работы воспитанников; дидактический пакет заданий и познавательных задач для контрольных работ (промежуточный рейтинг и итоговый рейтинг); перечень экологических проектов, экологических акций, исследовательских работ, экологических конкурсов и экологических мероприятий, в которых можно принять участие; список основной и дополнительной литературы.

Рейтинговая система оценки качества освоения экологического содержания – система пошагового контроля и выражаемой в баллах оценки успешности усвоения обучающимися различных блоков учебного содержания, качество освоения которых определяется с помощью специальных контрольных процедур [5].

Рейтинг обучающегося складывается из стартового рейтинга, позволяющего определить уровень первоначальной подготовленности обучающегося по данной теме; рейтинга по отдельным блокам и тематическим циклам и рейтинга за творческие задания. Итоговый годовой рейтинг каждого воспитанника вычисляется на основе суммарного рейтинга и определяется в зависимости от количества баллов, набранных обучающимся.

Важным моментом использования рейтинговой системы является определение критериев, по которым обучающемуся начисляются баллы по учебной дисциплине, при

этом должны быть определены баллы за объем и глубину знаний, сформированность экологических компетенций, уровень творчества в овладении данной дисциплиной и выполнение творческих индивидуальных заданий.

Все это приводит к усилению внутренней мотивации учения и творческой активности подростков, что в конечном итоге обуславливает повышение качества учебных достижений. Данная образовательная технология предоставляет обучающемуся широкие возможности для выработки индивидуального стиля эколого-ориентированной деятельности, а преподавателю - больше возможностей для педагогического творчества.

Напряженность и результативность работы обучающегося определяются по величине и степени роста рейтинга в течение учебного года; степень достижения цели образования - по величине отношения достигнутого рейтинга к максимально возможному рейтингу для данного периода образования, что определяет собственную траекторию развития каждого школьника.

Уже в первый год работы по этой технологии были получены такие результаты, которые при использовании традиционной технологии еще долгие годы оставались бы желаемыми. Самым важным итогом внедрения новой технологии обучения явилось повышение познавательной активности обучающихся в сфере занятий по экологии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Егоренкова С.В. Проектирование модульного развивающего обучения// Вестник Поморского университета. - 2006. - № 2. - С. 91-99.
- 2 Кукосян О.Г. Использование модульной технологии обучения в системе дополнительного профессионального образования // Шк. Технологии. - 2005. - №.4. - С.40-44.
- 3 Лебедев, В.Н. Модульное обучение в системе профессионального дополнительного образования / В.Н. Лебедев // Педагогика. - 2005. - №4. - С.76-89.
- 4 Ловцова Н. Блочная система// Высшее образование сегодня. - 2004. - №3. - С.26.
- 5 Шитикова Н.Ю. Слагаемые технологии модульного обучения // Дистанционное и виртуальное обучение. - 1999. - № 3. - С. 39.

ТҮЙІН

Мақала мамандыққа қатысты модульдік оқытудың тиімді педагогикалық әдістері мен тәсілдеріне арналған. Қазіргі кезде модульдік оқытудың мақсаты мен мағынасын түсінуде күрделі өзгерістер болып жатыр. Соның ішінде, болашақ маманның қалыптасуында, табысты жұмыс істеуінде және қатысымды құзыреттілігінің дамуында модульдік технологияның атқаратын ролі ерекше екені дәйектелген.

RESUME

The article deals with the modular technology of training for the individualization learning, the didactic principle of the individual approach takes into consideration the peculiarities of training which affect its training activities and on which the results of the exercises are received.

Аннотация

Мақала М.Ж. Көпейұлының еңбектерін зерделеуге арналған. Ойшыл-педагогтің шығармашылығына талдау жасау арқылы тұлғаның рухани-адамгершілік жағынан жетілуі, оларды рухани құндылықтарға бағдарлау мәселелеріне қатысты оның идеяларының негізгі бағыттары қарастырылып, сипаттама берілген.

Түйін сөздер: педагогикалық мұра, руханилық, рухани-адамгершілік тәрбие, тәрбие мақсаты, өзін-өзі жетілдіру.

Н.С. Асенова

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, пед. ғыл. канд., доцент

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығын- дағы тұлғаның рухани тәрбиесі

Тереңдеп бара жатқан постмодернизм шарттарында халықтың рухани мұрасының маңызы артуда. Үдемелі зияткерлік, техникалық жетістіктер мен жұрттың төмендеп жатқан рухани-адамгершілік мәдениетінің деңгейі арасындағы тепе-теңдікті сақтау үшін өткеннің тәжірибесіне сүйену қажет. Қоғамда техникалық прогресс пен бірқатар өткір мәселелерге тірелетін терең рухани дағдарыс байқалады. Теріс беталыс адамдардың нашар тарихи жадының болуына байланысты. Саяси тәртіптің алмасуы салдарында бұдан бұрынғы кезеңдерде жасалғандардың бәрі ұмытылатыны жиі болады. 1917 ж. Ұлы Октябрь революциясынан кейін солай болды. Сан ғасырлық мәдениеттің, әдебиеттің игілігі болғандар бірден жарамсыз болып қалды, ал көп жағдайда оларға тыйым салынды. Көптеген ірі ағартушылар, дін қайраткерлері ұмытылды.

XX ғасыр соңында бір кездегі қуатты ірі мемлекет КСРО ыдырады. Қазір біз бір ғасыр бұрынғы, бірақ біршама бүркемелі нұсқадағы үдерісті байқаймыз. Осыншама теріс беталыстың басқа бір себебіне «ақпараттық» ғасыр тарапынан байқалатын «қысым» қызмет етуі де мүмкін. Мектеп оқушылары, студенттер және басқа азаматтар үшін ақпараттың негізгі көзі ғаламтор болып табылады. Егер адамның белгілі бір білім мен сенім қоры болса, сонда ғана ғаламтор пайдалы. Белгілі бір оқиғаларды немесе тұлғаларды алатын болсақ, олар туралы ғаламторда әртүрлі ой-пікірлерді кездестіруге болады. Ғаламторда тіпті қоғамдағы және т.б. теріс көріністер туралы оң пікірлерді кездестіруге болады.

Адамгершіліктің құлдырауынан, сол сияқты тыстан келген ақпаратты дұрыс түсіндіруде болатын қиын жағдайдан шығуға бізден бұрын, бұдан әлдеқайда күрделі кезеңдерде өмір сүрген, ұлтымыздың бетке ұстары деп атайтындардың даналық кеңестері көмек бере алады.

Осы жоғарыда айтылған контексте ойшыл-педагог Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғаның рухани-адамгершілік немесе имандылық тәрбие тұжырымдамасы тек қана ұлттық педагогиканың озық дәстүрлерін жалғастырушы ретінде ғана емес, сонымен бірге конфессиялық педагогика мен қазіргі кезеңдегі педагогика ғылымының өзара қатынастары арасында дұрыс байланыс орнатуға, жалпы тәрбие теориясының әдіснамалық және аксиологиялық мәселелерін, жеке алғанда тұлғаның рухани тәрбиесінің мақсатын және құралдарын таңдау мәселесін шешу үшін олардың күшті жақтарын біріктірудегі мүмкіндігі қызығушылық тудыратынына еш күмән жоқ.

Жалпы адамзаттық, гуманистік мақсаттардың артықшылығын негіздейтін қазіргі кездегі жаңа педагогиканың парадигмасы ең алдымен тұлғаның құндылығы, оның руханилығы мен азаттығы идеясынан бастау алатын рухани-адамгершілік тәрбиесі болып табылады. Өйткені педагогика адамға оның рухын жоғары көтеруге қалай көмектесу керектігі жөнінде мәселені қойып, талдап зерттейтін ғылым. Педагогика адамды бақытты етуге мүмкіндік беретін механизмді, құрал, әдісті анықтайды, адамға өз орынын тауып шығармашыл жеке тұлға болуына көмектеседі. Ұстаздың педагогикалық қызметі білім, іскерлік, дағдыны қалыптастырумен ғана шектелмей, ең алдымен кішкентай баланы кең пейілді, ақ көңілді «Адамға» айналуға көмектесу керектігімен тікелей байланысты. Бұл іс-әрекеттегі басты мақсат балаларға рухани тәрбие беру.

Рухани тәрбие - әлеуметтік, педагогикалық категория. Философиялық-психологиялық әдебиетте адамның рухани бастауы оның тіршілік әрекетінің қоғамдық және шығармашылық-жасампаздық сипатымен, оның мәдениет әлеміне қосылуымен байланыстырылады. Руханилық ұғымы сөзсіз, тұжырымдалып анықталған. Сонымен бірге қазіргі кезеңнің соңғы жылдарындағы психологиялық-педагогикалық әдебиетте бұл ұғымды түсінуде және түсіндіруде ХІХ ғ. аяғы мен ХХ ғ. басындағы қазақ ойшылдарының келістерімен жақындасу тенденциясы айқын байқалады. Бұл ойшылдардың түсінігі бойынша, руханилық - болмыстың тәсілі және бейнесі ретінде адамға сүйіспеншілікке, ұятқа және парыз сезіміне жол ашады. Руханилық ұғымы адамның өзінің өзімен, қоғаммен, табиғатпен және Алламен үйлесімділігі, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылысы ретінде түсінілді. Адамның рухани негіздері ретінде оның өмірін адамгершілікпен толықтыратын ұят, сезім, ақыл аталады.

Адамның руханилығы – бұл бас сауғалап аман қалуға, басқалардан асып кетуге, өзін тауқыметтен қорғауға ұмтылыстың өзімшілдік тар шеңберінен шыға білу іскерлігі.

Өмірі рухани байлыққа толы адам оның бір енжар буыны ретінде емес, ол іс-әрекет субъектісі ретінде көрінеді. Ол осы дүниеге не үшін келгенін түсінуге тырысатын, өз өмірін мәнді етуге ұмтылатын және қара басының мүдделері үшін емес, қандай да бір мұраттары үшін өз әлеуетін белсенді іске асыратын тұлға.

Руханилықты жоғары және әр жақты дамыған зиятқа әкеліп тіреуге болмайды. Руханилық деп өз мінез-құлқында жоғары құндылықтардың жетекшілік етуіне, ақиқат, сұлулық, мейірімділік мұраттарына еруге қабілетті адамның ерекше адамгершілік құрылысы ұйғарылады.

Руханилық пен адамгершілік тұлғаның маңызды, негізгі сипаттамасы болып табылады. Руханилық тұлғаның таңдаған мақсатына ұмтылысы, санасының құнды сипаттамасы ретінде анықталады. Ал адамгершілік адамдардың бір біріне, қоғамға қатысты мінез-құлығының жалпы қағидалары жиынын білдіреді. Бір бірімен үйлесе отырып олар ұмтылысының бағыты – руханилық, яғни өзін-өзі тәрбиелеу, өздігінен білім алу, өзін-өзі дамыту болып табылатын тұлғаның негізін құрайды.

Рухани-адамгершілік тәрбие баланың рухани өмірінің кіндігі ретіндегі оның «жүрегін өрлетуге» бағытталған. Тек қана руханилық адамға оның өміріндегі нағыз құндылық пен өмірінде ең басты не екендігін, не үшін өмір сүруге, не үшін өзін құрбан етуге болатындығын анықтап береді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының сенімі бойынша тәрбие мақсаты адам өмірінің мақсатына сәйкес, ендеше моральдық және діни білімге басты назар аудару, ең алдымен адамның өмірінің мәні мен ролі жөніндегі ақиқат орын алған қарым-қатынасқа бет бұру керек. Ағартушының бұл соны идеясы - Алланы тану - адамгершілік, ізгілік жолы екені жөнінде ойын шегелеп көрсету. Мұндай дін қорғайтын ұлы гуманистік құндылықтар барған сайын таласты аз тудыруда. Ойшыл адам моделін тән мен жан бірлігі ретінде көрді. Оның түсінігінде адам тәні әлемді тану құралы іспетті. Дүниені тануда шығыстық қатынасты алсақ, шығыстың ұраны: «өзіңді өзің танып соның негізінде оны қайта өзгерт». Шығыс адамы үшін әлем шексіз, сондықтан да ол өзінің бойында бәрін жинақтайды, сондықтан ол дүниені қайта құруды қажет етпейді. Дүниені емес, адамды өзгертуді талап етеді. Материалдық-тәндік қана емес, сонымен бір мезгілде рухани, жаны бар тіршілік иесі бола тұрып, адам өзінің физикалық шектелуін және нәпсісін жеңіп шығуы және таза рух деңгейіне дейін көтерілуі тиіс. Сондықтан ағартушы тәрбиенің мақсаты белсенді іс-әрекеттегі тұлға болу керек дейді. «Басыңды тауға да соқ, тасқа да соқ, отырып қалмай үйде қыңырайып» [1; 97], немесе «Талаптыға мол нәсіп беріледі», «Не нәрсе талаптансаң беріледі», «Алмасың егінді орып, тұқым сеппей» [1, 96], деген кеңестері тек қана іс-әрекетте адам жетіліп табысқа қол жеткізе алады деген ойының айғағындай. Оның ойынша адам әрбір іс-әрекетін сана сүзгісінен өткізіп, саралап, бағамдап жасауы керек. Ағартушы өз заманындағы және болашақтағы жастарға әрқашанда өздерінің ойына алған мақсат-мүдделеріне жету үшін қандайда болмасын қиыншылықтарға қарамастан іс-әрекет жасауға шақырады. Сол замандағы қоғамда қалыптасқан «таудай талап бергенше, бармақтай бақ берсін» деп орныққан нанымға қарсы шығады. Талаптану, аянбай еңбек ету, тірлік жасау арқылы дегендеріне жете аласыңдар деген насихат айтады. Қазіргі заманда «талаптану» жастар тәрбиесінде жетпей жатқан керек қасиет екені баршамызға мәлім. Сол себепті Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының XIXғ. айтып кеткен осы бір сөздері қазіргі тәрбие саласында қолданылуға тиіс. Төмендегі өлең жолдары айтылған ойға дәлел іспетті:

«Жігітке талаптанған жүз мың рахмет,
 Әрқайда сен білгенің ырзық шашқан.
 Жаны ашып нашарларға қызмет етіп,
 Салса егер түзу жолға, болса адасқан» [4].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы адамдардың ең жоғары жетілуі үшін өз тіршілігінің мәні мен қоршаған әлемді тануы керек деп есептеді. Ағартушының пайымдауынша, адамның өз ішкі әлемін танып білуі оның рухани жетілуінің, моральдық қасиеттерінің қалыптасуының бастаушы сәті. Сондықтан да болар оның көзқарасындағы тәрбиенің мақсатынан шығатын басты міндеттің бірі – адамның өзін-өзі тануы, өзінің санасын жетілдіруі болып табылатын ішкі психологиялық-рухани әрекет. Ақынның ойынша білім адамның өз ішіндегі ақиқат - шындықты ашатын тек қана өзін-өзі тану нәтижесі болып табылады. «Ғылым-білім немен болады? Ең алды құдайды, құдай тағаланы танымақ. Ол құдайды қайтсе таниды? Әркім өзін таныса, сонда тәңірісін таниды. Қазақ қариялары да айтады жақтырмаған кісісін: «бұл, шіркін, өзін танымайды, кімді таниды?»-деп. Олай болғанда, ғылым-білімге талап қылушылар алдымен өзін тануды мақсат қылу керек» [3; 75].

Ежелгі дәуір философтарынан Сократ ақиқатты адам рухының қойнауынан іздеді. «Өзіңді-өзің таны, өз ақылыңа, өзіңе үңіл, ол сені ерлікке, батылдыққа үйретеді», - дейді ғұлама философ. Біздің заманымыздың педагогикасы да бұл мәселеге зор маңыз береді. Өйткені өзін-өзі танып білген адам басқалармен, өзін қоршаған табиғатпен ынтымақта

үйлесімді өмір сүре алады. Өзін-өзі тану бұл бос сөз емес, үнемі өзінің ішкі дүниесіне үңіле отырып жан көріністерін бақылауда ұстау, бұл ішкі әлемдегі жасырын қасиеттер мен дарынды ашу. Өйткені адамға ішкі жоғарғы «Менінен» артық ешкім жақсы кеңес бере алмайды. Рухы әлсіздер ішкі «Менінің» шыншылдығына төзе алмайды. Адам өз жанының немен келісімде екенін іздестіреді. Өзін-өзі жетілдіру-бұл әр күн және үнемі азаптанып төмен деңгейдегі қалаулар мен қажеттіктерді жеңу үшін ауыр еңбек ету, жоғары деңгейдегі сұраныстарды өз бойында тәрбиелеу. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бойынша өзін-өзі жақсы білу кез келген кемедегі сияқты, өмір саяхатында уақыт сайын тұрған жеріңді анықтау үшін керек. Бұл жөнінде ағартушы былай дейді:

«Қалмасын жерде десең айтқан сөзің,
Өзіңнің өз бойында болсын көзің» [1; 94б.].

Ағартушы өзін-өзі жақсы білу дамудың қажетті алғы шарты деп есептейді. Қайда тұрмыз, неге қабілетіміз, не істегіміз келетінін білу адамға аса қажет. Мұндай әрекеттің ең тамаша сыналатын тұсы – біздің өзіміз. Әркім өз жеке басының қабілетін өзі өмір сүріп тұрған жағдайда қалай дамыта алатынын шешу керек дейді ойшыл:

«Күн сайын өзіңе-өзің жас баласың,
Жаспын ғой деп әр істен жасқанасың.
Піскен астан ішпейсің мезгілінде,
Мезгілі өтіп кеткен соң аш қаласың.
Құнан, дөнен-құлын мен тайдан өсті,
Ат болады толған соң болып бесті.
Отыз-қырықтан асқан соң ойланамыз,
Он бес пен жиырма бесте қылар істі» [1; 154б.].

Мәшһүр Жүсіптің сенімі бойынша адамның қасіретті арқалап бақытсыздыққа ұшырауының себебі көп жағдайда оның өз қабілеті мен мүмкіндігін, шамасын дұрыс анықтай алмаған иллюзиядан болады. Мұны қазіргі кезеңдегі психологтер да растайды. Олардың пікірінше, тұжыраң қылық немесе қызғаныш сезім өзімізге байланысты жіберілген диагностикалық қатенің жемісі. Осы иллюзияларды болдырмау үшін белгілі бір көнушілікке, келісімге келу қажет. Бұл адамның өзін-өзі төмен бағалауы емес, ол өзінің жағымды жақтары мен кемшіліктерінің ара қатынасына назар аударуы керек. Дәл осындай ойды Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының да шығармаларынан кездестіреміз:

«Есті адам – қанағатты.
Қанағатты адам тиянақты.
Тиянақты адам көнтерлі.
Көнтерлі адам қайғысыз
Қайғысыз адам бақытты.
Ендеше есті адам бақытты болады» [2; 22].

Ағартушының тағы бір өзіндік ерекше идеясы – қоғамды жетілдіру, дүниенің ақиқат - сырын білу үшін алдымен өзін-өзі танып білу негізінде адамның өзін-өзі жетілдіруі қажет деп есептеуі. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының педагогикалық ойларындағы адамның өзін-өзі дамыту жөнінде бұл идеясы өте маңызды, өйткені өзін-өзі дамытуға қажеттілік - кемел адамның негізін құраушысы.

«Бұлақ пен судың көзін ешкім ашпас,
Екпіндеп өзі тасып шашылмаса.
Ерлерге жай жатумен қайрат кірмес,
Ғалидай орда жатып ашынбаса» [2; 22] – дей отырып,

Ол адамның рухани бастауын оның өмірлік іс-әрекетінің қоғамдық және шығармашылық-құрастырушылық сипатымен байланыстырады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының пайымдауынша, толық жетілген адам – арлы, адамгершілік қасиеті жоғары, еңбекқор, білімді сабырлы, иманды, қанағат пен ұятты білетін, танымды, игі жүректі болуға тиіс. Ол өз халқын осыған шақырды, адамдарды өзін

деп, жат деп, бай мен кедей деп бөлмеуге, іріткі салмауға, жалпы адамзаттық ізгілікке үндеді.

«Кедейлерге қарайсың неге қырын?

Не үшін кедей қылды оны, байқа сырын.

Сынау үшін жаратқан бай-кедейді:

«Бір-біріне салсын, - деп, - көздің қырын!» [2; 41].

Осылайша ойшыл-педагог философ, ақын, фольклорист, ойшыл-педагог Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығының негізінде адам мәселесі тұрды. Қазақ ағартушылығының көрнекті өкілі ретінде ол рухани-адамгершілік бағытты насихаттады. Ақынның өлең, әңгімелері мен мақалаларының арқауы - жеке адам болмысы мен қоғам өмірінің байланысы, одан туындайтын алуан түрлі мәселелер болды. Адамды жоғары құндылық деп тану оның педагогикасының өзегін құрады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы үшін рухани өмір адамда «не үшін өмір сүремін?» деген өмірдің басты сұрағын өз өзіне қойған сәттен басталады. Руханилық жеке адамға өмір мәнін береді, одан адам не үшін өмір сүретініне, өмірдегі орны қандай, қайырымдылық пен зұлымдық, ақиқат пен адасу, сұлулық пен ұсқынсыздық не деген сұрақтарға жауап табады. Оның пайымдауы бойынша рухани өмір – бұл адамның өз орнын анықтауға ұмтылысы және сол орынға аз болса да сәйкес болу үшін еш ерінбей-жалықпай өзін-өзі тәрбиелеуі. Бұл жәй ғана сөз емес. Ағартушының өзі осындай қиын, бірақ адамды жоғары дәрежеге көтеретін үздіксіз рухани жұмыс жасау үлгісін көрсете білді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жарияланған және жарық көрмеген түрлі еңбектерінде (кітаптары, қолжазбалары, мақалалары) адамның шынайы тұлғалық қасиеттері: білімділік, отансүйгіштік, адалдық, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылыстың мағынасын ашып көрсетеді. Оның пікірінше аталған қасиеттердің барлығы сезімді тәрбиелеуі керек. Ол адамның тіршілігінің мәні жөнінде мәселені адамгершілікпен байланыстыру керектігіне көз жеткізді. Рухани-адамгершілік тәрбиенің құрамына моральдық, адамдардың мейірімді қатынастары, шыншылдық, адам лайықтылығы, намыс, парыз, еңбексүйгіштік, отансүйгіштік, ерік-жігер, кісілік мінез, жоғары адамгершілік сезім, діншілдік сияқты жалпы адамзаттық қасиеттерді енгізді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Көп томдық шығармалар жинағы. - А.: Алаш, 2003. – 4 т.
- 2 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Көп томдық шығармалар жинағы. - А.: Алаш, 2003. – 1 т.
- 3 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. - А.: Ғылым, 1992. - т. 2.
- 4 Әулеттік архив. Жолмұрат, №2. - 13-18 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы духовно-нравственного воспитания личности в творческом наследии М.Ж. Копейулы.

RESUME

In the article the issues of spiritual and moral education of a personality in the creative heritage of M. Zh. Kopeyuly are considered.

Аннотация

Мақалада физиканы оқыту үдерісінде мектеп оқушыларының физикалық ұғымдарды меңгеруде халықтық педагогика элементтерін қолдану мәселесіне назар аударылған. Халықтық педагогика элементтерін оқу үдерісінде қолданудың нақты мысалдары келтірілген. Оқушылардың қоршаған ортаға, табиғат құбылыстарына деген көзқарастарын қалыптастырып, жаратылыс құбылыстарын тереңірек меңгеруі зерделенген.

Түйін сөздер: физиканы оқыту, халықтық педагогика, мектеп, оқушылар, физикалық құбылыс, физикалық ұғым.

Б.С. Желдыбаева

Семей қаласының
Шәкәрім атындағы
мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. канд., доцент м.а.

Д.Қ. Ахметказина

Семей қаласының
Шәкәрім атындағы
мемлекеттік университеті,
магистрант

Халықтық педагогика элементтерін физиканы оқыту үдерісінде қолдану

XXI ғасыр басындағы инновациялық үрдіс – білім берудің өзгерген парадигмасы. Бұл істе білім беру жүйесінің негізгі өзегін өзгертуді көздейтін жаңа білім кеңістігіне өту қажеттілігі жатыр.

Елбасымыз өзінің Қазақстан халқына арнаған Жолдауында назар аударған тағы бір маңызды мәселе – ол педагогтердің сапасы мен біліктілігін арттыру. «Қазақстан – 2030» Стратегиясында Елбасы: «Ел келешегі жас ұрпақ тәрбиесіне тікелей байланысты», – деп айрықша атап айтса, биылғы жылғы Қазақстан халқына Жолдауында: «Елді жаңғырту стратегиясын іске асырудың табыстылығы, ең алдымен, қазақстандықтардың біліміне, әлеуметтік және дене болмысы, көңіл-күйлеріне байланысты», – деп білім беру саласын дамытудың қаншалықты маңызды екендігіне жұртшылықтың назарын аударды [1].

Жалпы білімнің жүйесі қоғамдық дамумен бірге дамып, онымен бірге үнемі өзгеріп отырады. Қоғамдық үрдіс сараланған сайын жалпы білімнің міндеттері де өсе түспекші. Елдегі әлеуметтік - саяси жаңғырулар мектептегі білім беру мазмұнына да үлкен өзгерістер әкелуде. Демократиялық бағыттағы ақпараттық сауатты, сын тұрғысынан ойлау қабілетіне ие бүгінгі оқушының білім алудың дәстүрлі үрдістері деңгейінен әлдеқайда алға шығып бара жатқаны сөзсіз. Осындай оқушыларды әрі қарай дамыту үшін бүгінгі ұстазға ең қажетті үрдіс – технологиялық бетбұрыс. Жаңа педагогикалық технологияларды пәрменді қолдану – заман

талабы. Мұғалімдер көбінесе дайын оқулықты, бағдарлама мен небір әдістемелерді дайын нұсқау ретінде қабылдайды да, тәжірибеде кездесетін жаңа жағдайлардан шығуға ізденістік-танымдық өресі жетпей қалады. Мұғалімнің кәсіби өсуі, өзінің негізгі мамандығы бойынша жаңа әдістерді меңгеруі ғана емес, сонымен қатар жаңа білімін өз іс-әрекетіне байланысты қолдана білуі, өз анализі, рефлексиясы арқылы өзін-өзі жетілдіріп отыруға негіз қалыптастыруы. Білім саласына оқушылардың мазмұн арқылы белгілі бір нәтижеге жетуіне бағытталған әдіснамалық негіз қажет.

Мазмұнның әдіснамалық негізінде білім беруді ізгілендіру жатыр. Қоғамды ізгілендіру – ХХІ ғасырдағы өркениетті дамудың талабы.

Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігін, дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын қойып отыр.

Қазақтың этнопедагогикалық бай материалдары жаңа ғасырдағы жаңартпашыл (инновациялық) Қазақстан мектебінде ұлттық мәдениетті сақтаудың және оны дамытудың басты факторы екендігін логикалық тұрғыдан негіздей отырып, сол ұстаными ойымызды іске асырудың проблемасын және мүмкіндіктері мен нақты мысалдарын баян ету болып табылады.

Бүгінгі біртұтас ұлттық мемлекетіміздің бар мектебі ертеңгі қазақ елінің туы мен тұтқасын берік ұстай алар тума тұлғаларын өсіретін ұлттық ұстаханасы әрі ғылыми ғиبراتханасы болуы тиіс. Мұндай абыройлы мәрелік мәртебеге тез әрі баянды түрде жету үшін халқымыздың этнопедагогикалық және этномәдениеттік мол мұрасын пәрменді түрде ең тиімді жолмен пайдалана білуіміз қажет.

Бүгінгі Қазақстан мектептеріне арналған оқу стандарттарының мазмұнына немесе физика және астрономия пәндерінен қолданылып жүрген оқу кітаптарынан біз қойып отырған мақсатқа сайма – сай келетін этножадығаттарды тым аз мөлшерде кездестіруге болады.

Ал мұндай этножадығаттар бүгінгі бастауыш және орта білім беретін мектептерде тұрлаулы түрде кеңінен көрініс таппаса, әрі олар оқушылардың санасына сіңіріле насихаттамаса, онда біздің елде ұлттық мәдениет пен рухты сақтаймыз деу бекершілік болады деп ойлаймыз.

Өйткені физика және астрономия пәндері қазіргі замандық оқыту жүйесінің іргетастық (фундаментальдық) пәндері болуымен қатар, олар өздерінің мектептегі өтілетін сағатқа шақталған жүктемесі бойынша ең көлемді, әрі ұзақ өтілетін пәндер қатарына жатады.

Оның үстіне аталмыш пәндер ғалами ғылым мен техниканың алдыңғы шегінің әліппесі болып табылады. Осы айтылғандармен қатар бұл пәндер адамзат тарихындағы ең көне пәндер, демек, оның ұғымы атаулары, ережелері мен есептері халықтық ортада қалыптасқанын есте ұстау ләзім.

Қазақтың этнопедагогикалық жадығаттарды оқу-тәрбиелік жұмыстар жүйесінде қолданудың қажеттігі және оның проблемалары туралы ойымызды негіздедік.

Мектеп қабырғасында туындайтын білім негіздеріне тоқталғанда, олардың пайда болуы, әрине, әрекеттер мен тәжірибеге негізделеді. Құнды қазына сияқты халық шығармалары да қоғам өмірін, тіршілігін, жаратылысын, өмір сүріп отырған ортада болып жатқан өзгерістер арқылы бейнелейтіні белгілі.

Этномұрағаттық жадығаттарды оқу-тәрбие жұмысында тиімді қолдану арқасында бірнеше ғылыми ізденгіш оқушылары тақырыптық баяндамалар әзірлеп, ол мектепішілік физикалық үйірмелерде, жастардың қалалық конференцияларында оқылып, кейбіреуі баспа беттерінен жарық көрінді.

Енді осы бағыт бойынша орындалған өздік іс-тәжірибелерімізді ортаға саламыз.

Ұстаз Ы. Алтынсариннің «Сәтемір хан» деген әңгімесінде мынадай үзіндіні кездестіреміз. «Сәтемір жеті жасар күнінде атасынан жетім қалыпты. Күндерде бір күн Сәтемір далада ойнап жүріп, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң сүйеніп, жан-жағына

қарап жатса, бір аяғы ақсақ құмырсқа тамның төбесіне қарай өрмелеп барады да, орта шеніне барғанда құлап түседі. Тұра салып тағы өрмелейді, манағыдан гөрі жоғарырақ барғанда тағы да құлап түседі. Үшінші рет құмырсқа тағы тырмысады. Ақыры бар күшін салып, қисая-мисая барып тамның төбесіне шығып кетеді» [2, 20-б].

– Неліктен құмырсқа өте биіктен құлағанда өлмейді? Оқушылардың іс-әрекеттерін арттыру үшін бірнеше балаға өз ойларын жеткізуге мүмкіндік беріледі. Тығыздығы яғни меншікті салмағы аз, ауаның кедергі күші өте көп, жылдамдықтың артуына байланысты. Ауаның кедергі күші мен ауырлық күші теңескенде тұрақты жылдамдықпен құлайды. Бұл жылдамдық құмырсқа үшін зиянсыз. Бұл үзіндіні 7-сыныпта «Ауада ұшу» деген тақырыпты өткен кезде қолдануға болады.

Жазушы Қ.Жұмаділовтың «Дарабоз» деген әңгімесінде мынадай үзіндіні кездестіреміз. «Жеті жасынан жақ тартуды үйренген. Әкесі Қожағұлдан қалған қара садақты бұл он үш жасында адырнасын аңыратып еркін тартатын болды» делінген [3, 18-б]. Түсіндірейік: Жақ – кермесіне жебе салып тартатын қару, садақ. Садақ – мықты ағаш немесе аңның мүйізінен жасалатын қару. Садақтың оғы – жебе. Садақтың адырнасын кері тартқанда деформация әсерінен тарту күшіне қарама-қарсы серпімділік күші пайда болады ($F_c = -kx$). Қолдың тарту күшін жойғанда серпімділік күшінің әсерінен садақ атылады. Серпімділік күшінің пайда болу себебі – деформацияланғанда дене бөлшектерінің орналасу қашықтықтарының өзгеруінде. Дене неғұрлым қатты деформацияланса, соғұрлым серпімділік күші көп болады.

С.Мұқановтың «Әсия» деген әңгімесінде «Иін ағашқа ілген екі шелек судың ауырлығынан имиіп, үйіне жеткенше неше рет дем алып, бәрінің соңында қалып, жете алмай келе жатқаны...» делінген [4, 7-б]. Иін ағаштың иілуі Гук заңына мысал. Оның иілуі пайда болатын серпімділік күші сол иықтың ағашқа әсер ететін күшін теңестіреді де вертикаль бағытта тең әсерлі күші нөлге тең болады. Екі иығымызға $2mg$ күш әсер етеді. Мұндағы, m – суы бар шелектің массасы.

Бұл үзінділерді 7-сыныпта «Деформация. Гук заңы» деген тақырыпты өткенде оқушыларға ата-бабаларымыз қолданған құралдардың физикалық заңдылыққа негізделгенін анықтап көздерін жеткізуге болады.

Жазушы І.Жансүгіров «Жүдеу жүрек» деген өлеңінен мынадай шумақтарды кездестіреміз. Бұл мысалды 8 – сыныпта «Жылу мөлшері. Отынның меншікті жану жылуы» деген тақырыптарды өткенде қолдануға болады. Ол оқушылардың қоршаған ортаға, табиғат құбылыстарына деген көзқарастарын қалыптастырады.

Отын дым	Мықшиды,
От бықсиды.	Түксиді,
Үрлейді қатын,	Мұқаш
Сықсиды.	Бүкшиді [5, 12-б].

Қайнамай қазан,

- Сулы, дым отын неге бықсиды?
- Ол кезде біз жанып жатқан отты неге үрлейміз?
- Неге қазан бұл өлеңде қайнамай жатыр?

Дым, сулы ағашты жағуға талпынсақ оның айналасына су буы бөлініп шығады да, жануға қажетті ауаның келуіне бөгет жасайды. Сондықтан су ағаш лапылдап жанбай, бықси береді. Бұл жағдайда жануды қамтамасыз ету үшін ауаның үздіксіз келіп тұруын қадағалауымыз керек. Яғни, үздіксіз үрлеп тұру қажет болады.

Оқушыларға халықтық педагогика материалдарынан қарапайым есептер құрастыра отырып, таным іс - әрекеттерін қалыптастырамыз.

Мысалы, ірі өндірісті аудандардың ақындары Шашубай (Балқаш) мен Көшеннің (Қарағанды) айтыстарын тыңдасақ, Көшен Қарағанды туралы:

Балқытқан мың тонналап болат, темір
Орасан заводтардың наны – көмір!

Бұл жағдайда: «Егерде бөлме температурасындағы (20°C) 1000т болатты балқытсақ, сонда қанша жылу бөліп шығаратын тас көмір жұмсаймыз?» деп есеп беруге болады. ($C_6=500\text{Дж/кг}^\circ\text{C}$, $t_6=1300^\circ\text{C}$, $\lambda_6=0.84*10^5\text{Дж/кг}$)

$Q=Q_1+Q_2 = mc_6(t_6-t)+m\lambda_6=64*10^{10}+84*10^9=724*10^9$ Дж осыншама жылу бөлініп шығады екен.

Тағы мысал, желаяқ тауды 1 минутта үш рет айналса, оның периоды мен жиілігі қандай?

$$T = \frac{t}{N}; \quad \nu = \frac{1}{T}$$

Қазіргі замандық қазақ мектептерінде физика және астрономия сынды іргелі пәндерді оқыту үрдісінде этнопедагогикалық материалдарды оңтайлы да орайлы жолмен пайдалану мәселесі әлі толық шешім таппаған өзектік проблема қатарына жатады.

Бүгінде еліміз егемендік алып, толық еркіндік туған кезде алдыңғы проблеманы тез де, тиімді шешуге кеңінен жол ашылды, әрі мүмкіндіктер зор деп білеміз. Қазақ этнопедагогикасы жадығаттарын жаратылыстану пәндерін оқыту үрдісіне қолдану, оған қызығушылық таныту, ынта қою, оның мақсатын, мазмұнын, болашағын түсініп, іс жүзінде асыра білу, белгілі бір мақсатты, жүйелі дайындықтың нәтижесі болып табылады.

Осы айтылғандарды қорытындылай отырып мынадай тұжырымға келеміз: физика пәнін оқытуды халық педагогикасымен байланыстыру:

а) оқулық және халық педагогикасы материалдарын бейнелейтін кескіндеме, суреттерді бір-бірімен салыстырудағы көрнекілік;

ә) білім мазмұнын игерудегі ұғынықтылық;

б) проблемалық ситуациядан шығу барысындағы өміршеңдік;

в) өздік іс-әрекет ұйымдастырудағы еркіндік;

г) оқушылардың шығармашылық қабілетін жетілдірудегі ғылымилық;

д) білім мазмұнындағы деректерді тиімді үйлестірудегі жүйелілік;

е) сабақ және сыныптан тыс жұмыстардың бекіту кезеңін іске асырудағы сабақтастық;

ж) білімін (нақтылығын және тереңдігін) тексерудегі үздіксіздік;

з) практикалық білік пен дағдыларды қалыптастырудағы табиғат пен үйлесімділік сияқты, яғни мектеп оқушыларына халық педагогикасын қазіргі білім беру үдерісімен оңтайлы сабақтастыруда оқытудың негізгі принциптерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретіні зерделенді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://e-history.kz/kz/contents/view/2057>
- 2 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. - А.: Жазушы, 1988. – 21 б.
- 3 Жұмаділов Қ. Қаздар қайтып барады (әңгімелер). - А.: Жазушы, 1968. – 64 б.
- 4 Мұқанов С. Әңгімелер. - А.: Мектеп, 1983. – 15 б.
- 5 Жансүгіров І. Өлеңдер мен дастандар. I-том. - А.: Жазушы, 2002. – 50 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема использования наследия народной педагогики в процессе преподавания предмета физики, что обогащает содержание школьного курса данного предмета.

Совершенствование методического аспекта преподавания конкретного предмета помогает усвоению материала; способствует рациональной организации познавательной деятельности учащихся.

RESUME

The essence of the article is in considering the problem of inheritance of Falk pedagogy in the process of teaching physics, that itself enriches the content of the school course of this subject.

Improving the methodic aspect of teaching this subject helps schoolchildren to acquire the materials and content of the subject better. It contributes to the rational organization of the cognitive pupils' activities.

Ж.А. Қасымбеков

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Т.Ә. Данияров

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

М.Ж. Сұлтанбек

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
PhD

Қазақ халқындағы ұл бала тәрбиелеу дәстүріндегі педагогикалық тәрбие құндылықтары

Аннотация

Мақалада қазақ халқындағы ұл бала тәрбиелеу дәстүріндегі педагогикалық тәрбие құндылықтары жөнінде баяндалады. Этностардың педагогика тарихына салыстырмалылықпен қарар болсақ, қандай ұлт немесе ұлыс болсын ер бала тағдырына, тәрбиесіне жүрдім-бардым қарамаған. Әйтсе де, ұл бала тәрбиесінде ұлттық ерекшеліктеріне сай қалыптасқан өзіндік тәлімдік тәжірибелер болады.

Түйін сөздер: ұл бала тәрбиесі, ұлт, этнос, әке меншігі, этнопедагогика.

11 қараша 2014 жылы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстанның «Нұрлы жол» атты жаңа экономикалық саясатын жария етті. Елордада өткен «Нұр Отан» партиясы саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында Елбасымыз: «Ауыз-біршілік қашқан, алауыздық тасқан жерде ешқашан да жалпыұлттық идеялар жүзеге асқан емес. Қазақстанның шыққан шыңы мен бағындырған биіктерінің ең басты себебі – бірлік, берекесі» - деп тұрақтылықты бағалай білгеніміздің арқасында бүгінгі табыстарға жеткенімізді зор парасат-пайымдылығымен халыққа жеткізді [1]. Ал мұны өз кезегінде білім беру саласында түбегейлі өзгерістер жасаудың алғы шарты деп атауымызға негіз болады. Өйткені, әлемдік білім кеңістігіне еруге байланысты білім саласында жүріп жатқан реформа осының айғағы. Мұның өзі ұлттық білім үлгісін жасауды талап етіп, оның негізгі бағыты – адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, оның қоғамдағы орны мен рөліне, әлеуметтік жағдайына, психикалық даму ерекшелігіне мән беру, сол арқылы оның рухани жан-дүниесінің баюына, көзқарасының, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігі және іскерлігінің қалыптасуына жағдай жасау болып табылады. Тәуелсіз еліміздің ертеңгі болашағы – жас ұрпақты елжандылыққа, өз Отанының адал ұлы болуға ұлттық, халықтық тұрғыда тәрбиелеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Қазақ ұлт болып қалыптасқаннан бергі ұзақ тарихында сан алуан кезеңдерді бастан өткізіп, тар жол тайғақ кешсе де, болашақ ұрпағының тәлім-тәрбиесіне өте зор көңіл бөле отырып, сонымен қатар елін, жерін

сыртқы-ішкі жаулардан қорғайтын Ер бойына ұлы дала перзентіне тән – еркіндік пен тәуелсіздік, қайсарлық пен қайырымдылық, ақ ниеттілік пен парасаттылық, өрлік пен ерлік тәрізді асыл қасиеттерді дарыта білген. Осы аталған қасиеттерді өскелең ұрпақ ата-бабадан қалған өнеге деп қабылдаса, ертеңгі күннің жарқын болашағына сеніміміз арта түсері анық. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім алушылар үшін: «баршаға бірдей сапалы білімге қол жеткізу; коммуникативтік және кәсіптік құзыреттілікті дамыту», – деп көрсетілген [2]. Сонымен қатар, Қазақстанда мектеп мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлаудың кезеңдерін зерделеу келешекте еліміздің дамуында жоғары білім беру жүйесін модернизациялаудың стратегиялық бағыты мен оны жүзеге асырудың тактикасын айқындауға негіз болады.

Бүгінгі түсінігімізде - ер жеткен, кәмелетке толған ер азамат, бозбала. «Жігіт» сөзінің ертедегі, алғашқы мағынасы өзгешерек болған. Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі Күлтегін немесе Тоныкөк жазуларына көңіл аударсақ, «ігід» сөзін оқып, «қолдау, көтермелеу» деген түсінік аламыз. Ал Юсуп Баласағұнның «Хұдатқу білігі» еңбегінде «ігід» - тәрбиелеу, дағдыландыру, өнеге беру мағыналарына ие. Осы деректерге қарағанда, қазіргі қолданылып жүрген «жігіт» деген сөзіміздің алғашқы мағынасы «қолдау, көтермелеу», одан бері келе «өнеге беру, тәрбиелеу» мағынасына дейін жетіп, ең соңында, біздің кезімізде, өнеге көрген, тәрбие алған, ой-өрісі қалыптаса бастаған адамға айтылатындығын көріп отырмыз [3].

Қай халықта болмасын, ұл бала тәрбиесі – әке меншігінде. «Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» дей отырып, қазақ отбасында әкелер өзінің білетін бар өнерін алдарына үйретіп, оларды мерген, аңшы, құсбегі, ісмер, яғни «сегіз қырлы, бір сырлы» жігіт етіп тәрбиелеген. Бала ес білгеннен бастап, оның құлағына «сен ертеңгі шаңырақ иесінің, болашақ әкесінің, арқа сүйер жарсың, отбасының асыраушысысың, сондықтан да жаманнан жирен, жақсыдан үйрен» деген сөздерді құйып отырған. Адам болам деген ер бала әке-шешесі осындай талаптар қоя отырып, сенім артса да, сеніп айтса да бұлжытпай орындап, олар күткен сенімнен асып түсуге тырысатын. Дәл осындай, өзінің қоғамдағы рөлін дұрыс түсінетін жаны жайсаң ер жігіттерді «жігіттің нары, жігіттің төресі» деп атаған.

Этностардың педагогика тарихына салыстырмалылықпен қарар болсақ, қандай ұлт немесе ұлыс болсын ер бала тағдырына, тәрбиесіне жүрдім-бардым қарамаған. Әйтсе де, бала тәрбиесінде ұлттық ерекшеліктеріне сай қалыптасқан өзіндік тәлімдік тәжірибелер болады. Мысалы, авар халқының бала тәрбиесінде әке маңызды рөл атқарады. Аварлық ұл балаға әкесі – пір. Бұл, бір жағынан, әкеге берілген баға, екінші жағынан, авар халқында ұрпақтан ұрпаққа қалған мирас іспеттес әкеге артылған жауапкершілік. Отбасындағы әке беделі қашанда жоғары саналған және әке осы мәртебесін ақтауға тырысқан. Осындай ұл бала тәрбиесіндегі өте жауапты міндет саха халқында да әкелерге жүктелген. Халық әкенің үлгі-өнегесіне көп назар аударған және әкенің көрсеткен жаман іс-әрекеттерін, тәрбиесін баланың бойынан табуға болады деп, оны мынандай нақыл сөздермен дәлелдеп отырған: «Жаман әкенің жазасы – жаман ұл», «Ылаңкес әкенің – ұлы төбелескіш». Ал, ұлағатты әкеден туып, оның жолын қуған ұлға бұл халық: «Әкесінен айнымай туған», немесе «Ұлы - әкесінің ескерткіші» -деп баға берген. Халықтық педагогиканың үздік әдіс-тәсілдерін пайдалана отырып, әкесі баласын өмірге кәсіби дайындайды. Баласынан аңшылық, малшылық, балық аулау сияқты еңбектің қай түрін болса да еркін меңгеруді жастайынан талап етеді. Өз ұрпағының бойына табиғат-ананың тылсым күштерін сезіну, шыдамдылық пен қайсарлық, ақылдылық пен ұқыптылық сапаларымен қатар, бастаған жұмысты соңына жеткізу, атқарған істің нәтижесінен қуана білу сияқты қасиеттерді дарыта отырып тәрбиелеген.

Өз халқымыз жігіттің балалық шағынан (12-15 жас аралығы) бастап, оның алдында өмірдің дайындаған талай қиын-қыстау шақтары мен қуанышты сәттері бар екендігін

ескере отырып, «Аты аталмаған жігіттен аты аталған төбе артық» деп намыстандыратын, «Айтсаң, үйде туып, түзде өлетін жігіттерді айт» деп таңдандыратын, «Өнерлі жігіт өрге озар, өнерсіз жігіт жер соғар» деп шамдандыратын, «Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді», «Ерлік білекте емес, жүректе» деп қайраттандыратын, «Ақыл жастан, асыл тастан» деп сеніміне шек келтірмейтін, «Атадан ұл туса игі еді, ата жолын қуса игі еді» деп армандайтын еді қазағым. Бұл халқымыздың тағылымын халық ауыз әдебиетінің мәйегі мақалмен түйіндей білген профессор М. Тілеужановтың пікірі [4]. Айтылған әр қағида жігіттің әр сипатына бір-бір тақырып болуға сұранып тұр.

Қазақтың ұлы ойшыл ғұламаларының бірі Ж.Баласағұни өзінің «Құтты білік» дастанында балаға тәрбиені от басында бер, «ақ маңдайлы ұл-қыз туса, үйінде өсір, бөтен жерде қалдырма» деп келер ұрпаққа өсиет ете отырып, баланы жас кезінен білім мен өнерге, еңбекке баулу арқылы жаны мен тәні сабақтас жетілген парасатты ұрпақ өсіретінімізді атап көрсеткен. Ата-анасын аялай, құрметтей білген баладан жақсы азамат шығады. «Әкесін аман сақтап қалу үшін жанын қиған ұлдың өлімі – ең бақытты өлім болып табылады» - деген Баласағұнидың ұстазнамалық тұжырымдамасында осындай керемет ойлар жатыр.

Қоғамды жаңғырту және демократияландыру кезінде республиканың егемендікке ие болу жағдайында, біздің қоғамымыздың тарихы, халықтың рухани өмірінің өз кезеңінде ұмытылған немесе тыйым салынған құбылыстары қайтып оралуда. Өткеннің мәдени-тарихи мұрасын өркендету қазіргі заманның аса көкейкесті проблемаларының біріне айналып отыр.

Жалпы адамзаттық құндылықтарды, тарихи тәжірибені, сан ғасырлық мәдени дәстүрлерді ескере отырып, білім беру мазмұнын жаңғырту, әсіресе, болашақ мұғалімдерді даярлау процесіне жаңа талаптар қояды, себебі оқушыларды ұлттық тәрбие негіздерімен қаруландыру мұғалімнің тікелей кәсіби сапасы мен даярлығына байланысты. Болашақ мұғалімдерді этнопедагогикалық білімдермен қаруландыру, академик Қ.Жарықбаевтың пікіріне қарағанда, жоғары білім беру жүйесіндегі міндетті оқу пәні ретінде санау басты мәселе [5].

Этнопедагогикалық білім беру - этнопедагогиканың негіздері туралы жүйелі білімдерді студенттердің меңгеруі, қазіргі жағдайда халықтың аса бай тәрбие беру тәжірибесін шығармашылықпен пайдалану шеберліктері мен дағдыларына ие болу және халықтың рухани мәдениетіне бағалы көзқарасының нәтижесі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауы. 11 қараша. Елорда. - Астана, 2014.
- 2 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 07 желтоқсандағы № 1118 Жарлығымен бекітілген. - Астана, 2010.
- 3 Баласағұни Жүсіп. Құдатғу білік. – Алматы: «Жазушы», 1986.
- 4 Тілеужанов М.. Халық тағылымы. – Алматы: Рауан, 1996. - 51 б.
- 5 Жарықбаев Қ. Психология ғылымы, оның Қазақстандағы даму перспективалары // Қазақстан Мектебі. – 1975. - № 8.

РЕЗИЮМЕ

В данной статье рассматриваются ценности педагогического воспитания казахского народа.

RESUME

The authors of the article investigate the values of pedagogical education of the Kazakh people.

Аннотация

Мақалада бастауыш сынып мамандарын кәсіби даярлау өзара тығыз байланысты үш фактордың негізінде шешімінің қарастыру. Табиғат, қоғам мен табиғаттың өзарақатынасы жөніндегі білім (интеллектуальдық фактор), идеялық-эмоциялық баға немесе сезім (эмоциялық-еріктік фактор) және практикалық тәжірибе (әрекеттік-практикалық фактор). Мақаланың негізгі мақсаты, ғылыми-теориялық даярлық бастауыш сыныптағы оқу пәндерінің негізі болып табылатын ғылымдардың мазмұнымен таныстырып, әдіс-тәсілдерін үйретеді, өзмамандығына сәйкестерен және жан-жақты білім беріп, білік, дағдыларды меңгертеді.

Түйін сөздер: кәсіби даярлау, инновация, бастауыш мұғалімі, психологиялық-педагогикалық жетілдіру, ерекшеліктер.

М.Ж. Сұлтанбек

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті, PhD

Ұ.Н. Шайзадаев

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті, магистр

Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда көппәндік принципін айқындау

Елбасы Н.Ә. Назарбаев Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасында «Қазақстанның 2050 жылға дейінгі әлемнің отыз дамыған елінің қатарына кіруі негізінде адам капиталының сапасын көтеру, он алдыңғы қатарлы колледж бен он жоғары оқу орнында білікті кадрларды әзірлеу және де ЖОО-ларын халықаралық тәжірибеге сәйкестендіру, бәсекелестік қабілетін арттыру қажет» – деп, нақты тапсырмаларды міндеттеген болатын. Сонымен қатар кезекті Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. ХХІ ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар» деп ерекше мән беруі белсенді азаматтық ұстанымы қалыптасқан, биік деңгейлі адамгершілік және көшбасшылық қасиеттері бар тұлғаға сұраныс тудырып отырғанын дәлелдей түспек [1].

Болашақ мұғалімдерді дайындауда кәсіби білімді меңгеру, еңбек жағдайында қарым-қатынас жасау, ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеу, кәсіптік міндеттерді тиімді шешу біліктіліктерімен қаруландыру мәселелерін шешу болып табылады. Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда педагогикалық процестің ерекшелігі

онда теориялық және практикалық оқытудың сабақтастықта болуымен байланысты. Бұл даярлықтың мазмұнына педагогикалық және көп пәндік даярлық элементтері енеді.

Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау жүйесінің мазмұнына сәйкес студенттерге педагогикалық жүйенің өзіне тән заңдылықтары, принциптері, құрылымы мен қызметі, әдіс-тәсілдері оқытылады.

Көп пәндік принцип бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда маңызды компонент бола отырып, ғылыми, қоғамдық-саяси, кәсіби және психологиялық-педагогикалық циклдерді өзара байланыстырушы қызметін атқарады. Жоғары оқу орындарында бастауыш сынып мұғалімін кәсіби даярлаудың жалпы жүйесінің әрбір компоненті өзіне тән міндеттерді атқарады. Енді олардың әрқайсысына мазмұндық сипаттама берейік.

Қоғамдық-саяси даярлық болашақ мұғалімдерді дамудың ғылыми-әдіснамалық негіздері, дүниені, қоғамдық өмірдің құбылыстарын тану әдіснамасы, қоғамның әлеуметтік-экономикалық базасы, тағы басқа туралы білімдермен қамтамасыз етеді және іске шығармашылықпен қарауға, түрлі құбылыстарды талдап, маңыздысын ажырата білуге, жоғары мәдениеттілікті үйренуге жағдай туғызады.

Ғылыми-теориялық даярлық бастауыш мектептегі оқу пәндерінің негізі болып табылатын ғылымдардың мазмұнымен таныстырып, әдіс-тәсілдерін үйретеді, өз мамандығына сәйкес терең және жан-жақты білім беріп, білік, дағдыларды меңгертеді.

Психологиялық-педагогикалық және арнайы даярлық студенттерді педагогика, психология, этнопедагогика, этнопсихология, дербес пәндерді оқыту әдістемесінен білім, білік, дағдылармен қамтамасыз етіп, олардың мектепте оқу-тәрбие жұмысын жүргізуге кәсіби даярлығын қалыптастырады.

Кәсіби даярлық компоненттерінің әрқайсысы дербестікті сақтағанымен, өзара тығыз байланысып, интеграциялық тұтастықты құрайды, ортақ мақсатты - дүниеге көзқарасы шынайы, жаңаша, шығармашылық тұрғыда ойлай алатын, танымдық мәдениеті биік, кәсіби біліктілігі жоғары мұғалімнің тұлғасын қалыптастыруды көздейді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби қызметін, оларды даярлауға, даярлық сапасы мен нәтижелерін бағалауға қойылатын талаптардың көлемі анықталатын құжат біліктілік сипаттамасы болып табылды.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімі бастауыш мектепте оқу-тәрбие, ұйымдастыру - басқару және ғылыми-әдістемелік жұмыстарды жүргізуге даярланады теориялық, психологиялық-педагогикалық және арнайы даярлықты біріктіретін көп жақты жүйе болып табылатындығын көрсетіп, оны жетілдіру жолдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда педагогикалық процестің ерекшелігі онда теориялық және практикалық оқытудың сабақтастықта болуымен байланысты. Бұл даярлықтың мазмұнына педагогикалық және көппәндік даярлық элементтері енеді.

Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау жүйесінің мазмұнына сәйкес студенттерге педагогикалық жүйенің өзіне тән заңдылықтары, принциптері, құрылымы мен қызметі, әдіс-тәсілдері оқытылады.

Көп пәндік принцип бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда маңызды компонент бола отырып, ғылыми, қоғамдық-саяси, кәсіби және психологиялық-педагогикалық циклдерді өзара байланыстырушы қызметін атқарады. Жоғары оқу орындарында бастауыш сынып мұғалімін кәсіби даярлаудың жалпы жүйесінің әрбір компоненті өзіне тән міндеттерді атқарады. Енді олардың әрқайсысына мазмұндық сипаттама берейік.

Қоғамдық-саяси даярлық болашақ мұғалімдерді дамудың ғылыми-әдіснамалық негіздері, дүниені, қоғамдық өмірдің құбылыстарын тану әдіснамасы, қоғамның әлеуметтік-экономикалық базасы, т.б. туралы білімдермен қамтамасыз етеді және іске шығармашылықпен қарауға, түрлі құбылыстарды талдап, маңыздысын ажырата білуге, жоғары мәдениеттілікті үйренуге жағдай туғызады.

Ғылыми-теориялық даярлық бастауыш мектептегі оқу пәндерінің негізі болып табылатын ғылымдардың мазмұнымен таныстырып, әдіс-тәсілдерін үйретеді, өз мамандығына сәйкес терең және жан-жақты білім беріп, білік, дағдыларды меңгертеді.

Психологиялық-педагогикалық және арнайы даярлық студенттерді педагогика, психология, этнопедагогика, этнопсихология, дербес пәндерді оқыту әдістемесінен білім, білік, дағдылармен қамтамасыз етіп, олардың мектепте оқу-тәрбие жұмысын жүргізуге кәсіби даярлығын қалыптастырады.

Кәсіби даярлық компоненттерінің әрқайсысы дербестікті сақтағанымен, өзара тығыз байланысып, интеграциялық тұтастықты құрайды, ортақ мақсатты - дүниеге көзқарасы шынайы, жаңаша, шығармашылық тұрғыда ойлай алатын, танымдық мәдениеті биік, кәсіби біліктілігі жоғары мұғалімнің тұлғасын қалыптастыруды көздейді.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби қызметін, оларды даярлауға, даярлық сапасы мен нәтижелерін бағалауға қойылатын талаптардың көлемі анықталатын құжат біліктілік сипаттамасы болып табылды.

Бастауыш сынып мұғалімнің біліктілік сипаттамасының үлгісі Қоғамымыздың жаңа қарқынмен алға өркендеуі, егеменді еліміздің дамуы бастауыш сынып мұғалімдерінің қоғамдық-саяси даярлығына қойылатын талаптардың деңгейін жаңа сатыға көтерді.

Бастауыш сынып мұғалімі:

- дүниенің жаратылысы туралы ғылыми философиялық және діни түсініктерді, адамның өмір сүруінің табиғи-биологиялық алғы шарты, адамның әлеуметтік мәні, ұлттық тұрпаты жөніндегі мағлұматтарды, адамзат дамуының қазіргі сатысындағы оқытудың қоғамдық сипатын меңгеруі;

- Қазақстан территориясындағы әртүрлі қоғамдық-әлеуметтік құрылымдарда білім берудің тарихи ерекшеліктерін білуі;

- қазақ халқының және Қазақстан Республикасындағы басқа халықтардың мәдениетінің, тұрмыс-тіршілігінің тарихын білуі;

- қоғамның әлеуметтік-экономикалық базасы, саяси бет-пердесі, құқылық мәдениеті туралы білуі;

- қоғамдық құбылыстар мен процестерді оқып-үйрену принциптерін, қоғамдық формацияның, мемлекеттік құрылымның экономикалық дамунегздері, саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдар іс-әрекетінің сипаты мен мазмұнын білуі;- қоғамдық даму процесінде студенттердің ғылыми-диалектикалық көзқарасын қалыптастыру, оларды адамзат дамуының әртүрлі сатысындағы қоғамдық өмірде болатын әлеуметтік-экономикалық және саяси құбылыстарды ғылыми тұрғыдан талдай білуге үйрету, әлеуметтік-экономикалық саясатты оқып-үйренуге қызығушылықтарын тәрбиелеу біліктерін меңгеруі қажет. Бастауыш сынып мұғалімдері оқу жоспарындағы барлық пәндерді оқытатын болғандықтан, олардың ғылыми-теориялық даярлықтарына қойылатын талап ерекше болады, яғни студенттер *тіл ғылымдарын оқу барысында* тілдің әлеуметтік рөлі, тіл мен сананың, ойлау мен сөйлеудің байланысы туралы ұғымдарды игереді, оқу, жазу, сөйлеу мәдениеті, әдеби шығармалардың идеясы мен көркемдігін талдау, мәнерлеп оқу біліктері мен дағдыларын меңгереді, тілдік категорияларды біледі, оқудың, сауатты жазудың, өз ойын ауызша және жазбаша дұрыс жеткізу біліктері мен дағдыларын қалыптастырудың мазмұны мен әдіс-тәсілдерін игереді.

Жаратылыстану негіздерін оқу барысында өлкенің табиғаты мен климатының ерекшеліктерін оқып-үйрену, зерттеу негіздері туралы білімдерді игеріп, жергілікті жаңуарлар мен өсімдіктер дүниесі туралы мағлұмат алады, оларды қорғауға оқушыларды тәрбиелеудің әдіс-тәсілдерімен және құралдарымен танысады.

Бастауыш сынып мұғалімі балалардың *анатомиялық-физиологиялық* дамуын өте терең біліп, денелік ерекшеліктері жөнінде жан-жақты мағлұмат алғанда ғана өз жұмысын тиімді ұйымдастыра алады.

Белгілі психолог Ф.Н.Гоноболіннің: «Төменгі сынып оқушыларының жүрек-тамыр жүйесі әлі де болса толық дамып жетілмеген, сондықтан сабақ үстінде, ойын ойнаған кезінде балаларды шаршатып алмау керек», - деп ескерту жасауы тегін емес [2]. Өйткені бастауыш мектепте мұғалім бір күнде бір сыныпта әр пәннен 4-5 сабақ жүргізеді. Ендеше, ол, біріншіден, оқушылардың күш-жігерін сол 4-5 сабаққа белсене қатыстыру және сабақтың аяғына дейін шаршатпай алып шығу жағына аса назар аудару қажет, екіншіден, өз күш-жігерін де дұрыс жұмсай білуді есінде ұстауы тиіс.

Математиканың бастауыш курсына оқу барысында жиындар теориясы мен математикалық логика элементтерін, сәйкестік пен қатынас ұғымдарын терең оқып-үйрену, соның негізінде сан, шама, функция, теңдік пен теңсіздік, теңдеу туралы ілімнің жасалуын меңгерту қарастырылады.

Бастауыш мектепте табиғатты қорғау ісін ұйымдастыруға болашақ мұғалімдерді даярлау өзара тығыз байланысты үш фактордың негізінде шешімін табады: табиғат, қоғам мен табиғаттың өзара қатынасы жөніндегі білім (интеллектуальдық фактор), идеялық-эмоциялық баға немесе сезім (эмоциялық-еріктік фактор) және практикалық тәжірибе (әрекеттік-практикалық фактор). Бұл факторлар болашақ мұғалімдердің экологиялық даярлығын қамтамасыз етеді.

Бастауыш сынып мұғалімін даярлау жүйесінде психологиялық-педагогикалық және арнайы даярлық өте маңызды, әрі күрделі қызметті атқарады, сондықтан оған қойылатын талаптар жоғары және ерекше мәнге ие бола отырып, төмендегідей мәселелерді қамтиды: педагогика, психология, этнопедагогика, этнопсихология және әдістеме ғылымының әдіснамалық негіздері мен категориялары туралы білімі; тұлғаның дамуы мен әлеуметтік қалыптасу заңдылықтарын білуі; оқыту мен тәрбиенің мақсаты, міндеттері, түрлері мен әдістерін меңгеруі; әр халықтың мәдениеті, тарихы, тілі, діні, салт-дәстүрлері туралы білімдер жүйесі; баланың психикалық даму заңдылықтарын, әртүрлі жас кезеңдеріндегі тұлғаға тән дербес ұлттық психологиялық ерекшеліктерді білуі; бастауыш мектептегі оқу пәндерінің мазмұны және оларды оқыту әдістемесі жөніндегі білімдері.

Осы білімдердің негізінде бастауыш сынып мұғалімі мынадай практикалық біліктерді игеруі қажет: алған білімдерін педагогикалық, оқу-тәрбиелік және ғылыми-әдістемелік міндеттердің шешімін табу кезінде бастауыш сынып оқушыларының жас және дербес ерекшеліктеріне сәйкес нақты педагогикалық жағдаяттарда қолдана алуы;

- бастауыш сынып оқушыларының бағдарламалық материалды меңгеру деңгейі мен көлемін анықтау, оларды өз бетімен білімін молайтуға баулу;
- бастауыш сынып оқушыларында қоршаған әлем, табиғат құбылыстарымен қоғамдық процестер туралы түсініктерді қалыптастыру;
- оқушылардың математикаға қызығушылығын оятып, дамыту;
- сөйлеу мәдениеті мен жазу дағдыларын дамытуға ықпал жасау;
- балалардың эстетикалық талғамы мен қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, әдебиетке, музыкаға, бейнелеу өнеріне қызығушылықтарын арттырып, сүйіспеншіліктерін ояту;
- табиғат объектілеріне бақылау жүргізу, өлкетану және табиғат қорғау жұмыстарын жүзеге асыру; оқу-тәрбие жұмыстарының нәтижелерін талдау, ол үшін психологиялық-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді тиімді пайдалана алу және ақпаратты жинақтау, өңдеу әдіс-тәсілдерін меңгеру;
- бастауыш мектептегі педагогикалық процесті ғылыми негізде құра білу; нәтижелерді дер кезінде алу;
- бастауыш сынып оқушыларының көрнекі-образдық ойлау ерекшеліктерін ескере отырып, көрнекі дидактикалық материалдар дайындау;
- оқушыларды азамат етіп қалыптастыру, тәрбие жұмыстарын жүргізу;
- алдыңғы қатарлы мұғалімдер тәжірибесін талдай алу, оқыту мен тәрбиелеудің тиімді формаларын, әдіс-тәсілдерін жүйелеп, қолдана білу;

- педагогикалық экспериментті жасау және модельдеу;
- жағдаяттарды модельдеу және шешімін табу үшін педагогикалық процестің жай-күйі туралы ақпаратты оқып үйрену және пайдалану.

Сайып келгенде, психологиялық-педагогикалық және арнайы даярлық мұғалімдер даярлығының негізін құрайды және олардың болашақта өздігінен даярлықты жетілдіруге ғылыми-практикалық база бола алады.

Сонымен, біз жоғары педагогикалық білім беру теориясы мен практикасында бастауыш сынып мұғалімдерін даярлаудың жай-күйін талдай отырып, қазіргі кезде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау жүйесінде орын алып отырған проблемаларды айқындауға талпыныс жасадық. Сондай проблемалардың бірі - бүгінгі қоғамдық сұраныстың өсуіне байланысты жоғары оқу орындарында бастауыш сынып мұғалімдерінің даярлығын жетілдіру болып табылады, ал оны шешудің бір жолы оқу процесінде инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану екендігін айқындадық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» стратегиясы // <http://akorda.kz>.
- 2 Гоноблин Ф.Н. Психология. – Алматы: Мектеп, 1976. - 236 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы подготовки к профессиональной деятельности будущих учителей начальной школы.

RESUME

The goals of training the professional activity of future teachers of a primary school are considered in the article.

Аннотация

Әрбір тарихи кезең, қоғамдық құбылыстар белгілі бір әлеуметтік заңдылықтармен сәйкес келіп және оның әрбір белесі мен қадамы өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. Адамзат баласының ұлттық және этникалық ерекшеліктері тарих пен табиғат дамуының қайталанбас кереметі. Осындай ұлттық және этникалық жағынан танылатын жайттардың бірі – ру-тайпа атауларының тілі мен ру-тайпа атауларына байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестер.

Түйін сөздер: жанды-жақты, туысқан, ру, тап, шаңырақ, тоғыз т.б.

Ш.Б. Сейітова

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, филол. ғыл. д-ры, профессор

«Жанды-жақты» сөзінің ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ сипаты

Қазақы ұғымда туыстық қатынасты саралауда сүйегі, табы, тармағы, руы деп тарата айтатын үрдіс қалыптасқан. Берілген контекстегі «жанды-жақты» сөзі өз кезегінде қазақы жіктелімге сәйкес мағыналық жүк жинаған сөздердің бірі. Іштей туыстық қатынасқа негізделген, алыс болса да қандас туыстардың күнделікті тұрмыс барысында атқарылатын шаруалардың ретін келтіріп, мыңдаған әрекеттердің басын ортақ мақсатқа жұмылдыра білген, әлеуеті қуатты, барыс-келіс, алыс-беріске оңтайланған, өз қажетін өтейтін, табысын еселейтін іске барлық ағайын-туған жұмыла кірісіп, «өз таныс», «көз танысты» оң жағына ала отырып, мәселесін өз пайдасына ғана шешетін, ұйымшылдығы жарасқан, «өз» бен «өзгелер» санасатын, құрығы ұзын әулет туралы мағлұмат беретін сөз ретінде алынды. «Жанды-жақты» қос сөзінің берер мағынасы өте кең. Жанды-жақты, әсіресе, руы, табы, сүйегі, арғы атасын кузап келгенде, туыстық қатысы үзілмеген, сонымен қатар бір жағынан қандастық, екінші жағынан мыңдаған шаруаның басын бір жерге тоқайластырар, ұштығын қолда ұстап, әмір салып, әмір жүргізер, төрт құбыласында шаруа ретімен жүріп-тұрар ұсынықты, басшысы бар әулет жөнінде жанды-жақты деп анықтама беруге болады, яғни құрығы ұзын. Аялық білім шеңберін қарастыра келе бірнеше мағыналық семаларды даралауға болады: туған-туысқаны көп (*Тоқсан үйлі Тоқпанбет*), құрығы ұзын, алыс-жақын жерлермен байланыс жақсы жолға

қойылған (*Арғын – Тәйтеке болғанда, Алшын – Әйтеке болған*), туыскандар арасындағы ішкі тәртіпті, сыйласымдылықты реттеуші үйлестіруші адам бар, яғни бір жерден басқаруға иліккен ұжым (*Тайлақ келмей сабаның аузы шешілмес*), «кісі күтудің, сыйлаудың» әліппесін жақсы меңгерген, «пайдасы тиеді-ау» деген адамға ілтипаты ерекше (*отын таусылса, тоғай бар, мал таусылса, Мамай бар*) (*найман*), адамдармен жақсы қарым-қатынас орнатуға ыждағатты (*қаратаз барсаң Можан бар, асулы тұрған қазан бар*), әулеттің «жанды-жақтылығы» сыртқа айбар (*Қырда – Шыныбай, ойда – Қазанбай*), қиындық туындаса, көмек қолын созар туысканы бар (*үйде Шоңы бар, түзде Шорманы бардың не арманы бар*). Көшпелі елдің салтында жанды-жақты болған өз елінде бедел, сыртқы жауға айбар саналған. Сондықтан жауға шапса самаладай болып бірге шабар, бейбітшілік уақытта бірлесіп, мол ырыс әкелер ер-азаматы көп шаңырақ, оның ішінде де айтулысы, қырпулысы, белгілісі ел аузында ұлдарының нақты санымен мақтан үшін де, дұшпанын қаймықтыру үшін де «үш тілеуберді», «алты ақша», «бес бәйтен, жеті самай» сынды санмен айту салты болғандықтан ел аузында осындай көптеген мағыналық бірліктер сақталған.

Ел ішінде тоғыз санымен келетін, яғни тоғыз баласы, соның ішінде жауға айбат, өз әулетіне қуат берер ер балалар болса, өз ортасынан бір бас артық саналады. Ол жөнінде М.Ж. Көпеев: «Егізді ешкі де табады, сегізді ит те табады. Біреу – теріс: жалғыздық бір Құдайға жарасады. Екеу – керіс, үшеу – ұрыс, төртеу – дұрыс. Бесеу – бес шоқпар, алтау – алты бақан, жетеу – жеті ит. Сегіз болды иттің күшігі есепті. Тоғыз болды, толық болды. Қуандықтан – алтау, Алтайдан – алтау, Мойыннан – алтау, Мұраттан – алтау, Әлмәмбеттен – төртеу, Бекайдардан – тоғыз, Қошқардан – алтау; Қаракеде – Тоқбурадан – тоғыз. Аралбай – «Бекше» атанған Аралбайдан – тоғыз, Сайдалыда – Итқарадан – тоғыз, Тінәліде – Қарабастан – тоғыз, біреуі – Ерәлі. Бұл Ерәліден – тоғыз, біреуі – Сүріпкел. Сүріпкелден – тоғыз, біреуі – Мұсабай, Мұсабайдың бір баласынан тоғыз. Төрт атаға шейін тоғыз-тоғыздан туып келген – осылар. Қуандықтың өсіп-өнуі осылайша. «Біреу – теріс, екеу – кіріс, үшеу – өріс, төртеу – дұрыс, бесеу – бес шоқпар, алтау – алты бақан, жетеу – жеті ит! Сегіз болды, иттің күшігі болды, тоғыз – толық!» – деген. Біреудің терістігі сол: «Жалғыздық бір Құдайға жарасқан, онан басқаға жараспаған». Екеудің бірі өлсе, бірі қалады. Жалғыздың өзі өлсе, артында ... несі қалады?! Төртеу дұрыстығы: екеуі бірыңғай болса, қалған екеуі тағы бірыңғай болады, ың жоқ, шың жоқ, қоя қояды. Жетеу болса, «Жеті иттің ауылы» атанады. Үш жүздің баласы қазақты араладым: сегіздің оңған жерін көргенім жоқ. Тоғыз не де болса, жаман емес, ең дәнеме болмағанда, өсіп-өнеді», – деп жақсы көрсетеді [1, 22-б.].

Қазақ халқының дәстүріндегі 9 санының киелі сипат алуын, ананың құрсағындағы нәрестенің ғұмыры мен ананың тоғыз ай тоғыз күн, яғни нәресте өмірге келгенше қатерде болатындығымен байланысты [2, 156-б.]. Тоғыз санының халық арасындағы киелілік сипаты, «тоғыз-тоғыздан» тарту тартатын, «тоғыздан» айып салатын салт-дәстүрде де көрініс береді. Бұл жерде үш, бес, жеті сан есімдері ұйтқы болған тұрақты тіркестердің пайда болу жолдары мифологиялық, астрономиялық, магиялық т.б. наным-сенімдер мен аңыз-әңгімелерге де байланысты.

Көшпелі ел үрдісі бойынша, «жанды-жақтылық» сипат алу үшін, яғни өз тобының қарасын көбейту, көркейту мақсатында ағайынның, алыс ағайынның, қаймана қазақтың, реті келіп жатса басқа да ұлттың баласын бауырына салып, қатарынан кем қылмай, аяқтандырып, тең еншісін беру қалыптасқан үрдіс. Сөзіміз дәлелді болу үшін Ақнайман тарихын айта кетсек те лайық. Мұрын анамыздың тек Сармырза ұлынан тараған Бәйімбет, Жолымбет, Жобалай атты үш ұлынан Тарбағатайдың теріскейінің өн бойын алып жатқан қалың ел өсті.

Қазақ патшалық Россияның қарамағына кіріп, болыстық тәртіппен билеген кезінде Мұрын он жеті болыс ел болған.

«Арғы атам сұрай қалсаң Сыбан, Мұрын, Жеті ата Жолымбетке құйған нұрын. Кешегі Танамырза, Ер Шерубай, Қай қазақ, сөз сөйлеген одан бұрын» – деп, Әріп Тәңірбергенұлы елі мен жерін шабытының аруағы етіп, арқа тұтпаса айтар ма еді. Осы тұста ақын өлеңіне Жолымбетті ту ғып ұстап отырғаны жайдан-жай емес? Сармырза ұлы Бәйімбеттен Күлеке, Сейіт болғанда, Жобалайдан Елбақта, Сүйер, Қошқар атты үш ұл туған. Осылардың өзі қырық рулы ел. Ал ақын Әріптің, осылардың, ішінен Жолымбетті оқшау атауы Мұрын анамыздың, өркенін өсіруде аса кіндікті ұлдарының бірі болғандығынан. Жолымбеттен Ажығұл, Ажы, Назар, Рақ, Қыдыр, Арызкүл, Қосмұрат аталатын жеті ұл туса, Ақнайманмен сегіз ұлдың қарашаңырағы болған.

Жолымбет өзбек ішіне барғанда мал бағып жүрген қазақ баласын көреді. Оны арып-тозған жағдайдан құтылдырмақ болып, өз бауырына тартады. Баланы иемденіп жүрген өзбек қожасымен дауға кірісіп, билерге жүгініседі. Өзбек баланың қандай белгісі бар екенін айта алмағанда, Жолымбет ол баланың арқасында қалы бар екенін дәлелдеп, «Өзімнің балам» – деп алып қайтады. Баланың өзі қара болса да, өзіме әппақ, Ақнайман деп ат қояды. Содан Жолымбеттің бөлінбес бір шаңырағына айналған. Аталған ұлдарының әрқайсысы мыңдаған шаңырақтың аталары болып, бүгінде ұрпақтары әлденеше ауданға тараған. Өзінің кезінде-ақ 71 немересі болып, өз ұлдарымен барлығы 316 отау шаңырақ көтерген екен [3, 26-б.].

Ал әулеттің, таптың, рудың сан жағынан басымдығының саяси-әлеуметтік маңызы болды. Мысалы, М. Әуезов «Абай жолы» романының 4 кітабындағы «Шайқаста» тарауында: *«Сақ, Тоғалақ кейде аттары қосылып айтылатын бір-ақ ата тәрізді өздері тату және жанашырлығы мол, сотқарлығы аз, момын ел. Саны көп болғандықтан, бұл елді басынып, зорлық ету оңай емес. Сол себепті көршілес Есболат, Олжай секілді рулардың байлары, содырлары көп жуан елдер дәл осы Сақ, Тоғалаққа көп соқтыға бермейтін. Олар өзіне соқтыққанды сұрапылша соғып, қара құйынша жайпаған...»* – десе, оған Сарыарқаның азулысы Есболат Аққұлыұлы Оразбайдың желісін қиып, үш жарым мың жылқысын тал түсте тиіп алғаны, Тәуке батырды бас етіп жіберіп, Жондағы Жобалай Керейді шауып алғаны дәлел. Сақтың ылғи мақпал қара жылқысын суға жапқанда кішігірім өзендер үзіліп-үзіліп қалады екен. Тегі, Сақ ұрпақтары сергек те ұстамды, таза киініп, жақсы ат мініп, үй іші тұрмыстарын қалыпты ұстаумен сөз сыпайлығына көп мән берген жұрт. Өздері жеңіл-жорта тақпақтаумен, әсіресе сыпайы әзіл, шым-шыма сөзге бейім болған.

Тоғалақ – мал басы өскен ата. Оның тоғыз ұлы ХХ ғасырдың басында бес жүз шаңырақ, төрт старшын ел болған [4, 33-б.]. Содан да болар *құдайым, Сақ, Тоғалақпен қолдас қылма, Жігітекпен жолдас қылма* тұрақты тіркесінің қалыптасуы.

Қазақы қалыпты танымда шаңырақ астында сәби күлкісінің естілмеуі, ұрпақ жалғастығын таппауы өмірзая деген ұғымды білдіреді. Егер шаңырақ құрған отбасында бала болмаса, әсіресе, ұл болмаса ошақтың оты сөніп, түтін түтетер тұяғымыз болмайды деп аза тұтқан. Сондықтан баласы жоқтығын бейнелеп азалағанда қос тізесін құшақтап, құбылаға бетін беріп отырған. Бұл тірі өлікпін дегенді бейнелеген. Баланың болмауы сол рудың ғана қайғысы емес, сол атаның тұқымының біртіндеп жойылуына әкеліп соққан [2, 157-б.]. Сол кезеңнің түсінігін С. Сейфуллин былай түсіндіреді: «Ұл азамат болып, қуат күш болады. Қайратты, мықты, алып туған ұл көп болса, алдымен үстем тапқа күш, онан соң сол билердің қол астындағы әкеге күш, ауылға да, руға да күш болады» [5, 109-110-б.]. Осы өрені толықтырсақ, Ислам Айбарша: «Дүниенің тілдік суреті адамның танымдық іс-әрекеті, ұлттық мәдениеті негізінде түзіледі және белгілі бір ұлт қауымдастығының өкілдеріне ортақ. Демек, дүние суреті дегеніміз – концептуалды және тілдік үлгілер формасымен берілетін санамен тікелей байланысты дүние туралы білімдер жиынтығы» [6, 47-б.], – деп, қарастырылған тұрақты тіркестердің ұлтымыздың «ғаламдық бейнесінде» концептуалды категория екенін көрсетеді.

«Жанды-жақты» мағыналық бірлігі Шығыс Қазақстан аймағында мынадай көрініс тапқан: *Қаракесек көп пе, қара шыбын көп пе? отыз ұлды Қожан; Құлыншақтың бес қасқасы; бес бәйтен, жеті самай; жаным көп пе, қамыс көп пе? тоғыз үй Тоқпанбет; үш көнші; жеті жолымбет; тобай ұлы орыстан да көп; тоғыз тума; Әдеттің алты қасқыры; алты ақша, үш тілеуберді, тоғыз тума, үйде Шоңы бар, түзде Шорманы бардың не арманы бар; Қыдыралы, Кедейсің, Қойке келсе не дейсің; төлеңгіт – Жаназардың туына, Өмірзақтың құтына жиналған ел және т.б.*

Сонымен, «жанды-жақты» концептісін бірнеше ішкі мағыналық өріске жіктегенімізде, жанды-жақтылық өзіне қараған әулеттің мүшелерімен ойынды еркін бөлісе алатынды, мұқтаждық жағдайында көмек қолын созатын адам қасыңнан табылатынын, зәрулік, қысастық жағдайлар басыңа келе қоймайтынына сенімді арттыра, нығайта түсетініне көз жеткіздік.

Кез келген тілдің байлығы оның сөздік қорындағы лексикалық бірліктермен, олардың грамматикалық мүмкіндігімен ғана шектелмейтіндігін, сонымен қатар, ұлттың ұлт ретіндегі тұлғасын қалыптастыратын этнолингвистикалық өрісімен де бағамдалатынын көрдік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. – Павлодар: ТОО НПФ ЭКО, 2007. – 10 т. – 445 б.
- 2 Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.
- 3 Өзбекұлы С. Мұра. – Алматы: Қайнар, 1992. – 304 б.
- 4 Жанболатұлы М. Тобықты – Шыңғыстау шежіресі, 2004. – 1 т. – 520 б.
- 5 Сейфуллин С. Таңдамалы. – Алматы: Қазақтың көркем әдебиет баспасы, 1964. – 6 т. – 202 б.
- 6 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Филол.ғ.д. авторефераты. – Алматы, 2004. – 47 б.

РЕЗЮМЕ

Каждая историческая эпоха, общественные изменения соответствуют определенным социальным закономерностям и каждая ее стадия имеет свои особенности. Национальные и этнические особенности человечества - неповторимый феномен развития истории. В статье дается этнолингвистическое описание концепта «жанды-жақты», репрезентирующий картину мира казахского народа.

RESUME

Each historical era, public changes correspond to definite social regularities and each its stage has its peculiarities. National and ethnic peculiarities of mankind are a unique phenomenon of development of history. The author of the article gives the description of the concept «жанды-жақты», representing the picture of the world of the Kazakh people.

ӘОЖ 371.39.81'2

Б. Әбдуәлиұлы

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Ж. Қоңыратбаева

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., профессор м.а.

М. Түсіпбекова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Қ. Құлманов

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., профессор м.а.

**Қазіргі қала
ландшафтысының
лингвистикалық
зерделенуі**

Мақалада лингвистикалық ландшафт терминінің шығу уәждері, лингвистикалық термин ретінде орнығуындағы мағыналық даму процестері және терминнің ішкі мазмұны сөз болады. Авторлар шетелдік зерттеушілердің ізденістері мен жүйелеулеріне сүйене отырып, қазіргі Астана қаласының ономастикалық кеңістігіне дәмхана атауларының (менсонимдердің) түрлері бойынша мысалдар келтіре отырып талдаулар жасайды. Лингвистикалық ландшафт терминінің аясындағы ұғымдар бойынша жасалған зерттеулерді негіз ете отырып, сонымен қатар оның аясындағы ономастикалық ландшафты терминінің өзіндік ерекшелігі айқындалады. Ономастикалық ландшафтының графикалық жүйесі, безендірілуі, таңбалық сипаттамасының тілдік санаға әсері, танымдық дүниедегі орны сипатталады. Қазіргі қазақ ономастикасының алдағы болашағы үшін ономастикалық ландшафт термині бойынша зерттеу әдістерінің маңыздылығына мән беріледі.

Түйін сөздер: лингвистика, ландшафт, ономастика, эргонимия, эпиграфика, годонимия, менсоним, демонстратив, қалалар, елдімекендер, кеңістік, тілдік келбет т.б.

Қалалық кеңістікті ұйымдастыру мен жоспарлау мәселесі мемлекет үшін әрқашан өзекті болып келеді. Бұл ел аумағында тілдердің үйлесімді дамуы үшін дұрыс жағдай туғызуға ұмтылуға байланысты. Адамдарды өздері тұратын кеңістікті абаттандыру, қайта құру мәселесі ылғи да толғандырған. Егер де Жер әр түрлі елдер мен мемлекеттерден тұратын кең байтақ кеңістік болса, ел – қалалар мен елді мекендері бар кеңістік, ал қала – ол да өзінің географиялық нысандары, көшелері, гүлзарлары және т.б. бар кеңістік. Сондықтан біз «кеңістік дегеніміз не?» – дейтін сұрақ қойылғанда көз алдымызға көптеген элементтері бар орасан зор субстанцияны елестетеміз. Бұл субстанция белгілі бір тәртіпке бағынады, ол болмаған барлық жерде хаос орын алады. Осыған байланысты қаланың ономастикалық кеңістігі және сонымен бірге ақпараттық-маркировкалық бірліктердің қызмет етуіне қажетті ережелерді белгілеуге қауқарлы оның тілдік саясаты да қатар өмір сүреді. Екінші

сөзбен айтқанда адам қолымен жасалған игіліктердің барлығы ақылға сыйымды, қисынды, жүйелі болуы үшін уақытпен бірге ғылым дүниесі де көптеген сұрақтардың шешімін қоғам игілігіне ұсынып отыр. Бұл шешімдердің көпшілігі белгілі бір ел ішіндегі жеке мәселелерден бастап, халықаралық дәрежедегі жалпы адамзатқа ортақ мүдделермен сабақтасып жатыр.

Кейінгі жылдары Қазақстан лингвистикалық ғылымында қазіргі нақтылықты сипаттайтын, көптеген деректерді ғылыми түсіндіруге талпыныс жасайтын жұмыстар пайда бола бастады. Мысалы, А.Ш.Ақжігітовтің «Қазақстан Республикасы әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігіндегі тілдік жоспарлау бағдарламаларын іске асыру үдерістері» жұмысында Астана қаласының лингвистикалық кеңістігі қарастырылады [1]. Е.Байназаровтың «Алматы қаласының тілдік келбеті» жұмысында қаланың эргонимиясы, эпиграфикасы және годонимиясы зерттелген. Зерттеуші годонимдерді Т.В.Шмелованың типологиясы бойынша топтастырып, атау берудің мынадай принциптерін ұсынады: 1) меморативтік, 2) сипаттамалық, 3) бағыт берушілік, 4) демонстративтік [2]. Осы зерттеуде годонимдердің семантикалық еркшеліктеріне байланысты көшелерге сараптама жасайды, бұл ономастикалық құбылыстардың функционалдығын түсінудегі маңызды кезең болып табылады. Ономастикалық ландшафт терминінің аясында С.Иманбердиева, Г.Мәдиева т.б. секілді ғалымдар да зерттеулер жүргізді.

Жалпы адамдар арасындағы қатынастардың реттелуі тілдік қатынастардан бастау алады. Тіл білімінің өз ішінде және өзге ғылым салаларымен тоғысар тұсында осыған байланысты терминдер ұсынылып жүр, солардың бірі – лингвистикалық ландшафт. Ономастикалық кеңістікті лингвистикалық сипаттау проблематикасына арналған қазіргі зерттеулерде *лингвистикалық ландшафт* терминіне жиі назар аударылады. Бұл әсіресе Қазақстан қалаларының ономастикалық келбеті жағдайында аса маңызды мәселе екені рас.

Аты айтып тұрғандай, *лингвистикалық ландшафт* терминінің мағынасында жалпылық сипат басым. Қала жағдайында әсіресе еліміздегі мәдени, әлеуметтік және осыған орай қалыптасқан саяси принциптеге байланысты оны өзі ішінде нақтылай түсуге деген сұраныстың да барын ескерген жөн. Сонымен қатар Қазақстан қалаларының қарқынды дамуы мен ондағы мәдени, тұрмыстық, экономикалық т.б. салалардағы жаңалықтар жаңа атаулардың қалыптасуына ықпал етті. Нәтижесінде ономастикалық қорға үлкен өзгерістер еніп, нақты терминмен атауға мүдделілік туындауда. Екіншіден, мемлекеттік тіл тұрғысынан алғанда қаланың тілдік келбеті біртұтас кеңістік болып табылады. Осы кеңістіктегі элементтердің лингвистикалық мәселелері де негізінен баршасына ортақ болып келеді, сондықтан қазақ ономастикасындағы ландшафт мәселесіне келмес бұрын әлемдік қауымдастықтағы лингвистикалық ландшафт туралы кей зерттеулер мен қазіргі Астана қаласындағы ономастикалық ерекшеліктерге тоқталуды жөн көріп отырмыз.

Түсініктірек болу үшін қарапайым тілмен оның әу бастағы қалыптасуына қысқаша тоқтала кетелік. Ландшафт сөзінің тікелей аудармасы – «жер бедері» деп беріледі орысша-қазақша сөздікте [3. 421 б.]. Ал түсіндірме сөздіктегі мағынасы «Тау жыныстары, ауа, су, топырақ, өсімдік, жануарлар дүниесі бір-біріне тәуелді, өзара тығыз байланыста болып келетін территориялық кешен» деп таратылады [4. 667 б.]. Лингвистикалық ландшафт терминінің мағынасына түсінік беру үшін ландшафт сөзіне жеке тоқталған Л.Федорова «Ландшафт ұғымына орман, тау, өзен секілді табиғат аясында келе жатып, жалпы статикалық картинаны бақылаушының көзқарасын жатқызуға болады», – деп сипатайды [5. 70-80 б.]. Тікелей аудармада және одан кейінгі географиялық термин ретіндегі қолданысында тура мағына көрінсе, кейінгі сипаттауда лингвистикалық терминнің қалыптасуына ықпал еткен бейнелілік, яғни ауыс мағынаға тән белгілер көрініс береді. Сонымен мағыналық даму өрісіне көз жіберсек, лингвистикалық ландшафт біртұтас кешен ішіндегі әртүрлі нысан атауларының және жарнама, маңдайша жазулары,

хабарламалар т.б. тілінің жиынтығы болып шығады. Екіншіден, бір қала ішіндегі алуан түрлі атаулардың лексикалық құрамы, яғни әртүрлі тілдерге тән болып келуі мен олардың кімдер үшін қызмет ететіндігі әлеуметтік лингвистиканың арнайы зерттеу нысаны ретінде де маңызды.

Лингвистикалық ландшафтыны қазіргі ғылым тілінде қаладағы ғимарат, көше, жол, көліктегі, іс-шаралардағы, ақпараттық жарнамалардағы тілдің қолданысы – біртұтас тілдік көріністің жалпы атауы деп білу қалыптасқан. А.В.Кирилинаның жұмысында лингвистикалық ландшафт – «қалалық ортада қоғамдық салалардағы (жария кеңістіктегі) жазба белгілерді зерттеуден тұратын тілдің күнделікті өмір сүруін сипаттайтын көп тәсілдердің бірі» [6, 159 б.] ретінде түсіндіріледі. Бұл терминді анықтауда тілші лингвистикалық ландшафтыны зерттеумен айналысатын П.Бакхаустың еңбектеріне сүйенеді. Сонымен қатар зерттеуші бұның теориялық қондырғылары енді ғана қалыптасып келе жатқан әлі жас пән екенін атап өтеді. Лингвистикалық ландшафт құрылымына мына белгілер кіреді: хабарландырулар жазылған жазулар, ілмелер, көше, дүкен және т.б. аттары жазылған маңдайшалар. Бұл тұрғыдан алғанда лингвистикалық ландшафт жалпы қаланың тілдік бейнесін қамтиды. Л.Л.Федорова ұсынған анықтамада бұл терминнің әлеуметтік лингвистикада региондардағы, әдетте мегаполистердегі көптілділікті сипаттау үшін қолданылатындығы айтылады [5, 70-80 б.]. Л.Л.Федорова пікірін басшылыққа алар болсақ, бұл термин аясында жеке бір ұлттың тіліне қатасты ғана емес, көптілділік мәселесі де қамтылатынын көреміз. Бұл бағытта біршама зерттеу жұмыстары жүргізілген, соның ішінде кейбір талдауларда көтерілген мәселелердің қазіргі қазақ еліндегі жағдаймен сәйкесетін тұстары бар.

S.Yavary «Linguistic Landscapes in the city of Ghent: An Empirical study» (Гент қаласының лингвистикалық кеңістігі: эмпирикалық зерттеу) еңбегінде бұл құбылыстың ерекшелігі «белгілі бір аумақта, регионда немесе урбанистикалық агломерацияда лингвистикалық ландшафт формасына бірігетін қоғамдық жол белгілерінде, хабарландырулар жазылған маңдайша жазуларында, көше аттарында, дүкендердің коммерциялық белгілерінде және қоғамдық мемлекеттік белгілердің тілінде» тұрғандығы айтылады [7, 8 б.]. Ғалымдардың пікірінше, жаңа бағыт деп отырғанымыз – «қоғамдық саладағы тілдердің «жазбаша формасын» көрсететін әлеуметтік лингвистика және қолданбалы лингвистика саласы болып табылады [7, 8 б.]. Лингвистикалық ландшафт бойынша жасалған сараптамалар барысында бұл құбылыстардың көбінесе мультилингвалдық (көптілді) ортада қарастырылатындығы белгілі болды. Кез келген кеңістіктің семиотикалық құрамдас бөлігі бола отырып лингвистикалық ландшафт таңбалар мазмұнын зерттеу аясына топтастырылған. Таңбаның мазмұндық ерекшеліктері үнемі ғалымдардың назарын аударып келді.

Аталған құбылыстардың бір тілде болуы сол елде бір тілдің басым екендігін білдіреді. Бірнеше тілдердегі жазбалардың болуы билингвальдық (қос тілділік) немесе мультилингвальдық (көптілді) тілдік ортаның бар екендігінен хабар береді. Мысалы, атап айтқанда, «Linguistic Landscape and Language Policies: A Comparative study Linköping University and ETH Zürich» (Лингвистикалық кеңістік және лингвистикалық саясат: салыстырмалы зерттеу) атты еңбегінде S.Yavari Швеция мен Швейцария университеттеріндегі тіл саясатын қарастырады. Лингвистің зерттеулеріне хабарландырулар жазылған тақтайшалардағы, жазулары бар ілмелердегі және т.б. таңбалар негіз болады. Автор «top-down» (университет штаты іліп қойған) және «bottom-up» (университет персоналы тізімге кіргізбеген) таңбаларының арасындағы контрастарды (жақындықтары мен айырмашылықтарын) анықтайды. Аталған семиотикалық бірліктер түрлерінің сөзбе-сөз аудармасын А.В.Кирилина «жоғарыдан төменге қарай келе жатқандар» және сол секілді «төменнен жоғарыға» деп береді [6, 163 б.]. Басқа сөзбен айтқанда, бұл түсініктер ақпаратты бекітетін тұлғамен байланысты. Таңбалардың бірінші түрі екіншіге қарағанда ресми сипатқа ие болып табылады: олар «қоғамдық орындардағы

ұлттық және қоғамдық бюрократиялар мен әлеуметтік институттар берген белгілерді, жария өтініштерді, көше аттарына байланысты таңбаларды суреттейді». Екінші белгінің артықшылығы оның мазмұнының табиғатымен байланысты – бұлар белгілі бір ережеге бағынбайтын еркін сипатқа ие хабарландырулар мен маңдайша жазулары: «жеке әлеуметтік қызметкерлер, дүкендер мен компаниялардың иелері беретін дүкен аттары, бизнеске және жеке өтінішке байланысты маңдайша жазулары» [7; 11 б.]. Бұл лингвистикалық ландшафт түсінігі социоллингвистикалық контекстегі әр түрлі тілдердің күші мен мәртебесін түсінуге көмектесетіндігін дәлелдейді. Тіл саясатын жасаушылар жағдайды «top-down» белгілері арқылы енгізеді, ал бұған қарсы болатындар өздерінің тіл идеологиясын «bottom-up» белгілері арқылы кіргізеді.

Бірақ жүргізіліп отырған тіл саясаты қазіргі қалыптасқан тілдік жағдайға әрқашан сай бола бермейді. Мысалы, Швейцарияда бірнеше тіл ресми мәртебеге ие: неміс, француз, итальян және ретероман тілдері. Бірақ, бұған қарамастан, Цюрих университетінде ақпараттар неміс және ағылшын тілдерінде берілген: брошюралар, әр түрлі постерлер, көрме стендтері, БАҚ, өтініштер, жария хабарландырулар, интернет-баннерлер тек неміс және ағылшын тілдерінде болуы керек. Алайда студенттер өздерінің қалаған тілдерінде ескертпелерін қоя алатын екі үлкен тақтаның да бар екендігін айта кеткен жөн. Бұл есіктің өзінің аты бар, ол Hauptgebäude (HG) (Бас ғимарат) деп аталады. Бірақ ол есікті Корпоративтік Коммуникациялар бақыламайды, яғни бұл хабарландырулардың ресми тақтасын пайдаланудың мүмкін еместігінен хабар береді. Ал Швециядағы Люнкопин университетіне келетін болсақ, бұнда әр түрлі маңдайша жазулары факультеттерге байланысты. Осы себептен олар өздерінің жария хабарландыруларын ілетін әр факультеттерде жұмыс істейтін мамандарға тиесілі. Барлық ескертпелер негізінен швед тілінде жазылуы керек, ал мақсатты топтарды орналастыруда – ағылшын тілінде. Швед тілі әкімшілік орындарда және нұсқаулық жазбаларында қатынас тілі және негізгі тіл болып табылады. Осы аталған маңдайша жазулары мен жазбаларға сәйкес зерттеуші М. Ре ұсынған мультилингвальдық мәтіндерді сараптау мен сипаттаудың 4 моделі бөлініп шығарылды: 1) complementary (жалпы ақпараттың әр бөлігі әр тілдерде берілген); 2) duplicating (бір ақпарат бірнеше тілдерде); 3) fragmentary (барлық ақпарат бір тілде беріледі, жекелеген бөлігі – басқа тілде) 4) overlapping (жекелеген үстемелермен ақпараттың әр бөлігі әр түрлі тілдерде берілген) [7, 10 б.]. Университеттердің семиотикалық жүйесіне байланысты жиналған материалдарды аталған төрт модель арқылы қарастыра келе S. Yavary Швецияның Люнкопен университеті билингвизм (қос тілділік), яғни ағылшын және неміс тілдері басымдыққа ие Цюрих университетіне қарағанда негізінен монолингвалды (біртілді) деген қорытындыға келген. Цюрих университетінде бірінші типтегі таңбаларда маңдайша жазулары билингвальдық белгілермен берілген, ағылшын тілінің мәртебесі неміс тілінің мәртебесімен тең. Автордың ескертпесі бойынша, неміс тіліндегі жазбалар сол жақта, ал ағылшын тіліндегілер оң жақта орналасатын болған. Осыған қарап, неміс тілі басымдыққа ие деген қорытындыға келуін атап өтуге болады. Шетелдік студенттер арасында әр түрлі жағдайлар болып жатады. Студенттердің осы санатына арналған хабарландырулар Цюрих университетінде екі тілде ілінеді (неміс және ағылшын тілдерінде), ал Люнкопенде ағылшын тілінде ғана. Бұл жағдайды лингвист былай түсіндіреді: шетел студенттерінің жартысы неміс тілінде сөйлейді, сондықтан таңбалардан билингвальдық мазмұнды көруге болады. Француз тілі де ресми тілдің қатарына жатқанымен бұл тілде хабарландырулар ғана беріледі және олар аз болып келеді. Студенттік ұйымдардың негізінен ұлттық тілді таңдайтыны да белгілі болған [7, 55-58 б.]. Осылайша, автор эмпирикалық зерттеулер жолы арқылы екі қаладағы университеттік ортадағы белгілерге сараптама жасаған.

Жоғарыда аталған шетел ғалымдарының ізденістерінен қаланың лингвистикалық ландшафтысын жалпылай әрі біртұтастықта зерттеудің маңыздылығын және қазіргі қазақ ономастикасы үшін аса қажет екенін байқаймыз. Әлеуметтік лингвистикалық қадамдарды,

математикалық деректерді, географиялық карта жасауды қолдану белгілі бір жердің семиотекалық жүйесін нақты зерттеуге мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы қала – әр түрлі мәдениеттердің, көзқарастардың, құндылықтардың тоғысатын орны, сондықтан оны құрайтын белгілер сол немесе басқа тілді, мәдениетті, саясатты идентификациялайтын ерекше маркер ретінде қызмет етеді. Ілгерідегі талдаулар барысында жасалған қорытынды, сонымен қатар лингвистикалық ландшафт терминінің аясына экстралингвистикалық факторлар негізіндегі ақпараттар, қолданбалы бағыттағы зерттеулер, бір қоғамдағы көптілділіктің (мультилингвальдылық) сырлары т.б. тоғысатынын көрсетіп отыр. Зерттеу жұмыстарында осы бағыт пен зерттеу тәсілін пайдалану арқылы қаланың ономастикалық ландшафтысын танудың тың әдістемесі қалыптасуы мүмкін.

Қазіргі қала кеңістігінің тілдік талғамы – ономастикалық тәжірибесінен көрінеді. Тәуелсіздік жылдарында Астана қаласы ілгеріде келтірілген шетел ғалымдарының зерттеулеріндегідей жағдайларды басынан кешіргені рас. Экономикадағы мемлекеттік стратегиялық мақсаттардың жүзеге асуы қала ономастикасынан көрініс берді. Лексикалық құрамы жағынан түрлі тілдерде жазылған атаулар қала ономастикалық қорының құрамынан орын алды. Екі бағытта дамып келеді: бірі – ресми принциптер бағыты, екіншісі – жеке тұлғалардың қалауы бойынша дамып келе жатқан бағыт. Әлеуметтік-экономикалық салалардың өркендеуіне байланысты қалыптасқан коммерциялық нысандардың атаулары қалада көптеп саналады, қызмет көрсету түрлерінің өсуімен бірге саны да толығырақ түсуде. Сондай-ақ қазіргі ақпараттық кеңістік ауқымының кеңдігіне байланысты шетелдік атаулардың нешеалуан түрлері де қолданысқа еніп отыр. Астананың жекеменшік емес нысандарына қарағанда ономастикалық ландшафтысын құрап тұрған эргонимдердің құрамы төмендегідей болып келеді. Соның ішінде тағамхана атауларына тоқталамыз. Қаланың ономастикалық ландшафтысы ілгерідегі зерттеулерде көрініс тапқандай графикасымен де тығыз байланысты, ол өз кезегінде қоғамдық санаға тікелей ықпал ететін таңбалық сипатымен ерекшеленеді. Қазақ, орыс, ағылшын секілді негізгі тілдерге басымдық берілгенімен қазіргі қоғамымызда олардың барлығын қатар меңгергендер, әсіресе қарапайым бұқара халықтың арасында көп емес. Мұндайда атаулардың мағынасынан бұрын графика арқылы көрініп тұрған сыртқы таңбалық кескіні мен безендірілуі бірінші орынға шығады да, тілдік санаға тікелей әсер етеді. Қай тілге тәндігі мен қолданылған жазу түрлеріне назар аударамыздың себебі де сондықтан. Ономастикалық ландшафт терминінің аясындағы қазіргі қазақ ономастикасы мәселелерінің бірі осындай. Ілгеріде аталған негізгі тілдердің саны үшеу болғанымен, атауларды таңбалауда қолданылатын графика түрі екеу: кирилл және латын. Қоғамымызда орыс және қазақ тілдері кеңірек қолданылатындықтан, екеуінің бірдей кирилл әріптерімен таңбаланғанына қарамай, айырмашылықтарын мағынасы мен ұлттық тілге тән ерекше әріптері арқылы танып, латын жазуымен жазылған атаулардың барлығын ағылшын тіліне телуі бар. Осылайша, қаланың ономастикалық ландшафтысын қоғамдық сана таңбалану жүйесіне қарай үш тілде деп біледі. Осы ерекшеліктеріне қарай үш тілдегі атауларға (менсонимдерге) мысалдар келтіріп көрелік.

Астана қаласында орналасқан дәмханалардың қазақ тіліндегі атаулары: Әсем, Шон, Мария, Сырласу Маржан, Алматы, Ертіс, Ақниет, Екеуміз, Бақыт, Аққу, Мадияр, Дастархан, Әдем-ай, Алаң, Семей, Арман қала, Береке, Жасар, Жайна, Нұра, Мөлдір, Керуен, Аяла, Арман, Шамбала, Хан, Шапағат, Ескіқала, Достар, Дәстүр, Кездесу, Ас, Инкәр, Ақбұлақ, Арайлым, Ақ отау, Ақниет, Айдос, Таң, Дударай, Қызылжар, Алау, Сарыарқа, Ақ – Ауыл, Шыңғыс хан, Аққербез, Ислам, Желмая, Дастархан, Ақшам, Нұрсая, Арман, Еламан, Гүлді, Мадина, Сәтті, Ақ тілек, Алаша, Алтын балық, Арай, Орда, Хан Ерке, Ақ бота, Дастан, Семей, Дархан, Отырар, Сарыарқа, Көктөбе, Дархан, Аю, Айсара, Дана, Демалыс, Тамсан, Адал, Жомарт, Олжа, Керей, Руслан, Сұңқар, Айжан, Каракөз, Алтынай, Гүлсая, Айгерім, Саяхат, Айя, Ансар, Тамыз, Арлан, Сайран, Рахат,

Нұр, Көктөбе, Қазақстан, Күлагер, Бүркіт, Алтын Ай, Сайран, Алтай, Тұлпар, Ай, Көктал, Ақжол, Қазығұрт, Жасұлан, Баянауыл, Тараз, Астана-нұры, Меруерт, Алтын Айдаһар, Еснұр, Ақ сұңқар, Тамаша, Шабыт, Атамекен, Төлеп, Наурыз, Аққу, Перизат, Біржан-Сара, Тұлпар. Қазақ тіліндегі атаулар негізінен ұлттық ұғымдар мен кісі есімдерінен тұрады. Қазіргі заман талаптарына сай олардың шығу уәждері де алуан-түрлі және осыған орай жарнамалық мақсаты да өзіндік болмысымен ерекшеленеді.

Астана қаласында орналасқан дәмханалардың орыс тіліндегі атаулары: Ранчо Друзей, Реал, Нил, Коралловый риф, Служебный роман, Кулинар, Луна, Каравай, Ми Ген, Виктория, Мустанг, Караван, Юнчи, Чистые пруды, Квартал, Меридиан, Кавказская пленница, Лаванда, Вкусняшка, Бомонд, Вобла, Лагуна, Кашалот, Пончик, Триумф Паб, Номад, Премиум, Донер Мырза, Арбат Бургер, Масленица Офицеры, Италияно пицца, Мадлен, Роберто, Кишлак, Самовар, «Изуми, Европа+Азия, Планета Суши, Багратиони, Горилка бар, Егоркино, Пекин Палас, Калипсо, Оазис, Максим, Шанс, Жигули, Нейборь, Шериф, Ямайка, Диана, Чемпион, Скиф, Визави, Квартира, Селена, Оскар, Эфирчик, Айс, Дэн, Весна, Калинка, Колибри, Гараж, Эмир, Кристина, Незнакомка, Малахит, Гурман, Класс-2х2, Рандеву, Медведь, Поваренок, Полаир, Блюз, Шериф, Редфорд, Солянка, Абсолют, Ва-Банк, Тянь-шань, Инара, Печки – лавочки, Адонис и Венера, Домашние пельмени, Доброта, Малахит, Колорит, Тбилиси, Дуплет, Натали, Вечеринка, Казань, Индиана, Яз, Дунганская кухня, Раймонда, Олимпикс, Родео, Ми Ген, Светлана, Каньон, Орион, Юрта, Северное, Мантная, Пельменная, Лачын, Чинар, Саб-2, Қойча, Севда, Чишма, Боровое, Солнышко, Самовар, Гранд парк Есіл, Пивоваров, Киш-миш, Габбана, Астана плаза, Версаль, Эскейп, Столица плэйз, Панда, Голден палас, Замок Иф, Егоркино, Бир хауз, Алладин», Лайн брю, Жасамир, Анталия, Кубринский сад, Фархи, Старый замок, Астория, Пекинская утка, Премьер – лига», Вечер, Козерог, Фарангиз, Хива, Вакуэро,

Байрам Саб Топаз Eden, «Мистер кофе» т.б. Орыс тілінде жазылған атаулардың мағыналық аясы өте кең. Салыстыра қарастырсақ, қазақша атаулар ұлттық ұғымдармен тікелей байланысып жатыр. Ал ол арқылы берілетін ақпараттар да белгілі бір айдан көрінетін болса, орыс тіліндегі атауларда шығыстық, сонымен қатар батыстық мәдениет элементтері қатар жүреді. Мысалы, *Вкусняшка, Планета Суши, Горилка бар, Егоркино* т.б. мағынасы орыс тілін білетін адамдарға белгілі, ал *Лачын, Чинар*, қазақша атаудың орысша жазылуы ғана болса керек. Ал *Эмир, Киш-миш, Алладин, Хива* т.б. секілді атаулар шығыс әлемінің «ғажайыптарын» бейнелейді.

Латын графикасымен таңбаланған дәмханалар атаулары: «mr. Coffee» «Drink pub» сыра бар, «News Cafe» дәмханасы, «нюс кафе»_«Café Star» дәмханасы, Rafe coffee & food» дәмханасы, «Bon-Bon» дәмханасы, «Jazz time» дәмханасы, «Fast Food» дәмханасы, «фаст фуд»_«Famous» дәмханасы, "Rafe coffee & food" Кофейня Rafe coffee & food" кофейнясы, RIVIERE, Baden, Jet Set, EAST WEST , Sky Bar, Mori, Wasabi Sushi, Assorti, TRE KRONOR, Korean House, Portofino, Calypso, Austeria, Assorti, Sadu, Safran, Capital muzik & pub, TERAZZA, REGINE'S, Al Farabi, Capital music & pub, Longe Bar «Shine, МОСТ, Silk ROAD, ABC, Ертегі «FAST FOOD», «PR», North Wind E. Pub Dammers, Derby bar and grill, XO, W2, Chelsea т.б.

Үш тілде беріліп отырған атаулардың әрқайсысы сыртқы тұрық-болмысымен де бір-бірінен ерекшеленіп тұр. Қаланың тілдік келбетін айқындау қызметін танудың бір шарт ретінде таңбалану жүйесін алудың себебі де осында. Соңғы жазудың (латын) сырлары мен атаудың мағынасы, шығу уәждері көпшілікке танымал бола бермеуі мүмкін, алайда қазіргі батысқа еліктеушілік белең алып тұрған тұста олар негізінен сәндік атаулар ретінде қабылданатыны да шындық. Олардың безендірілуіндегі жаңаша үлгілер де қаланың тілдік келбетіне таңбалық тұрғыдан өзіндік үлес қосады. Сондықтан, қоғамдық сананың өзгеруіне ықпал етіп отырған жекеменшік, соның ішінде коммерциялық бағыттағы

атаулардың мемлекеттік мүддеге сәйкес ресми атаулармен арақатынасын реттіп отыру бүгінгі таңда маңызды мәселелердің бірі.

Ономастикалық ландшафт қазақ ономастикасы үшін статистикалық зерттеулерімен, қоғамдағы көптілділікті үйлестіру жүйелілігімен, таңбалық-ақпараттық мүмкіндігімен маңызды. Қаланың ономастикалық келбетін біртұтастықта қарастыра отырып, статистикалық көрсеткіштерін зерделеу әлеуметтік зерттеулер үшін де бөтен емес. Түрлі тілдер мен мемлекеттердің, түрлі әлеуметтік топтардың басын құрап отырған қала өмірінің алдағы даму стратегиясын айқындауда бұл әдістемені ары қарай жетілдіре беруге мүдделіміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Акжигитова А.Ш. Процессы реализации программ языкового планирования в социально-коммуникативном пространстве Республики Казахстан: дис. на соискание уч. степ. доктора философии PhD (6D020500). – Астана, 2013. – 166 с.
- 2 Байназаров Р.Е. Языковой облик города Алматы // Режим электронного доступа // [<http://www.scienceforum.ru/2013/pdf/6710.pdf>].
- 3 Русско-казахский словарь. 1-том: А-О. – Алматы: «Арыс», 2007. – 640 б.
- 4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10 том: Қ-М /Құраст. М.Малбақов, Оңғарбаева, А.Үдербаев және т.б. - Алматы, 2011. – 752 б.
- 5 Федорова Л. Л. Языковой ландшафт: город и толпа // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология, 2014. - Т. 13, вып. 6: Журналистика. - С. 70–80.
- 6 Кирилина А.В. *Описание лингвистического ландшафта как новый метод исследования языка в эпоху глобализации* // Вестник ТвГУ. – Серия: Филология (5). – 2013. – С. 159-167.
- 7 Yavari S. *Linguistic Landscape and Language Policies: A Comparative Study of Linköping University and ETH Zürich*. – 2012. – 59 p.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются причины возникновения термина «лингвистический ландшафт», процессы смыслового развития его как лингвистического термина и внутреннее содержание термина. Опираясь на исследования зарубежных исследователей, авторы проводят анализ ономастического пространства современной Астаны, приводя примеры по видам наименований кафе (менсонимов). На основании исследований, проведенных по понятиям в рамках термина «лингвистический ландшафт» выявляются характерные черты термина «ономастический ландшафт». Описываются графическая система, оформление ономастического ландшафта, влияние его печатной характеристики на языковое сознание, место в познавательном мире. Для будущего современной казахской ономастики придается большое значение методам исследования по термину «ономастический ландшафт».

RESUME

In the article the authors describe the meaning of the notion «linguistic landscape», the processes of its semantic development as a linguistic notion and its inner content. According to researches and systematization of foreign researchers' works, the authors analyze the onomastic space of modern Astana on the examples of the cafe names (mensonims).

Based on the researches conducted on the concepts within the notion «linguistic landscape», a new term as «onomastic landscape» is revealed. The authors describe the graphic system, the design of the onomastic landscape, the influence of its printed characteristics on linguistic consciousness, a place in the cognitive world. In future, the great importance is attached to the methods of research on the notion «onomastic landscape» in modern Kazakh onomastics.

Аннотация

Мақалада әдебиетіміздегі белгілі тарихи туындылар І.Есенберлиннің "Көшпенділер" трилогиясында ("Алмас қылыш", "Жанталас", "Қаһар"), Ә.Кекілбаевтың "Үркер", "Елең-алаң" және Қ.Жұмаділовтің "Дарабоз" дилогияларында, Қ.Мұханбетқалиұлының "Тар кезең" романында көрініс тапқан психологизм тәсілдеріне талдау жасалған. Аталған романдарда қаһарманның рухани әлемін бейнелеуде түс көру, диалог, ішкі монолог, кері қайту, еске түсіру, заттық деталь секілді психологиялық бейнелеу тәсілдерінің жиі қолданылатыны дәлелденеді.

Түйін сөздер: тарихи роман, психологизм, түс көру, ішкі монолог, бейвербалды ишарат, заттық деталь

М.Р. Балтымова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, филол. ғыл. канд.

Тарихи прозадағы психологизм

Тарихи романдарда психологизмді қолдану, ішкі монологтің және диалогтің қызметін күшейту, бейвербалды ишараттар мен заттық детальдарды кеңінен пайдалану үрдіске айналды. Көркем бейнелеудің жаңашыл сипаттары ұлттық характерлердің шынайы ашылып, оқиғаны бейнелеуде ұлттық дәстүр мен рухани мұралардың кеңінен қолданылуына жол ашады. Ерте кездегі әдебиеттен бастау алған психологизм элементтері XVIII ғасырда көркемдік тәсіл ретінде әдебиетке енді, ал XIX ғасырда одан әрі дамыды. XX ғасыр басындағы қазақ прозасында Ж.Аймауытовтың, М.Жұмабаевтың, М.Әуезовтің, т.б. жазушылардың шығармаларында психологизм тәсілі қолданылды. Психологиялық проза кейіпкердің жан дүниесін бейнелеумен ерекшеленеді, әдебиеттанушы ғалым Б.Майтановтың пікірінше: "Психологизм сөз өнерінің тектік белгісі... қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізудің амал-тәсілдерінің жиынтығы" [1, 4].

Көркем прозадағы психологизмді зерттеуші Г.Ж.Пірәлиева: «Адам өмірінің әрбір ұсақ кезеңіне дейін көркемдік мағынаға ие болып, кейіпкер образын ашу үшін эстетикалық құндылық ретінде қажеттілік тудырады. Осындай психологиялық оқиғалар тізбегінен тұтас адам тұлғасы, күрделі адам тағдыры, толық адам бейнесі жасалатыны сөзсіз. Бұл кез келген көркем шығарма үшін ең басты көркемдік талап, эстетикалық құндылық.

Көркемдік айналымға түскен сана-сезімнің өзі адам тағдыры сияқты рухани құндылық әрі тұлға ретінде қарастырылады», – деп, көркем бейне жасаудың психологиялық тәсілдеріне тоқталады [2, 29]. Ғалым психологиялық бейнелеу құралдарын үшке бөліп көрсетеді, олар: психологиялық бейнелеудің "тура" түрі, яғни ішкі сөз, қағытпа (репликалар) түрі, өзін-өзі бақылау, ойша елестету, ішкі монолог, еске алу және елестету) т.б.; бейвербалды ишараттар; авторлық баяндау.

Әдебиетіміздегі белгілі тарихи туындылар қатарында І.Есенберлиннің "Көшпенділер" трилогиясын ("Алмас қылыш", "Жанталас", "Қаһар"), Ә.Кекілбаевтың "Үркер", "Елең-алаң" романдарын, Қ.Жұмаділовтің "Дарабоз" дилогиясын, Қ.Мұханбетқалиұлының "Тар кезең" романын қарастыра отырып, психологизм тәсілінің қолданылу ерекшелігіне назар аудардық.

Қазақ тарихи романдарында кейіпкерлердің, соның ішінде тарихи тұлғалардың образын жасауда түс көру, диалог, ішкі монолог, кері қайту, еске түсіру секілді психологизм тәсілдері жиі қолданылады, бұлар жазушыға негізгі оқиғадан алшақтамай-ақ кейіпкер бейнесін жасауға мүмкіндік береді. Көркем шығармада түс көру кейіпкердің іс-әрекетін психологиялық тұрғыдан нанымды әрі дәл бейнелеу үшін және әр кезеңнің өзіндік дүниетанымына орай фантастикалық, мистикалық, лирикалық, комедиялық немесе гротесктік эффекті, акцент беру үшін қолданылады. Суреткер үшін түс көру, түс жору тәсілдерін қолдану – кейіпкердің құпия қалтарысы мол ішкі жан дүниесіне тереңдей еніп, кейіпкердің күрделі де жұмбақ табиғатын ашудағы, оқиға шешімін табудағы, жазушы шеберлігін танытудағы тиімді әрі күрделі бейнелеу құралы. Дейтұрғанмен, түс көрудің қосалқы көркемдік түрлері – түс жору, сандырақтау, елес, елестету, есеңгіреу, шатасу, галлюцинация, т.б. өң мен түс, өмір мен өлім аралығындағы жан азабын, шекаралық шақты бейнелейді. Түстің поэтикалық қуаты, көркемдік кеңістігі мен мүмкіндігі мол, кейіпкердің ішкі иірімдерін бейнелеуде спецификалық ауқымы кең, мағыналық, философиялық атқарар рөлі зор, көркемдік кілттің оқыс жағдайда табылуына дәнекер бола біледі. Ашық айта алмайтын мәселелерін автор бейсаналы түрде бейнеленетін кейіпкердің түс көруі арқылы тұспалдап жеткізеді.

Түс көрудің өзі кейіпкердің психологиясында рационалды және интуитивті бастама ретінде көрінсе де, бертін келе жазушының жекелеген шеберлігіне байланысты адамзаттың бүкіл психикасына тереңдеп енудің таптырмас кілтін тауып берді. Ол оқырманның да, адам психологиясын терең түсінудің, жан-жақты білудің белсенді көркемдік құралы бола білді. Түс көрудің ең басты көркемдік қызметі – психологиялық нақтылықты дәл бейнелеу. Кейіпкердің өзін-өзі тануы, оның оянбай қалған кейбір адамгершілік қасиеттерінің қайта жаңғыртылуы көбіне көрген түстері арқылы сәтті суреттеліп жатады. Мәселен, бұрынғы әдеби мұраларда таза ақпараттық міндет атқаратын сәуегейлік түстер кейіпкер өмірін бейнелегенде көркемдік тұтастықты бұзбайды. Қиял-ғажайыпқа, тіпті адамның ақылдан айрылу, сандырақтау, ессіздік, өң мен түс аралығындағы бейсаналы сәттер, елес, елестету, т.б. күрделі психологиялық түзілістерге де мүмкіндік беретін қазіргі қазақ прозасындағы түс көру үзінділерінен кейіпкердің дәл сол сәттегі психологиялық жағдайынан, көңіл-күйінен хабардар етеді.

«Қаһар» романында келтірілетін «Абылайдың түсі» делінген аңыз – шығарманың идеясын айқындай түсуге аса қажет қызмет атқарған. Осылайша ауыз әдебиетінде сақталған аңыздық ақпаратты пайдалану арқылы романға қосалқы қуат қосқан Кенесары оқиғаларының ақырына дейін тізіп баяндамай, олардың жалпы түсінігін қаһарманның түсі ретінде айтудың өзі де үлкен көркемдік тәсіл. Абылайдың түсін жорыған Бұқар жырау: "Қырыққа келмей табытта жатсаң – өмірің ұзақ болады екен. Басыңа жалау тігіліп, оған үш бірдей топ таласып жатса, үш жүзге хан болады екенсің" [3, 415-416], - деп жориды.

Осы сипатты оқиға «Үркер» романының бас кейіпкері Әбілқайырдың түсі арқылы суреттеледі. Бұл түсті Мәті би: «ел ұстайтын ердің де жол бастары тәуекелшіл жолбарыс, ашушаң арлан емес, айлакер түлкі болатын шығар. Заманына қарай амалы деген осы ғой»,

- деп жориды. Осы түс «Елең-алаңда» жалғасын табады: «Қызыл түлкі аяғы жерге тимей жұлдыздай ағып келеді...», оянысымен өз түсін өзі жорыған Әбілқайыр хан: «Мәті би айтқан түлкі дәуреннің біржола орнағаны ғой. Ал, сонда бұның әлгі тағдырдың жазуындай бүркіттің өзіне тап бергені не болғаны?.. Не де болса, келешек көрсетер...», – деп қорытады [4].

Психологиялық бейнелеу құралы болып табылатын ым мен ишаратқа байланысты терминдік атаулар мен ұғымдардың қазақ әдебиетінде жұтандығы байқалады. Бұл мәселені қолданыстағы терминдік атауларды пән сөзі ретінде енгізіп, тұрақтандыру арқылы шешуге болады. Тіл шарты, тіл мәдениеті, термин талабы әр ұғымды әркім өз қалауынша құбылта беруді көтермейді. Әдебиет тарихын зерттеушілердің пікірінше, негізгі ым (мимика) – тек кескін-келбеттегі қимыл-қозғалысты, сезімдік-эмоционалдық құбылыстарды қамтиды. Ишара (жест) – бүкіл денедегі іс-әрекетті, қимыл көріністерін, бейвербалды элементтерді білдіреді және адамның, кейіпкер-тұлғаның тек өзіне ғана тән жұмбақ жаратылысы оның киім киісімен, жүріс-тұрысымен, өзгеге ұқсамайтын сөйлеу мәдениетімен де ерекшеленеді. Демек, қазіргі қазақ романдарында кейіпкерлердің ішкі әлемі тек мінез-құлқында, іс-әрекетінде ғана байқалып қоймайды, олардың характерлерінің мәні психологиялық талдаудың аналитикалық принципінде де байқалады. Аналитикалық психологиялық талдаудың жетекші әдісі – ішкі монолог, ол иррационалды және логикалық деп жіктеледі. Иррационалды, логикаға жатпайтын монологтің стилистикалық құрылымында грамматикалық байланыс бұзылған немесе әлсіз, мұнда үзіліс, сұраулы, лепті сөйлемдер жиі қолданылады. Ал монологтің екінші типінде ой жүйелі түрде беріледі және аяқталғандықты білдіреді, логикалық дамуы да сатылы жүреді.

Бұл ретте «Алмас қылыш» романындағы оқиғалар көшіне көлік болып, романның сюжеттік құрылымына қызмет етіп тұрған Әбілқайырдың ірбіз терісінің үстінде жатып ойланған үнсіз монологін айтуға болады.

"Дарабозда" қалмақ Арсалаңмен жекпе-жекке шыққан Қабанбайдың ішкі монологінде: «Осы жолғы соққыдан аман қалсам», - деп тұрмын ішімнен. Бұрын қаптама шайқастарда қайрат көрсеткенім болмаса, жекпе-жекке бәлендей ысыла қоймаған кезім. Қорқыныш пен қобалжуды тек алапат ашу ғана жеңіп тұрғандай... Манағы алғашқы соққымды бойына тоғытпады ма, Арсалаң, «бала, шамаңды байқап қалдық» дегендей, тым бейқам тұр. Мана көріп алғам: сауытының жағасы жайдақ, өндірішегі ашық көрінеді. Маған керегінің өзі де – сол» [5, 64] айтылған ойлар батырдың адами сипатын реалистікпен бейнелеуге және батырлық қырағылығын көрсетуге қызмет етіп тұр.

"Тар кезеңде" жазушы тығырыққа тірелген Нұралы ханның мүшкіл халін "алтын табаққа салып алдына қойған бастан ауыз тиейін десе, қолынан жылып етіп топыраққа түсіп кететін бастың қойдың емес, орыстың шошқасының басы болып шығатынын" бір емес, бірнеше рет түсінде көріп, өмірі шошып оянып, түсінен үріккен оның шешімін таба алмай дал болып, неге жорырын білмей жүргенімен тереңдете суреттеп, ішкі монологты түс көрумен толықтырады [6, 578]. Жазушы психологизм тәсілдерін қосарлай қолдана отырып, Сырым батырдың ел қамын ойлаған ішкі жан айқайының уытын "ішіндегі қара қобыздың қылғына қиқылдап... ыңырана ышқынуымен" қоюлата түседі.

Тарихи романдарда диалог кейіпкер психологиясын бейнелей отырып, баға беру және көркемдік қызметін атқарады. Ол кейіпкердің ойларын, дүниетанымдық көзқарастарын, оның қоршаған ортадағы басқа адамдармен қарым-қатынасының ерекшелігін көрсетеді. Кейіпкер характерін қазіргі романдардың сюжеттік құрылымынан тыс қарауға болмайды. Ең басты заңдылық, характердің пайда болуы өмірлік ситуациялармен, әлеуметтік жағдаймен байланысты. Әрбір қайшылықты жағдайдың, оқиғаның басты қозғаушы күші тартыс болып табылады.

«Көшпенділер» трилогиясындағы психологизм табиғаты ішкі монологте де айқын көрінеді. Кейіпкер характеріндегі қандай да болсын психологиялық күй ең алдымен оның

өзімен өзінің іштей сырласуында толық та қалтарыссыз ашылатыны белгілі. Сол арқылы қаһарманның характер қалтарысына да терең бойлайды. Сонымен қатар романда монологпен қатар жүретін тәсіл – диалог. Қаламгер романда диалогтік форманың тамаша шебері екенін көрсетеді. Жазушы екі қаһарманның мінез қырларының біраз ерекшелігін байқата отырып, диалог арқылы олардың түпкі мақсатын, көздеген мұраттарын да аңдатады. Бұл ойымызға "Жанталастағы" Абылай мен Құндыз арасындағы диалог дәлел.

"Дарабоз" диалогиясында қазақ батыры Ерасыл мен қырғыз жігітінің диалогі және бейвербалды ишараттары арқылы Қ.Жұмаділов қоғамдық-саяси жағдаймен қатар, кейіпкерлердің де түпкі мақсат-мұратын ашады: "Бұқпантайлап келіп, шіліктің арасынан сығалады. Қараса, жас шамасы өзінен сәл қалыңқы, өңі қазаққа келіңкірейтін бір жасөспірім жігіт белуарына дейін шешініп тастап, көйлегінің битін сығып отыр. Өзі шарға бойлы, ешкінің асығындай ғана бәкене жігіт екен. Ерасыл қарсылысының шама-шарқын байқаған соң, қанжарын қырына салды да, талдың арасынан жаймен шығып көрініс берді. Бейтаныс жігіт ит көрген мысық бастанып, орнынан атып тұрды. Жан дәрмен анадай жерде жатқан таяғына ұмтылған. Бірақ таяққа одан гөрі Ерасыл бұрын жетті.

- Қорықпа, мен саған тиіспеймін, - деді әлгіге жылы жүзбен күле қарап.
- Неден қорқам? Мына сенен қорқам ба? – деді анау да өзінше айбат шегіп...
- Солай де... Өлженің атын естігенде Ерасыл елең ете қалды. Бірақ сыр бермеуге тырысты. - Өзің бұлардың қолына қалай түсіп жүрсің?" [5, 56].

Ал "Тар кезеңдегі" Нұралы хан билер жиынын өткізгенде Тай бидің қоймай түшкіруі бұл жиынның түгелдей мәні кеткен әншейін отырыс екендігін дәлелдегені туралы эпизод көркем детальдың шебер қолданылғанын көрсетеді [6].

Психологиялық прозадағы көркемдік компоненттің бір түрі заттар әлемі, яғни "көркемдік деталь тұрмыстық, заттық, этнографиялық, портреттік, пейзаждық деталь арқылы кейіпкердің рухани әлеміне тереңдей үңіліп, адам психологиясын ашады. Детальдар арқылы кейіпкердің қоршаған ортасы, халық тұрмысы шыншылдықпен бейнеленеді және сол дәуірдің мәдени-тарихи, тұрмыстық ерекшеліктері айқындалады [7, 271].

Қонақжайлылық құт боп дарыған халқымыздың тарту-таралғы, сый-сыяпат жасау үрдісі де өзінше бір салтанат-сәні келіскен ғұрып. І.Есенберлин «Қаһар» романында Қасым төренің балалары Есенгелді мен Саржанның Ташкент құшбегіне әкелген бір тоғызын келістіре суреттейді: «қазақ елінің дәстүрі бойынша ер-тоқымы, жүген-құйысқаны күміс, жал-құйрығы төгілген, Арқадан келген тоғыз қара жорға, тоғыз боз жорға, әр ер басына байланған тоғыз қара құндыз, тоғыз қоңыр бұлғын әкелген» [3, 550]. Бұл жерде халқымыздың ұлттық сипатын мінездейтін заттық деталь қолданылған.

Қаралы үй мен ауылдың бейнесін сипаттайтын көркемдік детальдар "Алмас қылышпа": «Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық, кереге, бақан. Абажадай қара шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма» [3, 86] және "Қаһарда": «...әлі жығылмаған үлкен үш ақ орданың есігінің алдында бұл үйлерде өлік бар екенінің белгісі ат құйрығына жалау байлаған сойылдар мен үй үстін айқыш-ұйқыш етіп таңған қара басқұрлар көрінеді (өлік бар үйді бұлай білдіру кей руларының ежелгі дәстүрі)» сипатында берілген [3, 522].

Ал табиғат суреті арқылы оқиғаның бастауын суреттеу "Алмас қылышпа" кездеседі: "Екі батырдың қимылдарын Әбілқайыр да, Асан Қайғы да, тұрған жұрт та аңғарып қалды. Дәл осы кезде кенет жерді жара күн күркіреді. Жап-жана ғана айнадай ашық көгілдір аспанды қара бұлт торлап түнере қапты. Заматта аспан бетінде жіңішке найзағай қылыштар жарқ-жұрқ ойнай жөнелді. Дола жел шығып, шөп бастары жерге жығыла шуылдай түсті. Әбілқайыр енді қап-қара боп кеткен аспанға қобалжи бір қарады да, Асан Қайғыға көз қиығын аудармастан нөкерлерін соңынан ерте, Рабиу-сұлтан-Бегімнің ордасына қарай асығыс жүре берді...Тек екі жағынан екі адам қолтықтай тұрғызған Асан

Қайғының ғана түнере қалған аспан мен шартылдай ойнаған найзағайларда шаруасы болған жоқ, жаңа ғана наркескендеріне қол жүгірткен Арғын, Қыпшақ қос батырының қимылдары есіне түсті ме, ол: "Бүгінгі ас – қайғы асы еді, енді бүліншілік асына айналмаса нетсін, – деді ақырын күрсініп" [3, 49-64]. Осы оқиға Қобыланды батыр мен Ақжол бидің арасындағы үлкен қақтығысқа себеп болып, бидің өлімімен аяқталады.

Аталған тарихи туындыларда терең тарихи ойлау, психологизм орын алған, қаламгерлер өткендегі мен бүгінгіні қатар бейнелеу арқылы уақыт шекарасын белгілеп отырған, суреттеудің фольклорлық және әдеби құралдарын қолдану арқылы шығарма тілін икемді, жанды және көркем жасаған, психологиялық детальдар көмегімен кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін сипаттап, пейзаж суреті арқылы шығарманың эмоционалдық бояуын күшейткен, осы арқылы туындының танымдық, эстетикалық мәні ашылған.

Романдардың айқындаушы белгілерінің бірі ретінде жазушының қиялы мен көркемдік ойының қосындысы секілді тарихилықты айтуға болады. Тарихи романның тағы бір маңызды ерекшелігі – оның халықтың ұлттық салт-дәстүрлеріне жақындығы мен тұрмысына деген көзқарасы. Жазушылар эпикалық атмосфераны терең психологизммен сипаттай отырып, ұлттық характер мен ұлттық психологияны суреттейді. Романдарда халық ауыз әдебиетінің үлгілерінен бастап қазіргі кезеңдегі айшықты көркем шығармаларға дейінгі этностың көркем ойының арасындағы дәстүрлі байланыс орын алған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.
- 2 Пірәлиева Г.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері: филол. ғыл. докт. ... автореф.: 10.01.02. – Алматы, 2004. – 46 б.
- 3 Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы: Көшпенділер, 2004. – 760 б.
- 4 Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 1999. – 3-т. – 400 б.; 4-т. – 464 б.; 5-т. – 416 б.
- 5 Жұмаділов Қ. Дарабоз: Тарихи роман. Бірінші кітап. – Алматы: Шабыт, 1994. – 416 б.; Жұмаділов Қ. Дарабоз: Тарихи роман. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1996. – 416 б.
- 6 Мұханбетқалиұлы Қ. Тар кезең. Тарихи роман. – Алматы: Мереке баспасы, 2012. – 584 б. – 40 сурет
- 7 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.

РЕЗЮМЕ

В статье приведен анализ психологизма в известных исторических произведениях казахской литературы. Рассмотрены трилогия "Кочевники" ("Заговоренный меч", "Отчаяние", "Хан Кене") И.Есенберлина, дилогии "Плеяды – созвездие надежды", "Всполохи" А.Кекильбаева и "Дарабоз" К.Жумадилова, роман "Смутные времена" К.Муханбетқалиұлы. Автором доказано, что приемы изображения психологизма, как сновидение, диалог, внутренний монолог, воспоминание, предметный мир часто использованы для описания внутреннего мира персонажей в данных романах.

RESUME

The article presents the analysis of psychology in the famous historical works of the Kazakh literature. There were examined the trilogy "Nomads" ("Enchanted sword", "Despair", "Khan Kene") by I.Esenberlin, the novels "The Pleiades - Constellation of Hopes", "Flashes" by A.Kekilbayev and "Daraboz" by K.Zhumadilov, and the novel "Troubled times" by K.Muhanbetkaliuly. The author proved that the image of psychology techniques, like a dream, a dialogue, an interior monologue, memory, the world of objects is often used to describe the inner world of characters in these novels.

G. Rysbayeva

Kazakh State Women's Teacher
Training University,
Candidate of Philology, Professor

Cult phraseological units and their functions

Annotation

In the article there are studied ethno linguistic sides of cult phraseology of Turkic languages. The background of the name “cult phraseology” comes from the Latin word “cult” which means “to pray”. There is a variety of cults such as “totem cult”, “funeral cult” and “family cult”. Sometimes it can be diversified as the cult of the sun, the cult of the sky, the cult of water, the cult of animals, the cult of fire, etc. The concept “cult” appeared because of religious events. People's outlook, mood, gratitude, hostility, delight and sadness, tears and fear, wish – everything is connected with social life of people, thus, phraseology, having characteristic history, can be valuable material for literature. There are a lot of phrase logical units connected with the traditions and ceremonies of the cult. They are: “Cult of the Moon”, “Cult of the Sun”, “Cult of the Sky”, “Cult of the Stars”, “Cult of worshipping the Nature”, “Cult of the Fire”, “Cult of the Water”, “Cult of Trees” and “Cult of Worshipping the statues”, etc. The given theme “Cult phraseology of the Turkic languages” wasn't completely investigated as at a general level of the Turk languages and the Kazakh language. There can be distinguished a linguistic picture of the Kazakh, Kirghiz, Uzbek, Turkmen, Tatar, Azerbaijanian, Tuvin, Altaic cult lexical phraseology from ethno linguistic materials.

Key words: cult, cult phrase logical units, Cult of the Moon, Cult of the Sun, Cult of the Water, Cult of Trees, Cult of the Fire, Zoroastrism, Avesta, traditions, customs.

Phraseology is one of the sources of vocabulary enlargement and enrichment. It is the most colorful part of the vocabulary system, and it describes the peculiar vision of the world by this speaking community. It reflects the history of the nation, the customs and traditions of the people speaking the language. Phraseology forms a special subsystem in the vocabulary system. The units of the subsystem are called differently: phrase logical units, set expressions, idioms. The classification which will be distributed here is found on the fact that phraseology is regarded as a self-contained branch of linguistics and not as a part of lexicology.

There are a lot of phrase logical units connected with the traditions and ceremonies of the cult. They are: “Cult of the Moon”, “Cult of the Sun”, “Cult of the Sky”, “Cult of the Stars”, “Cult of worshipping the Nature”, “Cult of the Fire”, “Cult of the Water”, “Cult of Trees” and “Cult of Worshipping the statues”, etc.

Ancient people had objects of worshipping the moon, the sun, and the stars. These phenomena were considered as the most valuable and played a great role in people’s lives. The moon, the sun, and the stars were as saint and powerful for the nomads as “the god”.

“*Cult of the Moon*” appeared in the times of the stone century. The signed symbol of the moon is as follows: the half moon sign – the sign of night light and the saint sign of Moslems. The moon is the symbol of beauty and gentleness. Horns of the bull, the image of the snake, a round mirror, names of tribes are also the signs of the moon.

The Kazakh people thought that the moon could impact not only on the people’s lives but on four types of cattle as well. Usually they likened their favorite or saint horns to the moon and called them “ay tuyakti tulparim”, “ay muizdi siyrym”, “ay muizdi koshkarym”, “ay muizdi ak koshkar”, “ay muizdi kok (ak) serke”, “ay muizdi, asha tuyakti”. “Ay muizdi, asha tuyakti” – they call four forms of cattle except horse “asha tuyak” or “ayir tuyak” and in the Kirghiz language the horse is called “ay tuyak”. “Ay muizdi ak koshkar”, “ay muizdi kok (ak) serke” mean strong and powerful.

There are quite many poems of the Turk people which were sent to us from “guns”. One of them is the poem of blessing children:

Ay muizdi ak koshkarym seniki bolsyn.
Kamistay tik kulagi bar aigarim seniki bolsyn.
Shudalary togilgen kara tuyem seniki bolsin.

Likening hooves and horns of the cattle only to the moon means that our people respected and worshipped the moon and asked the safety of people and the cattle.

When people saw the new-born Moon they said:

Ay kordik aman kordik,
Zhana ayda zharilka,
Eski ayda esirke.

The image of the new born moon played an important role in the lives of not only the Kazakhs but of the Kirghiz as well. While seeing the moon the Kirghiz blessed, the Tatars of Western Siberia danced, the Bashkirs asked goodness from the moon and worshipped and as for the Altai, they thought that it was the worst time to begin something. While most of the Turk people worshipped the moon, the Yakuts asked for safety and goodness until the next full moon.

Cult of the Sun. The symbol of the sun was represented on the signed stone: “The sun god is riding a bull with horns”, “small people dancing around the sun god”, “many-handed sun god”. The hat of the king of Saxes, snake-lights, horn, “Umai ana”, red color and fire are the symbols of the sun. The sign of the sun was the symbol of the nomads who used it for a long time: round kiyiz ui, shanyrak, oshak, fire, formation of the dishes, wheels of the cart, mirror, etc. The sun is the symbol of the beauty, warmth. The horse is the sign of the sun god, because our ancestors sacrificed the horse. In the ancient Turk language a horse means the god.

The sun’s shining and light were used instead of the sun itself, that’s why we can see the respect of the sun from the usage of these words. The Kazakhs call people whom they love “my moon”, “my sun”, “my light”. They praised the cleverest, the most talented, and the smart one as “created from the sun light”.

Signs of worshipping the sun are given not only in written form but you can see them as well. In Kazakhstan most people in the ancient graves were buried with their heads towards the sun. It can be seen in all places where the Turk people lived [1, p.530-531].

Cult of Water. In the ancient times people worshipped water and valued a well. They considered that even water had a god; the owner of water is Suleiman. For instance, the statements like: “owner of water is Suleiman”, “owner of water is the prophet”, “Suleiman of

water”, “don’t spit into the water which you drink” were made up due to its value. Worshipping the owner of water Suleiman is represented in the poems devoted to the sun god in the book “Avesta”.

Cult of Tree. In the ancient times the Turk people had a tradition of honoring trees. One of such saint trees is the universe tree. The universe tree is the most important mythical cult object. The universe tree in the Kazakh people’s lives is Baiterek. According to the legend, Baiterek owns an essential and symbolic meaning. For example, people had proverbs like: “bir tal kessen on tal ek”, “zhalgiz agashti kima”. The Slavs used the birch - tree as a medicine. They put a sick man under the tree and poured him with cold water. This legend shows us the importance of trees in people’s lives. The Kazakhs believed that the tree “archa” could protect from all evil and fired it in the iron dish taking round the house and the cattle. A.M. Sagalayev who investigated the myths of the Altaian people said: “The tradition of cleaning with the fire by ‘archa-tree’ was kept by the Yakuts” [2, c.68].

Cult of Fire. According to the Kazakh traditions God of Fire “*Ot ine – Ot ene*”, could supply with light and warmth. It was believed that it could protect the family from all evils, bring wealth and happiness. The Kazakhs thought that fire had some kind of relation to the family members. It helped the host of the family, that’s why it was also called as “*Zhurtin iesi, zhurtin kuzetshisi, adamdi saktaushi, maldi korgaushi*”.

The Kazakhs also worshipped and appreciated their neighbors – the Turkish people. Fire worshipping had been handed down since ancient times. It is considered to be the basis of Zoroastrism. The fire is a merciful god as one part of the sun on the earth. At the background of fire worshipping lies the sun worshipping. Ancient people understood the benefit of the sunlight and warmth and as a symbol of the sun they made a fire on the earth. The people who lived in northern parts of the planet valued the fire more than anybody else, as winter came here earlier and the weather was too cold. That’s why they constantly kept the fire as a symbol of the sun to get warmer. Hence, they celebrated the fire holiday not in summer but in winter.

In the main book of Zoroastrism religion “Avesta” the god of fire is described as merciful, supporting, with goodwill and considered to be the greatest among all other gods. “Yasna” is the biggest part in the book of “Avesta”. There is a prayer glorifying the fire at the beginning of the Zoroastrism religion development, the god of fire was the basement of it and it was the first step in the formation of the religion [3, p.114]. Some instances relating to the fire in the book of “Avesta” are traced in Kazakh beliefs as well. For instance, there are songs sung during the wedding fire worshipping:

Ottai ystyk dostyk ber,
Zhubyn zhazbai uzak ber
Zholdaryn zharyk, zharkyn et,
Ot-ana zharylka!

Saying these lines the Kazakhs beg the fire mother to protect the young couple. Consequently, asking for help and begging the fire is the tradition of the Kazakh people coming down from ancient times and it is still kept alive.

It was identified that the fire place of the “*eternal fire*” is situated in Central Asia, Khoresm. All the scientists who were investigating Khoresm and Central Asia on the whole assumed that was where the fire was born. S.P.Tolstov said that the saint fire of Zoroastrism started at this place and he writes in his work: “In ancient times there was exactly here, as academician V.V.Struve justly stated, the main center of the sak-massaget tribes settlement who were persistent adversaries of ancient conquerors kir and dariay [4, c.11].

Traditions, customs, beliefs relating to the fire have been existing since the ancient times. It played an essential role in people’s lives.

First, it was used in cooking, keeping warm, lightening the darkness. There is a proverb in this connection: “If you are cold, make a fire; if you are afraid, make a fire; if you are hungry make a fire”.

Second, the fire has a feature of getting rid of the bad. People think that it can protect from evil and clear up from the sins. According to it, when people moved to a new place, they made a fire there and made the people and the cattle pass between two fires. This custom of getting rid of the bad is called “*alas*”. During this process people used to say: “*Alas, alas, are pale den khalas, Ot, ot tazart bizdi ar paleden*”. And saying “*alas, alas, keep us from every evil; fire-fire, get us cleaned from everything bad,*” they get rid of the bad from the sick man’s bed, the pram of a baby with the fire smoke. At the beginning of the New Year (it is the 22nd of March) people made fire and were divided into separate groups according to their ages, kept in hands the sticks with fire and passed between two fires. They sang songs in chorus: “*Alas, alas, keep us from every evil*” and cleaned the surroundings with fire, and young people jumped over it. As for the last action it also had its own meaning. It was done for cleaning from different kinds of evil. There was also a custom to make a fire in the middle and dance, entertain around it. Such holidays were celebrated during the longest days in June. They are similar to those ones of the Russians “*Ivan Kupala*”, the Belarus “*Yanka Kupala*”, the French “*the St. Sean*”. Following two words in – n – “*young*” n-*iu* “*neu*” are met in the German language and *iung* (young) in English. In epy Turk languages there is added an affix “*I*” to these words and having new ones in Uzbek as “*aingi* – new, *eni* – new in Turkish. And in the Kazakh language *ian-a* means new as well. It could have been the reason of only the youth taking part in this holiday.

Third, the fire has a feature of clearing. The Kazakhs, the Kirghiz worshipped fire and considered it a safeguard against evil. According to the animistic beliefs a mortal body is scared of fire, and the fire is afraid of the candle.

Fire can both support the person and be an enemy as well because it is a dumb, merciless enemy. It makes people scared and frightened, that’s why a dead body was guarded and a fire was put above his head not to have him come back home. Our ancestors believed that the soul didn’t go out from the body for 40 days after death, so making the place lighter they put a fire for 40 days every day. This custom appeared due to the belief of worshipping fire and had the features of keeping warm and clean. Sh.Ualikhanov said: “The Kazakhs passed between two fires when they made a promise, swore and cleared themselves from sins... at the same time they worshipped the fire and were frightened of it, and swore having it” (Sh.Ualikhanov). At first, it was necessary to clear up with fire before swearing. The ancient custom of the Turks began during Avesta. About fire worshipping much is said in a mythology about *siyauish*, that is common for the people of Central Asia and Parsi. Professor S.P.Tolstov says about this story: “*Siyawish, who was wearing a golden helmet and riding a black horse to try himself in the fire clearing had to pass between two flames*”. The process of passing it is described in the work of Firdousi called “*Shakhnama*” in detail as well. Burning a mortal body is based on the belief of being cleared by fire. The ancient people thought that this way would help the mortal body to get rid of sins. Gordizi who lived in the XIth century wrote about the following: the Kazakhs like the Indians burnt a mortal body and said at the same time: “*Fire is the cleanest thing, everything that is put into fire can be cleared, the mortal body can also get rid of sins*” [5, p.11].

According to the archeological data found out on the Kazakh lands, the tribes of the bronze period worshipped the fire; it is obvious by a widespread custom of burning a mortal body as there were found a lot of burnt people bones of that period. To the ancient people’s mind, fire could clean the body from the evil and protect a dead body from bad spirits. Sometimes you could find the odds of ashes and coal at the tombs, it can also prove the custom of worshipping the fire. “During the bronze period there was a widely spread tradition at the funerals when people put some ochre on a mortal body and onto his tomb while they were burying. To the people’s mind the red color meant fire equivalent to the sun, the greatest force of fire can protect from bad spirits.

Fourth, fire has a feature of threatening. “appreciating fire people are at the same time afraid of its power, that’s why they curse saying the words of fire... they think that most diseases are because of the fire curse, so they are treated by fire”. There is one of such treatments as to cut

out seven pieces of meat from seven different parts of the animal body and after grilling them on fire, put on aching places of the body. To get rid of the illness people also heated a copper scoop until it was red, then poured some oil into it and put some part of blue fabric, after both of them began to burn, they got it close to the face of a sick man and poured some cold water into the scoop until there was vapour out of it. This kind of treatment was called “Zhelushyk” (Sh.Ualikhanov).

Fifth, fire was considered as a “totem”. As fire was connected with oil, the Kazakhs might have considered fire as a “totem” as well. Professor K.Zhubanov shows the meaning of the word “oil” in Kazakh as “Mai ana kotoroi obraschayutsya zhenschiny za pomoschyu v trudnye momenty ih zhizni – vo vremya ih rodov, ne mogla byt nikem inym, krome kak pokrovitelnitzy zhenschiny - umai. No ee imya proiznositsya Kazakhami ne kak v sibiri, a kak mai bez nachalnogo glasnogo u” [6, p.15-16]. Consequently there appeared a custom of pouring some oil on the fire.

In ancient times this custom, i.e. adding oil to the flame had an important role in the beliefs of the Turkish people and it is still kept. The Kazakhs believe that the fire is a beacon of the house, that’s why a just married woman has to worship it. It is one kind of the fire worshipping, as the last one could protect the family like “God of the Sun”. This custom, the background of which lies in the ancient gods, has been kept by most Turkish people (Sh.Ualikhanov). A just married woman is taken to the house of her father-in-law. As soon as she enters the house she has to kneel and bow greeting at the same time. Then she is ordered to sit on the leather rug, as it means to be as soft as that leather. After it she pours oil on the fire and several times she bows in front of it saying “*Ot ana, maiana, zharylka*” and prayed. Sometimes these were replaced by those ones “*Ot aulie, mai aulie*”. For example, a young just married woman while entering the house of her husband has to bow three times till she reaches the fire place and then pours a scoop of oil on the flame. The old women stretched their hands towards it saying “*Ot aulie, mai aulie*” and stroke their faces (Y.Altynsarin). The custom of pouring oil on the flame is done not only by daughters-in-law but by sons-in-law as well. It was performed when a young groom first came to his parents-in-law. The people call it “*Otka kuyar*” [7, p.69-75]. According to this custom “the groom while crossing the threshold bows three times and as he reaches the fire place, he is given a scoop of oil” (Y.Altynsarin).

The Kazakh people consider the fire as scared. Every family had the tradition of respecting the fire. That’s why there appeared the word phrases like “*oshak*” – a fire place. “*Oshaktyn ush butynan suraimyn*” – it is said while praying for the welfare of your family. “*Otynyn basynan, oshagynyn kasyndan ber!*” – wish not to be dependent on somebody. “*Oty ore zhanbady*” – it means that somebody is miserable and in despair; and “*Ot basynan ort shyksyn!*” – The curse meaning to say when you wish someone to end up in broke and to be destroyed. There are also word combinations connected with fire – “*ot*” in Kazakh as “*ot basy = ot basy oshak kasy*” – being among the members of your family. “*Ot zhagyp, kul shygardy = ot zhagyp – su tasydy*” – being busy with the domestic chores. “*Ot zhurek*” – *veru brave and courageous*. “*Ot keship, muz tosendi*” – having a lot of calamities in life. “*Otka itermedi*” – *causing failure*. “*Otyn oshirdi*” – demolishing the hearth, to destroy the zeal. “*Otaskan da bar, ot baskan da bar*”, “*ot basyna ort salma, ozegine dert salma*”, such phrases also represent the culture of the people.

We can see that Turkish people have a lot of similar proverbs and word combinations connected with “*ot - fire*”. “*Eki ottyn arasynda kaldy*” - it means that you are between two fires. In the Kirghiz language it sounds as follows “*Bir zhak zhar, bir zhak suu*”, in Azerbaijanian – “*Ik od arasynda*”, in Uzbek “*Ikki ud arasynda kolmak*”, Karachai-balkar “*Eki ot nu arasynda tururcha*”, in Uigur “*Iki balanyn otturisida*”. “*Ottan kashsan – zhalynga, enbekten kashsan donbekke*” sounds in Kirghiz “*Angekten kachsa dongokko*”; in Uigur “*Bir baladin kutulup, unindinmu yaman bir balaga tutulmak*”, Karachai-balkar “*Otdan chyk ta dzhalyna degencha*”. Turkish people have had proverbs in their everyday life since ancient times such as: “*Ot teas agyz koima*”- “*Ot degenge auiz kuimes*”; “*Otug ozguch birla ochurmas*” – “*Otty jalynmen*

oshirmes”; “Ot tutunsuz bolmas, iyigit yazuksuz bolmas” – “Ot tutinsiz bolmas, jigit jazyksyz bolmas”; “Kul urguncha, koz ursa iyg” – “Kul urlegennen, shok urlegen jaksy”.

During the research the theory “The image of language of the Universe” was taken as a basis of interceptive and cognitive linguistics. Similar to it the historical and comparable characteristic, systematicity, grouping, comparison, an etymological explanation, ethnolinguistic analysis, compound and conceptual application of the analysis of the method on a frame is given.

By means of a comparative method of the Kazakh, Kirghiz and Uzbek languages related roots in their language history, cultural, and also religious became clear. The origin of cult phraseological units in language is century history mythological and various according to the religions of popular beliefs, traditions and customs, and is connected with features of ancient culture, and also found manifestation in language units. The Kazakhs believed that this tree brought happiness, protected from diseases, prolonged the lives and it was considered as the greatest sin to cut it. While passing it they stopped, kneed and prayed.

In conclusion we found out symbolic-cognitive properties of creating the concepts, discovered the past history of the power of god concepts and the meanings of symbolic (semiotic) signs, superstitions and rituals of the whole Turkic Cult of the Fire, Cult of the Water, Cult of Tree, Cult of the Moon, Cult of the Sun. During the research we showed that the word “a cult” and the names concerning it, steady combinations, its understanding and the main sample are a cognitive model of an ethnocultural concept. “Cult” is an abstract category: worship-respect-worship-entreaty, distinguished by means of the above-named mythemes. To analyze suitable elements the linguistic semantic units of a cult are distinguished.

The cult’s concept was determined and the associations of these lexemes were allocated to groups. Firstly, we see that the basis of spiritual-ideological worldviews in Kazakhs’ life customs, religious signs and superstitions lays deep, written records and archeological records complement each other without any conflicts. Secondly, the cult phraseologisms were grouped into lexical-semantic groups concerning the cult’s concept. Thirdly, they were given ethnolinguistic description by the classifications given above and there was determined and proved the connotation property of the Kazakh national being and there was determined the antropocentric paradigm of the distinguished cult phraseologisms. Fourthly, the cult phraseologisms originated from familiar structures and content concepts are often found. We understand it because of the historical interrelation of the Turk nations. The moon’s cult, the sun’s cult, the cult of Umai ana, the Cult of the Fire, the Cult of the Water, the Cult of the Tree, the Cult of the Moon, the Cult of the Sun power, the interrelation of the cult phraseologisms and cahoots of the Turk languages are manifested in synchronic development.

LIST OF REFERENCES

- 1 Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. - М., 1951. - 642 с.
- 2 Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центрально-азиатские влияния. – Новосибирск: Наука, 1984. - 120 с.
- 3 Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. - М.: АН СССР, 1956. - С.114, 62.
- 4 Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. - М.-Л.: АН СССР, 1948. - С.11, 55.
- 5 Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию 1893-1894. - С.11.
- 6 Жубанов К. Из истории порядка слов в казахском предложении // Исследования по казахскому языку. - А., 1966. - С.15-16.
- 7 Rysbayeva G.K. Turkish people Fire cult worshipping // Вестник. Серия «Филология». - 2010. - №2. - P.69-75.

ТҮЙІН

Бұл мақалада түркі тілдерінде культтік фразеологизмдердің этнолингвистикасы қарастырылып отыр. Культтік фразеологизмдер деген атау «сыйыну, жалбарыну, бас ию» мәнінде жұмсалатын латынның «культ» сөзіне қатысты қалыптасқан. Культ объектіге байланысты бөлінеді: Күн культі, Ай культі, Аспан культі, Су культі, Ағаш культі, От культі және культтік ұғымға байланысты фразалар беріледі.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этнолингвистические стороны культовых фразеологизмов тюркских языков. Название «культовые фразеологизмы» происходит от латинского слова «культ», что обозначает «молиться, почитать». Культ разделяется в связи с объектом на культ Солнца, культ Луны, культ Неба, культ Воды, культ Деревя, культ Огня, к которым приведены фразы, связанные с культовыми понятиями.

УДК 81'1

Р.Ш. Бердалиева

Международный казахско-турецкий университет им.Х.А. Ясауи, канд. филол. наук

О лексикографической основе невербальных средств казахской коммуникативной системы

Аннотация

Как известно, жесты не только обслуживают различные общественные и частные ритуалы, они являются неотъемлемым и необходимым компонентом бытовой жизни людей. Каждый участник культурного контакта располагает своей собственной системой правил, функционирующих таким образом, чтобы отосланные и полученные послания могли быть закодированы и декодированы. Признаки межкультурных различий могут быть интерпретированы как различия вербальных и невербальных кодов в специфическом контексте коммуникации. Степень межкультурности каждого конкретного акта коммуникации зависит от толерантности, предприимчивости, личного опыта его участников.

Необходимость изучения базовых компонентов того культурного ядра, которое является достоянием практически всех членов лингвокультурного сообщества, объясняется еще и тем, что без знания этих компонентов адекватная коммуникация оказывается затрудненной или невозможной. Эту задачу решают специальные словари невербальных средств.

Ключевые слова: словари невербальных средств, жесты-реалии, ареальные жесты, казахская лингвокультура, менталитет, жесты-табу.

Казахский язык является национальным языком казахского народа и обслуживает важнейшие стороны жизни общества. В настоящее время глобализация проблем человечества, а также взаимный обмен достижениями культуры столь возрос, что проблема межкультурной коммуникации приобретает большое значение. Кроме того, представители других языковых и культурных сообществ и иностранцы, работающие в Казахстане, испытывают некоторый дискомфорт в процессе общения на казахском языке. Причина заключается не только в недостаточном знании языка, но и в отсутствии навыков межкультурной коммуникации. Влияние культуры того или иного этноса отмечается как на уровне вербального, так

и невербального общения. В каждой культурной традиции существует стереотип, как на уровне образов, так и на уровне моделей вербального и невербального поведения. Невербальные средства общения являются неотъемлемой частью культуры, языка, мышления и менталитета народа. Только зная историю народа, его обычаи, верования, можно понять особенности жестикюляции и мимики. По нашему мнению, особенности жестикюляции и мимических выражений казахского народа в первую очередь связаны с традициями кочевого образа жизни, а, во-вторых, с обрядами шаманства и ислама.

В изучении невербальных средств любого народа большую роль играют словари невербальных средств. Словари невербальных средств существуют в разных культурах, среди которых наиболее известными являются путеводители по жестам разных культур и описания распределения жестов по культурам и географическим районам. Лексикографической основой казахской коммуникативной системы на сегодняшний день выступает «Казахско-русский толковый словарь мимики и жестов в казахском языке» К. Момыновой и С.Б. Бейсембаевой [1].

По мнению Г.Е. Крейдлина, все словари обладают общими чертами: 1) сознательная ориентация их составителей не на научное лексикографическое описание данного невербального языка, а на практику использования жестов в повседневном общении; 2) неопределенность и неоднозначность языка описания [2, 280]. Все словари невербальных средств являются, по сути, информативным справочным пособием о жестовой культуре того или иного народа.

«Казахско-русский толковый словарь мимики и жестов в казахском языке» Б.К. Момыновой и С.Б. Бейсембаевой содержит в себе характерный для казахского коммуникативного поведения набор жестов и жестовых образований, общее количество которых составляет 125 жестовых знаков. Описанные в словаре жесты мы разделили на 3 группы. К первой группе мы отнесли *ареальные жесты*, совпадающие в исполнении, в сфере употребления и в способе передачи их смысла с русскими жестовыми образованиями. В нее вошла значительная часть общеупотребительных жестов приветствия, прощания, знакомства, утвердительные и отрицательные покачивания головой, указательные жесты, приглашающие жесты, изобразительные жесты.

Жесты приветствия: *басын изеу/ кивать головой; қолын көтеру/ поднять руку; бас ию/ склонить голову*; жесты прощания: *қол бұлғау/ помахать рукой; қол көтеру/ поднять руку*; жесты отрицания: *басын шайқау/ качать голову из стороны в сторону; қолын шайқау/ махать рукой из стороны в сторону*; жесты знакомства: *қол алысу/ пожать руку; қолын беру/ подать руку; басын изеу/ кивать головой*; указательные жесты: *қолымен көрсету/ указать рукой; қас қабағымен нұсқау/ поднять брови; басымен нұсқау/ показать головой; көзімен көрсету/ указать глазами*.

Примерами ареальных жестов также могут быть: *басын төмен салу /опустить голову - выражение стыда; бетін теріс бұру/ отводить глаза (взгляд) в сторону - выражение неодобрения, отвращения, презрения; бетін басу/ закрывать лицо руками - выражение испуга, страха, усталости, горя; бетінен сүю/ целовать кого-либо - выражение ласки, любви; маңдайынан сипау/ гладить по лбу - выражение ласки, любви; көзін қысу/ мигать, подмигнуть - выражение солидарности, шутка; қабағын шыту/ хмурить брови - раздражение, угроза, недовольство*.

Ареальные жесты занимают в общей картине словаря невербальных средств казахского народа около 50% всех описанных кинетических средств.

Вторая группа – это эквивалентные жесты, совпадающие по смыслу и сфере употребления, но различные в исполнении. Эквивалентные жесты заняли около 15% кинетических средств, входящих в «Толковый словарь мимики и жестов в казахском языке». В качестве примера приведем некоторые из них: *ұртын томпайту* – жест, обозначающий «хорошо» (каз.яз.) /поднять большой палец – одобрение, похвала, положительная оценка кого- или чего-либо (рус.яз.); *ернін тістеу* – используется как знак

«замолчи» (каз.яз)/ *приложить палец к губам* – призыв к молчанию, тишине. (рус.яз); *қол көтеру* – обозначает «Хватит!», т.е. прекращение каких бы то ни было действий. (каз.яз.)/ *скрестить руки над головой* – жест, призывающий прекратить действие. (рус.яз).

Наибольший интерес представляет группа реальных жестов, или, как их еще называют, жестов-реалий, присущих только одному культурно-языковому сообществу. В рассматриваемых нами невербальных средствах, имеют место жесты, отсутствующие в коммуникативном поведении русского народа и присущие только казахской культуре. Именно эта группа жестов наиболее ярко свидетельствует о национальном характере жестовой коммуникации казахского народа. Группа жестов-реалий заняла около 35% из общего числа описанных в словаре жестов и других невербальных средств общения. Приведем примеры наиболее частотно встречающихся невербальных средств общения в казахской лингвокультуре:

Бетін шымыу – ущипнуть себя за щеку большим и указательным пальцами. Выражение стыда. Жест очень близок жесту *бетім-ай*. «Видимо, всю ночь не давала покоя. Ты что, невесть что говоришь, - сказала мать, *ущипнув себя за щеку*».

Ернін тістеу – прикусывать зубами губы. Используется как знак «замолчи». «Ее толкнули в бок. Она указала на Еламана и *прикусила губы*, требуя замолчать» [3, 190].

Таңдайын қағу – щелкать языком во рту. Жест осуждения. «Не нравится мне что-то этот Коновалов, как бы он не переметнулся к ним, – произнес он, *щелкнув языком*» [4, 43]. Жест обычно используется редко, так как на данный жест наложен запрет. Старшие запрещают детям щелкать во рту, так как считается, что данный жест может привести к смерти близких людей.

Сақалын шошайту – борода поднимается вверх. Выражение удивления.

«Не поняли, – Мати и Силеты уставились на Нурмаганбета, подняли подбородки, *задрав вверх бороды*» [4, 93]. В старину мужчины-казахи часто носили бороды. Иногда по виду бороды определяли характер его носителя. Борода в данном случае используется в качестве жеста и выражает удивление. Жест ассоциируется с жестом «приподнять брови» в знак удивления.

Кеңірдегін созу – подняв подбородок, вытянув шею сделать глубокий вдох. Выражение недовольства, расстройства. Жест национальный. В зависимости от ситуации общения может быть жестом-табу. «Не успел Даулен бай, *сердито втянув со звуком воздух*, начать свою речь, как воши Жанбота с Азнабаем» [4, 76]. «– Сулейман, где это слыхано, чтобы стыдился не тот, кто украл, а тот, у кого украли, – осуждающе сказал Даулен бай, *втянув со звуком в себя воздух*» [4, 80].

Қол көтеру – поднимать вверх одну руку, обычно правую, иногда левую, либо две руки. Обозначает: «Хватит!», т.е. прекращение каких бы то ни было действий. Акт проклятия. Жест, применяющийся для привлечения внимания. Голосовать за положительное или отрицательное решение. «Хватит! – Чингис *поднял свою жилистую руку*, дав понять, что не намерен слушать далее этот спор» [4, 54]. «Будь проклят этот день вскричал старый жырау, *потрясая сухим кулаком*». [5, 104]. Здесь сделан неточный перевод жеста *қолын жоғары көтеріп*.

В группе жестов-реалий имеют место национальные жесты приветствия и прощания:

Оң қолын төсіне қойып, бас ию – приложить правую руку к груди и склонить голову. Жест приветствия, глубокого уважения к старшему. Жест национальный. *Қос қолды кеудеге қою* – приложить обе руки к груди.

«О, наш жырау!... Воин *склонил голову* перед певцом» [5, 112]. Здесь наблюдается неточный перевод жеста *қос қолын кеудесіне қойып*.

Қолды кеудеге апарып, бас ию – приложив руку к груди, склонить голову.

«– Здравствуйте, почтенные господа генералы, – сказала молодая женщина в саукеле, с длинными прекрасными волосами. Девушка, стоявшая рядом не знала по-русски, поэтому по древнему обычаю приветствуя генералов, *склонила голову, приложив*

обе руки к груди» [5, 56]. Этот жест приветствия имеет яркую национальную окраску. Так приветствовали в древности и мужчины и женщины, выражая тем самым глубокое уважение и почтение к старшим или людям из высокого социального слоя общества.

Бауырына басу – прижать к груди, придвинуть голову собеседника к своей груди. Жест приветствия. Выражение ласки любви. «Абай распротер широко объятия, *принял Абиша к груди*. Отец и сын не промолвили ни слова» [6, 75]. «Сказав: – Дорогой, не плачь, не бойся! Все будет хорошо, погладил Рахимтая по головке и *прижал к груди»* [6, 43].

Қол қусырып, бас ию – приложить руки к груди и наклонить вперед голову. Жест приветствия. «Когда старик подошел, Жапал встал, *наклонив голову, прижав руки к груди, поздоровался»* [6, 82].

Қол қусырып, иілу – наклониться всем корпусом вперед, приложить, скрестив обе руки к груди. Жест приветствия. «Хан Белой Орды Джаныбек, перед которым трепетали враги, подошел к холму и, как сын перед мудрым престарелым отцом, *склонился в глубоком земном поклоне»* [5, 164].

Тізерлеп, қол қусырып, тағзым ету – опуститься на одно колено, приложив руки к груди. Жест приветствия. «*Встав на колено, прижав руки к груди, поздоровался (визирь)*» [7, 57].

Тізе бұғу – преклонить колено. Опусться на одно колено. Жест приветствия. «Подошли трое: Аман, Сырым, Торгын. Торгын поздоровалась, *преклонив колено»* [6, 67].

Қол жаю – держать руки на уровне груди, раскрыв ладони вверх. Жест, используемый при чтении молитвы. Жест, связанный с традициями ислама. Данная этнокинема встречается среди религиозных людей, ее довольно широкое функционирование наблюдается в самых разнообразных ситуациях.

«Мулла положил серебряный рубль в карман, *раскрыл ладони*, прочитал про себя молитву, затем *провел ладонями по лицу»* [8, 110].

Қолды теріс жаю – держать руки на уровне груди, повернув ладонью вниз. Жест проклятия. Данный жест является антонимом жесту *бата беру* и означает пожелать другому беды, несчастья. Применяется в редких случаях. «Если кто-нибудь из вас посмеет поехать с ним в качестве дружка, то я, *повернув ладони тыльной стороной, прокляну*, – сказал Базарбай» [8, 96].

Шынашағын басу – прижать пальцем палец собеседника. Жест, выражающий солидарность в чем-либо, либо призыв к ней. «Мизинец его два раза прижал мизинец Толегена» [8, 61].

Екі бүйірін таяну – стоять, опершись руками в бока, большой палец вперед, четыре пальца назад. Ритуальный жест. Поза, которую принимают женщины, оплакивая мужа или сына.

«В темной землянке, опершись спиной о печку, сидела заплаканная старушка. Накинув на голову черный платок, крепко подпоясавшись, *уперев руки в бока*, сидела, любившая Ибрая больше жизни, его жена Зейнеп и пела жоктау – песню-причитание по умершему мужу» [3, 96].

Етпетінен түсіп жата қалу – упасть всем корпусом на землю. Знак крайнего уважения и почтения, иногда раболепия. «Вошли Султангазы и Ерден. Ерден по рабски *распластался перед генералом*. Султангазы: «Ваше превосходительство, разрешите доложить о прибытии по вашему вызову Ердену Сандыбаева». Гасфорт (удивленно посмотрел на Ердену): «Почему он лежит?» Султангазы: «Казахи таким образом выражают свое почтение дорогим им людям, ваше превосходительство» [8, 43].

Бір тізерлеп отыру – опуститься на одно колено, ставя его рядом со стопой другой ноги. Знак уважения. Кроме того жест используется при обращении к богу. «Придерживая одной рукой тяжелую витую плетть, он *прижал другую руку к груди* в знак уважения и *присел у двери»* [4, 25]. «Бухар жырау слез с коня на землю, *встал на колени с перекинутым через шею ремнем* и принялся громко молиться» [4, 117].

Санын шымышу – ущипнуть одной (двумя) рукой за бедро собеседника. Используется для привлечения внимания. «Жиренше, как иногда было свойственно ему, начал беззвучно смеяться, *ущипнув за бедро* Оразбая, стал следить за Улжан» [5, 90].

Тілден қан шығару – при помощи ножа делают надрез на языке, чтобы появилась кровь. Используется при клятвоприношении. Может сопровождаться словами: «Антымды бұзсам, үрім-бұтағымның қаны осы тілімнің қанындай судай ақсын». «Если нарушу клятву, пусть кровь моих потомков польется как кровь из моего языка», – сказав это, он передал нож Ожымбаю. Знающие этот вид клятвоприношения джигиты вытащили ножи и *сделали надрезы на языках*» [3, 76].

Көзге түрту (шұқу) – ткнуть указательным пальцем (камчой) в глаза собеседника. Указание на недостаток, недовольство каким-либо поступком, упрек. «Упрекает (*тычет в глаза*), называя дармоедом» [6, 38].

Кроме перечисленных жестов, есть жесты с использованием (привлечением) предметов, таких, как камча (плеть), тымак (головной убор), Коран и др.

Тымағын (қолға ұстап) бұлғау – махать национальным головным убором тымак из стороны в сторону или вперед-назад. Жест приглашения, предложения подойти. Жест вполне можно отнести к национальным, т.к. здесь используется национальный головной убор «тымак». «Опережал всех Магаш. Он доскакал до ястреба, который прижал когтями дрофу к земле, и стал подзывать отставших к себе *головным убором*» [4, 108].

Қамшыны кеудеге ұстау – приложить камчу к груди. Жест приветствия. В данном случае жест исполняется с привлечением национального предмета камчи. Жест исконно казахский. «Придерживая одной *рукой тяжелую витую плеть*, он *прижал другую руку к груди* в знак уважения и *присел у двери*» [5, 127].

Қамшы сілтеу – махнуть камчой. Жест безразличия, самоуверенности.

«Нуртаза расхохотался и *махнул плетью*. Открывайте, открывайте. Тоже мне нашли вора. Вы еще оживите скот, который отправили на ас Сагынтая» [3, 114].

Қамшысын білемдеу – тряхти камчой. Угрожать кому-либо. «Какие выборы? ... Зачем темному, невежественному казаху выборы? Да их за людей считать не стоит... – Жанибек вдруг рассмеялся и вдруг, будто угрожая кому-то, *потряс камчой*» [3, 69].

Қамшыны алдына тастау – бросить камчу перед собой, перед собеседниками. Просьба слова. Жест идентичен с европейским жестом «бросить перчатку». «Помолившись, старый, поседевший в боях легендарный батыр Богембай – левая рука султана Аблая – *бросил перед собой плеть* и повернулся к Аблаю: – О, мой султан, почему не пришли мы на помощь нашим братьям из Большого жуза, которые истекают кровью на шуршутском аркане?» [5, 80]. «Снова скачи в аулы джалаир и поторопи их. Скажи, что как бы после кокандских эмиров не пришла пора биев джалаировцев.

– А если будут молчать? – *Вот моя плеть... Брось им ее тогда и скачи назад!*» [4, 107].

Құранды кеудесіне басу – приложить Коран к груди. Жест, используемый при клятвоприношении. Соответствует русскому жесту «клясться на Библии».

«В завершении джигиты *приложили к груди завернутый в белый платок Коран*, вдруг появившийся неизвестно откуда» [3, 54].

Таким образом, казахская культура располагает множеством невербальных средств коммуникации, отражающих национальную культуру, традиции и обычаи народа. Жесты, которые используются только в казахской культуре общения составляют около 35% всех рассмотренных жестов (125 знаков). Большую часть невербальных средств общения составляют ареальные жесты, то есть идентичные в сфере употребления, в плане выражения и содержания. Они составили около 50% из общего числа невербальных знаков. Соответственно эквивалентные жесты (совпадающие в плане содержания, но различные в плане выражения) получили 15%. Следует отметить, что соотношение ареальных и эквивалентных жестов может меняться в зависимости от ситуации общения.

Поэтому представленное соотношение имеет относительный характер. Жесты-реалии не имеют никаких вариантов замены.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Момынова Б., Бейсембаева С. Казахско-русский толковый словарь мимики и жестов в казахском языке. - Алматы: Қазақ университеті, 2003. - 136 с.
- 2 Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - 584 с.
- 3 Шарипов А. Дочь степей. – Алматы: Жазушы, 1982.
- 4 Жүнісов С. Ақан сері. - Алматы, 1988.
- 5 Есенберлин И. Кочевники. – Алматы: Жазушы, 1999.
- 6 Ауэзов М. Путь Абая. – Алматы: Жазушы, 1982.
- 7 Муканов С. Школа жизни. - Алматы: Жазушы, 1998.
- 8 Қыз Жібек. – Алматы: Жазушы, 1971.

ТҮЙІН

Мақалада бейвербалды амалдардың мәдениетаралық коммуникациядағы рөлі туралы және оларды лексикографиялық негіздемесі ретінде «Казахско-русский толковый словарь мимики и жестов в казахском языке» атты сөздік туралы сөз қозғалады. Сөздікке кірген 125 атау ым-ишараттар үш топқа бөлініп қарастырылады.

RESUME

The author of this article considered the role of intercultural communication by compiling the Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of gestures and mimicry in the Kazakh language. 125 entries are included in this dictionary and they all are divided in three groups.

Аннотация

Прецеденттік бірліктер – қаламгердің тіл шеберлігін анықтайтын тілдік құралдардың бірі. Мәтінде қолданылатын прецеденттік бірліктер адресатқа барынша түсінікті болуы тиіс. Сонда ғана адресат пен адресант арасындағы мәдени таным коды ашылады.

Мақалада «Қазақ» газетіндегі прецеденттік бірліктердің қолданыс ерекшелігі талданады. Газет авторларының мақалада қолданған прецеденттік бірліктерінің мағынасы мәтін ішінде ашылады. «Қазақ» газетінің авторлары прецедентті есімдерді адресатқа сөздің әсер ету, ықпал жағын күшейту мақсатында қолданған.

Түйін сөздер: прецеденттік бірліктер, адресат пен адресант, мәдени таным коды, прагматикалық қызмет.

А.Х. Бекбосынова

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты, филол. ғыл. канд., доцент

«Қазақ» газетіндегі прецеденттік бірліктер

Ақпараттық қарым-қатынас үрдісінде автордың жеке шығармашылығымен бірге өзін-өзі дәлелдеген қолданыстағы дайын үлгілерді пайдалану әдіс-тәсілдері қолданылады. Көбіне дайын үлгілерде тіл мен мәдениет сабақтастықта қарастырылып, мәдени ақпараттық мәні басым болып келеді және олар прецеденттік деп аталады.

Прецеденттер терминінің негізін салушы Ю.Н. Караулов болса, оны теориялық жағына зерттеу жүргізген орыс ғалымдары: Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Е.А. Нахимова, Г.Г. Слышкин т.б. ғалымдар болды. Отандық лингвистикада прецеденттік есімдер арнайы қарастырылмаған, бірақ Т.Д. Жанұзақов, Г.Б. Мадиева, Г.А. Қажығалиева, Н. Уәли, Г. Мұратова, Ш. Сейітова т.б. ғалымдар өздерінің зерттеу еңбектерінде прецеденттік атаулар жайлы айтып өтеді.

Н. Уәли прецедентті атаулар жайлы: «Мәтіндегі сөзбе-сөз мағынаның қалтарысында оқырманның есіне түсетіндей немесе ассоциация тудыратындай, сезіміне әсер ететін прецедентті мәтін немесе прецедентті атаулар болады. ... Автор мен адресатқа ортақ білім қоры болғанда ғана прецедентті мәтіннің әсері айрықша болады» [1, 229] – деп атап өтеді. Г. Мұратова: «Тіл иесіне

(тілді жеткізушіге немесе тілді қабылдаушыға) кеңінен танымал *тарихи, саяси, мәдени тұлға есімі* мен белгілі бір оқиға кейіпкерінің көпке танымал *жалқы есімі – прецедентті атау* қатарында қарастырылады. ... Біздіңше, прецедентті мәтін (атау) – мәдени таным коды.

Прецедентті есімдер қызметі – көп аспектілі, тіпті күрделі. Оның маңыздылығының бір себебі лингвомәдени таныммен тығыз байланысты екендігі. Тіл мен мәдениет арақатынасы және басқа да мәдениетаралық қарым-қатынастар лингвоелтану, әлеуметтік лингвистика, когнитивті лингвистика т.б. сияқты ғылым салаларымен бірлікте алынғанда ғана оның лингвопрагматикалық мәні анық ашылары сөзсіз» [2, 219] – деп пайымдайды. Ал Ш.Сейітова: «Прецеденттік есімдерді лингвомәдениеттаным тұрғысынан зерттеу және оларды белгілі бір аспектіде жүйелеу, топтастыру – ұлт санасындағы прецеденттік феномен жүйесіндегі концептуалдылықты, шынайы өмірді бағалау мен елестету құралдарының бірі» [3, 26] – деп қарастырады.

«Прецеденттік бірліктер тіл шеберлігін анықтауға қатысты қолданылатын басым модельдердің бірі. Прецеденттік бірліктер турасында *когнитивті репрезентация және когнитивті негіздегі мағынаның кеңеюі* деген түсініктер қатар жүріп отырады» [4, 22]. Прецедентті бірліктер ішінде прецеденттік феномендердің орны ерекше. Е.А.Нахимова прецеденттік феномендерді *прецеденттік мәтін, прецеденттік айтылым, прецеденттік есімдер және прецеденттік жағдаят* деп бөліп, тілдік қолданыстағы қызметі бойынша 4 топқа бөліп жіктейді: бағалаушытық қызметі, модельдеу (әлем туралы түсінік қалыптастыру), прагматикалық қызметі, парольдік қызмет (кодтау), сөз ойнату қызметі, эвфемистік қызметі (жұмсартып айту) [5].

Прецеденттік есімдерді барлық халықтарға түсінікті әмбебап прецеденттік есімдер және нақты бір ұлтқа ғана түсінікті прецеденттік есімдер деп бөліп қарастырады.

Тілімізде прецеденттік феноменге айналған есімдер – Қожанасыр, Алдар көсе, Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы Көрпеш Баян сұлу т.б. есімдерді атауға болады. Мысалы, Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы Көрпеш Баян сұлу есімдері – махаббат символы; Қожанасыр – аңқау, сенгіш адам; Алдар көсе – қу, айлакер. т.б. Аталмыш есімдер кейіпкерлердің мінез-құлықтарымен бірге образдарын көрсетеді.

Газет авторлары прецедентті есімдерді адресатқа сөздің әсер ету, ықпал жағын күшейту мақсатында қолданылады.

Прецедентті мәтін теориясына қатысты алғанда, шығармада қолданылатын атау адресатқа барынша түсінікті болуы тиіс. Яғни адресат пен адресант арасындағы мәдени таным коды ашылуы қажет.

«Қазақ» газеті беттерінде кездесетін прецедентті атаулар көбіне адресатқа әсер ету арқылы прагматикалық қызмет атқарған.

Осы замандағы жан таңырқарлық нәрсенің бәрі де ғылыммен табылған. Адам баласын көкте құстай ұшқызып, суда балықтай жүздірген ғылым. Дүниенің бір шеті мен шетінен шапшаң хабар алғызып тұрған ғылым, отарба, от кемелерді жүргізген ғылым. Осыларды істеп отырған жұрттың бәрі де әуелден сондай болмаған (Қазақ, 1913, №11). ... Халықтың есі енуі баланың есі енуі сияқты бірте-бірте ақырындап болмақшы. Аспанда құстай ұшып жүрген, теңізде балықтай жүзіп жүрген, жылдық жерден сағатта хабар алып, жүз шақырым жерлерден ауызба-ауыз сөйлесіп отырған жұрттар сол күйге бірден емес, бірте-бірте жеткен. Барамын деген жерге бетің түзу болса, тоқтамасаң барасың. Жұрт жұмысы да беті түзу болса аз-аздан ілгері басқызып, оны қозғаушылар болса, көңілдегі жеріне жетеді (Қазақ, 1913, №29).

Автор «Оқу жайы» мақаласында өз оқырмандарына Ы.Алтынсариннің «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңінен алынған үзіндіні алып таңдау жасаған. Мәтіннен автордың нені меңзеп тұрғанын бірден-ақ байқауға болады. Берілген мысалдағы прецеденттік мәтіннен прагматикалық яғни адресатқа әсер ету қызметі аңғарылады.

«Қазақ» газеті беттерінен көбіне прецеденттік бірлік ретінде А.Байтұрсынов шығармаларынан, әсіресе мысалдарынан үзінділер алынған.

Ә.Бөкейхановтың «Жаһанша Әлмұхамед ұғлы Сейдалинге» ашық хатынан мысал келтірейік:

Рас, бұл күнде рұқсат алу оңай емес, қазақты сынауға рұқсат берер де, бірақ 9 жүз қазақ бір жерге жиылмас.

*«Мақтанып сары шыпшық шалқып-тасты,
Теңізді өртеймін деп лақап шапты.
Сары шымшық мақтанды ма, ойланды ма?
Теңізге от салғанмен жана қоймас,
Десеңші, тым болмаса, қайнады ма» -*

деген болып жүрмесін осы бас қосу ақыры (Қазақ, 1913, №24).

Қыр баласының «Бас қосу турасынан» мақаласында да прецедентті мәтін айтылмақ ойға қатысты өте орынды қолданылған. ... *Алдын ала күш көрсеткенше тым болмаса біразырақ ісіңізді көрсетіп, сонан кейін айтсаңыз болар еді дейміз. Құр алдын ала мен бұлай қыламын, олай қыламын деген сөзіңіз «Қырық мысал»-дағы теңізді өртеймін деген шыбжықтың сөзінде болып жүрмесін (Қазақ, 1913, №42).* Прецеденттік мәтінге – А.Байтұрсыновтың «Сары шымшық» өлеңінен алынған үзінді алынған. Келтірілген мысалдардан адресанттың үнемі адресаттың тезаурусын, тіл құралдарын білуін ескергендігін байқаймыз. Мұнда да автор сәтті таңдау жасай отырып, айтылмақ ойды оқырманға барынша нақты және дәл жеткізген.

Өзі бұрыннан үркіп, шошып тұрса, әуелі қазақ сиезіне келе жатып үркемін, шошым деп пікір қылса.

*«Сен, қозы, текке қарап жүре алмайсың,
Соқтықпа маған десем, тіл алмайсың,
Мойныңды қазір жұлып алайын ба,*

Суымды неге былғап лайлайсың?» - демей ме өзі үйден үркіп шыққан мырзалар (Қазақ, 1913, №24). Тағы да А.Байтұрсыновтың «Қасқыр мен Қозы» өлеңінен алынған үзіндіден прецеденттік мәтіннің прагматикалық қызметімен бірге мәтін мазмұнының эмоциялық мағынасының арта түскенін аңғарамыз.

Октябрь манифесін шығарып, Г.Дума ашып, закон жолымен іс қылатын Еуропа патшалығы болдық. Бұрын министрлер һәр қайсысы өз бетімен іс қылып, «Аққу, шортан һәм шаян» сықылды һәр жаққа тартатын еді (Қазақ, 1914, №49). Прецеденттік мәтінге А.Байтұрсыновтың ««Аққу, шортан һәм шаян» мысалының атауы алынған. Жалпы автор прецедентті есімдерді, мәтіндерді қолданғанда тек өзінің аялық біліміне ғана емес, оқырман қауымның санасындағы аялық білімді де ескеріп отыруы қажет.

Бұл жағрафия жәмизатының кеші халықты сүйіндіріп көңілін ашты: «Бізде де Абайдай данышпан адам туады екен-ау, атағы қазақ түгіл орысқа да шығып, өзі өлсе де, терең ойларын, қымбат сөздерін, түрленген күйлерін жұртына мұра қылып артына қалдырғандай» деп жұрт шаттанды (Қазақ, 1914, №51). Мысалдағы прагматикалық жүк «Жақсының өзі өлсе де, сөзі өлмейді» деген Шалкиіз Тіленшіұлы афоризміне артылып тұр. Прецеденттік мәтінде бағалаушылық қызмет сәтті жүзеге асқан. Жалпы прецеденттік мәтіндер автордың жазу шеберлігін айқындайтын құрылымдардың бірі деуімізге болады.

«Қазақ» газетіндегі прецеденттік бірліктер көбіне тарихтағы адам есімдерімен тығыз байланысты болып келген. Мақала авторлары прецеденттік есімдерді орынды қолдана отырып, аз сөзге көп мағына сыйғызып шеберлік танытқан. Мысалы:

Би боламын деген талапкерлер әуелі кемеңгер, атақты бір биге еріп бірнеше уақыт қасында жүріп, әдеп, еркін, билік ережелерін, ата ұлының шежірелерін, Қасым ханның қасқа жол, Есім ханның ескі жолындағы биліктердің жөн-жобасын, қандай істе қалайша төре беріледі, соларды байқап кәміл үйренеді екен (Қазақ, 2014, №59). Бұл төрт статиадан қазақ рухани ісіне қасқа жол шықпайды ғой (Қазақ, 2014, №70).

Тарихтан белгілі Қасым ханның қасқа жолы – қазақтың ұлы хандарының бірі Қасым ханның (1511-1523 жж.) тікелей бастамасымен көшпелі ортада ежелден орныққан әдеттік құқықтың нормаларының жүйеленіп, кодификацияланған жинағы. Бұл жинақтың «Қасқа жол» деп аталуына қарағанда, ол Қасым ханның хандық жүргізген кезеңде көшпелілердің бір орталыққа бағынған мемлекеттік құрылымының ең маңызды атрибуты, әрі институционалдық механизмдерінің бірі ретінде алғаш жасақталған болуы керек [4, 506], ал Есім ханның ескі жолы / Есім хан салған ескі жол – дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік тәртіпті қамтамасыз етуге бағытталған әдеттік құқық қағидаларының бірыңғай жүйесі. Немесе оны дәстүрлі қазақы ортада ежелден реттеуші функция атқарған әлеуметтік қатынастардың ілкімді нормалары мен принциптерінің құқықтық сипатқа ие болып, кодификациялануы деп те бағамдауға болады. Осы заңдар жинағының пайда болып, қолданысқа енгізілуін ғалымдар 1598-1628 жылдары хандық жүргізген әйгілі еңсегей бойлы ер Есім ханның есімімен байланыстырады. Бұл ретте ғалымдардың жүгінетіндері фольклорлық деректер ғана. Расында да, қазақтың фольклорлық дәстүрінің аса көрнекті өкілдері, әсіресе, Есім хан заманынан бергі кезеңдерде көшпелі қоғамдағы айтулы оқиғалардың көз көргендері ғана емес, қайнаған ортасында жүрген атақты жыраулардың (олардың басым көпшілігі әрі батыр, әрі қолбасы, әрі ханның ақылгөй кеңесшілері болды) шығармаларында да, әйгілі билерден қалған аталы сөздерде де «Есім хан салған ескі жол» осы даңқты ханның сан алуан жасампаз істерінің бірегейі ретінде дәріптеледі [5. 99].

«Қазақ» газеті бетіндегі мақалалардан автордың дайын тілдік бірліктерді сол қалпында қолданып қана қоймай, авторлық өзгеріске ұшыратып қолданғанын байқаймыз.

Дума мұрындық болып жасаған иә Думаның өзінен һәрі аса алмай қалады, иә соует жақтырмай қайырады, иә министрлер жаратпағаннан тайғақ кешу тар жолға түседі (Қазақ, 1914, №57). Халқымыздың жүріп өткен жолынан мол мағлұмат беретін және тарихын еске түсіретін «тар жол тайғақ кешу» фразеологиялық бірлігі авторлық өзгеріске түсіп қолданылған.

Ал А.Құнанбаевтың И.А.Крыловтан аударған «Есек пен бұлбұл» мысал өлеңіне қатысты айтылатын «бұлбұлдың әнін есекке сынату» прецеденттік бірлігі газет мәтінінде орынды қолданылып, эмоциялық мағынаны арттыра түскен.

Бірақ заманның түрін байқап, әдісін сезген сол азаматтарымыздың сілтеген жолдарына, бұрысы болса көрсетіп, түзу болса құрғақ, қысыр егесті, кекесінді қоя тұрып, бұлбұлдың әнін есекке сынатпай түсіну керек еді (Қазақ, 1914, №66).

Этнограф Әбубәкір Диваев жинақтаған бесік жырындағы:

Көзімнің ағы-қарасы, // Жүрегімінің парасы.

прецеденттік бірлігі «Қазақ» газетінде *Көзімнің қарасы, жүрегімнің парасы сүйікті ұлым Әбілхайырдың офат хабарын құрметті «Қазақ» арқылы дос-жарандарына жар етіп, қайғы-қасіретімді бөлемін* (Қазақ, 1914, №91) түрінде берілген.

Сонымен, «Қазақ» газетінде кездескен прецеденттік бірліктер мақала авторларының тіл шеберлігін айқындаған, сондай-ақ бұл атаулар адресатқа ерекше әсер ету арқылы прагматикалық қызмет атқарған. «Қазақ» газетіндегі прецеденттік бірліктер жасауға Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, Шалкиіз Тіленшіұлы туындылары және ауыз әдебиеті үлгілерінен алынған үзінді және тарихта болған есімдер негіз болған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 330 б.
- 2 Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2009. – 303 б.

- 3 Сейітова Ш.Б. Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі (Шығыс Қазақстан аймағы материалдары бойынша): филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2009. – 60 б.
- 4 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: РПК “СЛОН” 2012. – (иллюстрацияланған). 3-том: К – Қ – 736 бет.
- 5 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: РПК “СЛОН” 2012. – (иллюстрацияланған). 2-том: Е – И – 736 бет.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются особенности использования прецедентных единиц в газете «Қазақ». Значения прецедентных единиц раскрываются в контексте и анализируются их прагматические функции.

RESUME

The author of the article examines the peculiarities of using precedent units in the newspaper "Kazakh". The values of the precedent units are revealed in the context and their pragmatic functions are analyzed.

А.К. Шаяхмет

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, канд. филол. наук, доцент

Корпусная лингвистика и исследование детской речи

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы исследования детской речи при помощи современных количественных методов, среди которых особо выделяется корпусный подход к изучению онтолингвистических единиц и явлений. Автор на основе собственных примеров демонстрирует потенциал корпусной лингвистики и онтолингвистического направления, одинаково актуальных для казахстанского языкознания. Фактический материал детской речи описывается в CHILDES.

Ключевые слова: корпусный подход, усвоение языков, детское двуязычие, система CHILDES.

В современной лингвистике, как и в других научных сферах, все большее значение приобретают исследования, проведенные с использованием технологий и методов, которые позволяют ученым получать одновременно и детализированную, и целостную картину предмета исследования. Одним из них является использование корпусного подхода, как для методологических целей, так и для извлечения фактических данных для дальнейшего изучения.

Корпусная лингвистика, появившаяся в двадцатом столетии и получившая бурное развитие благодаря своим практическим возможностям, предоставляет исследователям возможности для значительного расширения и углубления спектра анализа в различных отраслях языкознания.

В наиболее общем виде, корпус – это масштабные системные коллекции файлов оригинальной устной речи и (или) письменных текстов, собранных из самых разнообразных источников. Существуют разнообразные виды корпусов, среди которых можно выделить корпусы (корпуса) одноязычные, дву- и многоязычные, синхронические и диахронические, общие и специализированные, аннотированные и неаннотированные, параллельные (переводные) и сравнительные, мультимедийные, а также других направленностей, в зависимости от рассматриваемых критериев [1, с.3].

Квантитативные методы исследования, к которым, собственно, и относится корпусный подход в исследовании лингвистических явлений, получили весьма широкое распространение во многих сферах человеческой деятельности: судебной экспертизе, исторических и археологических работах, литературоведении, обучении языкам, компьютерном переводе, др. Для нас интерес представляет использование методов корпусной лингвистики для исследования детской речи, последняя сама по себе представляет для Казахстана актуальную область науки в связи с полилингвальным воспитанием и образованием подрастающего поколения казахстанцев, а также лингвистическими вызовами нашего времени и все более глобализирующегося мира.

Как формируется сбалансированный билингвизм и полилингвизм, какие факторы лежат в основе индивидуального или социумного владения многоязычными компетенциями, какие требования должны соблюдать родители и общество, чтобы вырастить по-настоящему полилингвальную личность – эти и многие другие вопросы относятся к сфере усвоения языков, которыми в западной науке занимаются исследователи «*language acquisition*», а в российской науке – сформировавшаяся относительно недавно онтолингвистика. Несмотря на то, что многие исследования по детской речи проводятся в рамках психолингвистики, наблюдается укрепляющаяся тенденция к междисциплинарным изысканиям, что отражает природу детской речи.

В Казахстане детская речь традиционно является объектом исследования психологов, логопедов и дефектологов [2], детское двуязычие изучается с социально-образовательных и педагогических аспектов [3]; в отечественной лингвистике было исследовано развитие синтаксиса казахской детской речи [4], проведен психолингвистический анализ усвоения глагольных форм детьми дошкольного возраста [5], изучаются языковые особенности устной билингвальной детской речи на основе корпусного подхода [6].

Во всех исследованиях детской речи наблюдаются две основные взаимодополняющие друг друга тенденции - проведение экспериментов с целью подтверждения или опровержения выдвинутой гипотезы и наблюдение естественной детской речи с целью выявления определенных данных. Собранный материал как в первом, так и во втором случае может быть укомплектован в базу данных, оформленных в тот или иной корпус детской речи.

Наиболее распространённым форматом для транскрибирования данных детской речи является формат CHAT (Codes for the Human Analysis of Transcript), использующийся нами для описания и изучения устной речи детей младшего школьного возраста, обучающихся в среднеобразовательных школах Казахстана. CHAT является одним из приложений для реализации системы CHILDES (Child Language Data Exchange System) вместе с пакетом программ CLAN (Computerized Language Analysis) [7], которые позволяют описывать и анализировать устную детскую речь на многих языках мира и создавать корпусы детской речи, как монолингвальные, так и билингвальные и полилингвальные.

Таким образом, CHAT разработан для самого большого банка данных детской речи CHILDES [8] при этом цифровые файлы CHAT могут быть использованы при помощи инструментариев программы CLAN, предоставляемых в рамках CHILDES, которая, в свою очередь, является лингвистическим компонентом Talk Bank [9].

Транскрибирование выполняется в текстовом редакторе («*text editor*») и хранится как простой текст в так называемом файле ASCII («*American Standard Code of Information Interchange*»). Транскрибирование в каждом файле должно начинаться строкой *@Begin* и заканчиваться строкой *@End*, между которыми размещаются данные на различных уровнях: информация о транскрипции, участниках, дате, месте и т.п. дается в обязательных строках («*file headers*», напр., *@Participants*), основные строки («*main tiers*») представляют собой саму транскрибированную речь участников, и зависимые строки

(«dependentiers») предоставляют дополнительную аннотацию, соотносящуюся с данными в главной строке. В целом, простейшая схема записи выглядит следующим образом:

@Begin

@Participants

@другие обязательные строки

*BAL: [речь участника, напр., ребенка]

%mor: [морфосинтаксическое кодирование]

*ANA: [речь участника, напр., матери ребенка]

%mor: [морфосинтаксическое кодирование]

@End

Обязательные строки в формате CHAT должны состоять из обозначений участников, состоящих из трех буквенных символов (напр., см. выше: «BAL», «ANA» – для участников данного файла), при этом некоторые строки на самом деле обязательны для указания (напр., @Participants – с указанием роли участников в данном файле), а некоторые можно и опустить (напр., @Location – место записи информации).

Основные строки призваны фиксировать то, что в действительности было сказано и не сказано, вводятся в помощи астериска (*) с последующим обозначением говорящего, напр.:

*BAL: мынау не?

*ANA: kiman.

Правила записи отличаются от орфографического написания текстов. Считаем необходимым отметить несколько среди основных отличий. Прежде всего, ограниченное использование заглавных букв, которые используются только для имен собственных (в английском варианте еще и для местоимения первого лица в единственном числе). Далее, необходимо обратить внимание на буквенное написание числительных, напр., «пять», а не «5». Весьма существенный момент при транскрипции детской речи – нормированное написание орфоэпических отклонений в произношении говорящего, к примеру, «хороший» вместо «калёси».

Фонологические особенности речи, если они встречаются, как в вышеприведенном примере «хороший – калёси», должны быть представлены в дополнительных зависимых ярусах, напр., в зависимой строке «%rho», которая используется именно для данной цели и представляет речь в виде транскрипции на основе Международного фонетического алфавита (МФА), в оригинале – «InternationalPhoneticAlphabet (IPA)». Следующий пример с фонетической зависимой строкой, оформленной в полном соответствии с МФА, с указанием не только звуков, но и ударения:

*BAL: мынау не?

%rho: тә'нау не?

*ANA: kiman.

%rho: kɪ'tæp.

Вопрос выбора графической системы решается каждым исследователем самостоятельно. Современный казахский язык, отличающийся исторически полиграфическим характером (обусловленным арабской, латинской, кириллической основами), предоставляет создателям корпусов несколько вариантов выбора, среди которых наиболее реалистичными, с нашей точки зрения, представляются кириллическая запись и латинизированная (так называемый «латинский» или «романский» алфавит). В последнем случае сдерживающим фактором является отсутствие стандартизированного официального варианта транслитерации лексических единиц казахского языка, в то время, как в русском языке несколько вариантов поддерживаются разработанными и утвержденными правилами в зависимости от целей, объекта транслитерации и других факторов, которые часто переносятся в наиболее общем виде на казахский язык, особенно в части ономастики и топонимики. С другой стороны, фонологическая система казахского

языка состоит из гораздо большего количества как гласных, так и согласных звуков, которые не могут быть переданы при помощи одних и тех же знаков, например, гласные звуки [и] и [i], согласные [к] и [q] (к) в практической транслитерации передаются одними и теми же знаками, что, как минимум, не способствует различению звуков. Учитывая данные факторы, мы остановили свой выбор на существующем реальном алфавите современного казахского языка, подкрепленном зависимой строкой «%rho», дающей возможность прочтения устной речи на Международном фонетическом алфавите (см. пример выше).

Кроме фонологического аннотирования, в CHILDES возможны и многие другие дополнительные: %mor – морфосинтаксическое кодирование, %syn – синтаксическое, %err – кодирование ошибок, %com – комментарии различного характера от исследователя (или транскрибируемого), %exp – для объяснения материала, который не был затранскрибирован по какой-то причине, напр., “looksthroughpictures” и т.п.

Усвоение языка происходит в процессе формирования языковой компетентности; если речь идет о детях, усваивающих родной язык, мы можем говорить об усвоении первого языка, в то время как к людям любого возраста, изучающим второй либо иностранный язык применим термин “усвоение второго языка”, при этом оба выражения калькированы с английских устоявшихся FirstLanguageAcquisition и SecondLanguageAcquisition.

У детей, окруженных двуязычными родителями, другими членами семьи, либо растущих в двуязычном обществе, открытие знаковой природы языка и языка как средства общения происходит в более усложненной форме. В раннем возрасте непосредственным источником речевого развития является совместная деятельность ребенка и взрослого, где коммуникативным средством организации и регуляции выступает звучащая речь на двух языках. На данной стадии большую роль играет способность ребенка к подражанию, имитации. Основанное на этой способности до сих пор иногда бытует мнение, что в детстве ребенок может легко и быстро овладеть несколькими языками. Считается, что, если родители говорят и на казахском, и на русском языках, то ребенок также будет полноценным билингом. Однако подробное изучение данного вопроса показывает, что проблема формирования гипотетически равновесного детского двуязычия не так проста.

В условиях, когда время диктует свои требования к лингвистическим навыкам подрастающего поколения, мы в Казахстане нацелились на трехязычное развитие – возрождая и развивая государственный казахский (к слову, являющийся родным для титульной нации, не все представители которой говорят по-казахски), сохраняя русский, закрепленный в Конституции Республики Казахстан в качестве языка межнационального общения, на котором общаются фактически все казахстанцы (и иностранцы), приобщать и английский язык, ставший в последние десятилетия не только международным языком, но и обладающий особым статусом так называемого глобального языка в современном мире.

Корпусный подход к изучению лингвистических явлений дает реальный толчок для развития многих направлений, которые ждут своих исследователей, рассчитывающих на доступные факты в количественно значимом объеме. В свою очередь, разнообразные материалы послужили бы источником множественных исследований с вытекающими закономерностями, выведенными на основе квантитативной методики лингвистических изучений. Представление о том, что речь ребенка, усваивающего несколько языков, может быть систематизирована, анализирована в самых различных сферах (лингвистической, психологической, педагогической, логопедической, социальной, др.), каждая из которых способна дать свои рекомендации, опирающиеся на реальные материалы, на наш взгляд, делает неопределимым перспективы корпусной лингвистики в изучении детской речи.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 McEnery T., Hardie A. CorpusLinguistics: Method, TheoryandPractice. - Firstpublished 2012. – Cambridge: CambridgeUniversityPress, 2012. – 296 p. – P.3.
- 2 Нажмитдинова Б.С. Особенности речевого развития детей с нарушением интеллекта // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2016. – №2. – С. 46-49.
- 3 Осипова О.Г. Двухязычие как основа речевого развития дошкольников // Дошкольное образование в Казахстане. – 2007. - №1. – С. 19-22.
- 4 Аяпова Т.Т. Развитие синтаксиса речи детей (на материале казахского языка): дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1988. – 26 с.
- 5 Винницкая И.М. Психолингвистический анализ усвоения глагольных форм (на материале детской речи): дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 16 с.
- 6 Шаяхмет А. Описание билингвизма казахских детей в формате «СНАТ» // Проблемы онтолингвистики-2016: Мат. межд. ежегодной научной конференции. – Санкт-Петербург, 23-26 марта 2016 г. – С. 33-37.
- 7 MacWhinney B. The CHILDES Project. ToolsforAnalyzingTalk. - 3rdEdition. - Mahwah, NJ: LawrenceErlbaumAssociates, 2000. - 127 p.
- 8 <http://childes.psy.cmu.edu>
- 9 <http://talkbank.org>

ТҮЙІН

Мақалада бала тілін заманауи квантитатив әдістері арқылы зерттеу мәселелері қарастырылады; олардың арасында ерекше орынлатын корпус тәсілі онтолингвистикада бірліктер мен құбылыстарды зерттеу үшін қолданылады. Өз мысалдарына негізделіп, автор Қазақстан тіл біліміне тең өзекті болып табылатын корпус лингвистикасы және онтолингвистика бағыты әлеуеттерін көрсетеді. Бала тілінің нақты мәліметтірі CHILDES арқылы сипатталады.

RESUME

This article deals with the issues on the research of children's speech with the help of modern quantitative methods, among which the corpus approach to the study of linguistic units and phenomena stands out the most. On the basis of her own examples, the author demonstrated the potential of corpus linguistics and the linguistic direction, which are equally relevant for the Kazakh linguistics. Actual materials are analysed on the experiments with children.

ӘОЖ 82.512.122.09

Аннотация

Мақалада қазақтың тұңғыш әнші қыздарының бірі Майра Уәлиқызына арналған эпикалық шығармалар мен ондағы әнші Майра бейнесінің ерекшелігі сөз болады. Сондай-ақ, Ф. Оңғарсынованың «Тартады бозбаланы магнитім» поэмасының сюжет, композиция құру ерекшелігі, кейіпкердің рухани дүниесін танытатын монолог берудегі шеберлігі талданады. Аталған поэмадағы көркемдік-эстетикалық ізденістер мысалдар арқылы көрсетіледі.

Түйін сөздер: ақын, поэма, тарихи тұлға, әдеби бейне.

Б. Керімбекова

Сулейман Демирель атындағы университет,
филол. ғыл. канд.,
ассистент профессоры

Әнші Майра Уәлиқызының әдеби бейнесі (Ф. Оңғарсынова поэмасы негізінде)

Поэманың қандай бір ұлттық поэзияның жалпы дәрежесін көрсететін өрелі жанрдың бірі екендігі белгілі. Көрнекті орыс ақыны В. Боковтың: «По своим идейно-художественным возможностям отражения жизни и монументальности она играет ту же роль, что симфония в музыке», – деп поэмаға ерекше мән беруі де соның айғағы [1, 58 б.]. Өмір шындығын суреттеуде, кейіпкер болмысын танытуда қазақ поэмасы жаңаша ізденістермен айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізіп келеді. Поэма табиғаты өлеңнен өзгереді. Өлеңге бір ғана сезім жеткілікті болса, поэмаға қызмет ететін көбіне-көп тарихи оқиғалар, жеке тұлға іс-әрекеті, тағы басқалар. Қазақ поэмасы өзінің жылдар бойғы даму тарихында көптеген өзгерістерді бастан өткерген жанрдың бірі болғанымен, ол халықтың, ұлттың тағдыры мен шығармашылық тұлғаға деген қызығушылығын сақтап қалды.

Ф. Оңғарсынованың «Тартады бозбаланы магнитім» поэмасы қазақтың тұңғыш әнші қыздарының бірі, әрі кәсіби әншілік деңгейіне дейін көтерілген майталманы – Майра Уәлиқызына арналады. Ақын Майраның өмір жолымен қоса әншілік тағдырын айқын көрсету арқылы сол заманның әлеуметтік тынысын да танытады. Поэманың бас кейіпкері– әнші Майра Уәлиқызын қазақ өнерін зерттеген музыкатанушы-ғалым А.В. Затаевич «Қазақтың әнші әйелдерінің ішіндегі ең үздігі» деп бағалаған. Майраның ән айтудағы ешкімге ұқсамайтын әдемі дауысы

туралы да тұңғыш қалам тартқан музыка зерттеушісі А.В. Затаевич болды. Ол өзінің «Қазақтың 500 ән, күй» (1931) дейтін музыкалық-этнографиялық еңбегінде Майраның шығармашылық портретін дәлме-дәл кескіндеп жазады. М. Уәлиқызының өмірі мен өнер жолын жан-жақты қарастырған З. Дүкенбаева Майра өнеріндегі жаңашылдықты тұжырымдай келе: «Біріншіден, Майра қазақ әнінің мазмұнына, түріне бірталай жаңалық енгізді, екіншіден, елге таңсық гармонды пайдаланды, үшіншіден, өнерге европалық өзгерістер әкелді, төртіншіден, ол қазақ әндерімен қоса татар, орыс әндерін көп салды [2, 66 б.], – деп әншінің өзіндік ерекшеліктерін саралап көрсетеді.

Майраның артындағы шығармашылық мұралары жөнінде З. Қоспақов мынадай мәлімет ұсынады: «Музыкадан аса қабілетті Майра ән айта жүріп, өз жанынан да ән шығарады. Сондай әндердің қатарында «Майра», «Ертіс», «Қызыл гүл», «Бақша», «Даланың әні», т.б. сияқты туындылары бар. Бұл шығармалар шағын болғанымен, біртуар шығармалар. Майраның әндерін кезінде Қазақстан композиторлары Е. Г. Брусилковский «Қыз Жібек», «Жалбыр» операларында, А. Зильбер «Қайта туған Қазақстан», симфониясында, А. Байқадамов «Майра» деп аталатын туындыларында пайдаланды» [3, 48 б.].

Қазақтың әнші қызы Майраға арналған өлең-жырлар жетерлік. Ал үлкен жанр – поэмаларға келер болсақ, Майраға арналған Ә. Тәжібаевтің «Майра» атты поэмасы 1976 жылы «Жұлдыз» журналының 3–4 санында жарияланып, кейіннен бес томдық шығармалар жинағының 2-томына енген. Ә. Тәжібаевтің «Майра» поэмасындағы Майра образы Ереймен (Майраның алғаш сүйген жігіті), Қажы ата (Ерейменнің әкесі), Қажымұқан (атақты палуан), Саттар (Майрадан дәмелі өз ауылының айтыскері), т.б. кейіпкерлермен байланыстыра суреттеліп, сол негізде ашылады. Майра бейнесін ақын сол кездегі өзекті тақырыптардың бірі – әлеуметтік теңсіздік арқылы ашуға тырысқан. Бірін-бірі ұнатқан екі жас – Майра мен Ерейменнің қосылуына «сол елдегі жарты патша» – жігіт әкесі Қажы ата қарсы болады. «Жалаңаш етікшінің сайқал қызын, Сен түгіл мен алмаймын тоқалдыққа», – деген әкенің қатал үкімінен соң Ереймен кеселді боп 40 күн төсек тартып жатып, көз жұмады. Бұл – яғни, махаббаттан Мәжнүнге айналу сипаты шығыстық қисса-дастандарды еске салатын элемент. Сондай-ақ, мұндағы Майраның іс-әрекеттерінен оның махаббатқа деген адалдығы, т.б. қасиеттері байқалмайды. Ереймен өлген соң, Майраның көңілі атақты палуан Қажымұқанға ауады. Алайда, оның Лондонға кетуімен аралары алыстайды. Осылайша жалғыз қалған Майра поэма соңында ақырғы рет бір ән салып дүниеден өтеді. Негізінен баяндау тәсілінде келетін поэманың әлқиссасында ақын Ә. Тәжібаев:

Бойы тік, солқылдаған белі талдай,
 Кең маңдай ақ күміспен қаптағандай.
 Екі ерні үлбіреген қызыл шешек,

Жалт еткен жанарынан нұр тамғандай [4, 89 б.], – деп Майраны эпостық үлгідегі асқан сұлу жан ретінде суреттейді.

Ал Ф. Оңғарсынованың поэмасында Майраның сырт пішіні, кескін-келбеті бейнеленбейді. Ақын поэмасындағы Майраның әншілігінен гөрі өжет, өр мінезімен, күрескерлік қасиеттері басымырақ суреттеледі. Алайда екі ақынға да тән ортақ сипат – Майраның сезім-толқыныстарын өз аузымен яғни, монолог тәсілі арқылы айтқызу.

Әнші Майра тақырыбы поэзиямен қоса проза жанрына да арқау болды. Бұл жөнінде ғалым Ә. Нарымбетовтың мына бір пікіріне құлақ түрелік: «Бір тақырыпқа бірнеше ақын – жазушылардың қатар, жарыса қалам тартуы әр әдебиетте де бар үрдіс. Атақты Майра туралы бұған дейін де белгілі шығармалар жарық көрген еді. Ал, Ғ. Мүсіреповтің 1981 жылы жазылған «Атақты әнші Майра» әңгімесінде өнер жұлдызы Майраның көрікті портреті, ішкі өмірінің жарығы сөз құдіретімен оқушы зердесіне нұр болып құйылады. Майраның махаббаты, ұнату, сүю, жеккөру сезімдері, мінезінің, көңіл – күйінің әр алуан

иірімдері шым-шымдап берілген деталь, штрих, эпизод көріністері арқылы әр түсті көркем бояумен әдемі өрнектелген [5, 54 б.].

Ф. Оңғарсынованың «Тартады бозбаланы магнитім» поэмасы өнер адамының тағдырын арқау еткендіктен, мұндағы негізгі оқиға желісі әнші Майраның айналасында өрбиді. Ф. Оңғарсынова әнші өмір сүрген дәуір келбетін, орта шындығын, әйел теңсіздігі жайлаған қазақ қоғамының көріністерін Майра арқылы ашуға тырысады.

Шырқайын – сазды сарнай досым қайда?!

әндетсем, қыз-бозбала қосылмай ма?!

Думанның бозбаласыз қызығы жоқ

өртейін, өртенейін осындайда! [6, 20 б.] –

дейтін Майра – ақылды, тапқыр, әнші қыз. Гармонмен шырқап ән салатын ойын-сауықтың көркі, той–думанның сәні. Бірақ, оның мұндай қасиетін тоғышар жандар түсінбейді. Сондай-ақ, поэмадағы «Майра – ең алдымен еркін, адал махаббат иесі, өнерді жан-тәнімен беріле сүйген қыз ретінде көрінеді. Бас қаһарман алдымен өнерге ғашық, бұл сапарда оған ешқандай күш қарсы тұра алмақ емес. Кесе көлденең тұрған қарсылықты Майра бұзып-жарып кетуге бар» [7, 66 б.]. Майра тарихта да осындай жан болған деседі.

Ғалым М. Числов поэмаға «Қоғамның рухани өмірінің маңызды мәселелеріне және оларды әмбебап шешуге арналған синтетикалық жанр», – деген анықтама берген болатын [8, 12 б.]. Ф. Оңғарсынова поэма жанрының табиғатын бұзбай, сол жанр шеңберіне сыйғыза отырып, әнші Майраның бейнесін әр қырынан тереңірек көрсетуді көркемдік мақсат еткен. Поэмада нақты дерекке құрылған цифрлар жоқ. Негізгі кейіпкер – Майраның тарихта болғандығы белгілі болғандықтан, автор көбінесе кейіпкерінің ішкі жан-дүниесі, сөздері арқылы қоғам сырын ашуға талаптанған. Поэманың негізгі өзегі – өзгеше талант иесі Майра сырлары, теңдікке ұмтылған қазақ қыздарының тағдыры, махаббат пен өнерге деген адалдық.

Композициялық жағынан ақын поэмасы «Майраның әндері», «Майраның болыс жездесіне айтқаны», «Майраның ағаларына өкпелеп айтқаны», «Ән сайысынан кейін айтқаны», «Майраны кінәлаған билерге айтқаны», Ертіп келген жігітін ауылдастарына таныстыру», «Майраның інісіне айтқаны» секілді бірнеше тарауларға бөлінген. Поэманың қай бөлімінде болмасын оқиға лирикалық кейіпкердің өз атынан, яғни, бірінші жақтан баяндалады. Алайда, автор кейіпкер портретін, мінезін бірқалыпта алмай, өмір ағысына, сюжет желісіне орайластырып, өзгермелі қалыпта көрсетеді. Майраның әртүрлі жағдайдағы іс-әрекет, сезім күйімен қатар оқиға барысы да сатылап дамып отырады.

Поэманың «Майраның әндері» атты алғашқы тарауындағы Фариза Оңғарсынованың айтпақ болған түпкі идеялық қазығы – Майраның әндерімен оның өнерпаздық келбетін таныту болса, келесі тарауларда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, әлеуметтік теңсіздік, қазақ қыздарының басына кигізілген қалың мал «қамыты» бәрі-бәрі бір арнаға тоғыса, жарасымды үйлесім табады.

«Майраның болыс жездесіне айтқаны» атты поэманың екінші тарауындағы Майраның:

...Қабағың түйме неге деп,

Шындығын айтқан сөз – жебе.

Балдыз боп жүріп не керек,

Сын айта алмаса жездеге [6, 22 б.], –

деп болыс жездесіне айтқан ақ алмас сөздерімен ол алған бетінен қайтпайтын, еркелігіне өрлігі сай кесек мінез иесі ретінде көрінеді. Майраның әлгіндей сөздері жалғыз өзінің ғана жездесіне айтылған базынасы еместігі анық. Бұл – биліктіге құрдай жорғалап, аш-арықты шыбын ғұрлы көрмейтін «мырзасынған» талай «болыс жезделерге» айтылған сын. Мұндай мәселелер поэмада тек сырттай суреттеліп қана қоймай, оның тереңдегі сыры, себептері айқындалып, түп тамырлары көрсетіледі. Өз заманының «жазылмаған заңдарына» көнгісі келмейтін өнерпаз қыздың жүрек лүпілін естиміз.

Поэманың өз миссиясын орындауда жалғыз ғана сезімге иек арта алмасы белгілі. Бұл жөнінде «Новые пути поэмы» атты мақаласында В. Кубилюстің былай дегені бар еді: «Егер өлеңге бір ғана эмоция жеткілікті болса, поэмаға өмірлік бай тәжірибе, адами мінез, процесс керек. Өлең ой, көңіл-күй ағымына құрылса, поэмаға мінез бен идея бірлігінен бөлек ең негізгі құрылымдық элемент – типтік образ тән [9, 71 б.]. Майраның өктемдігі мен өршілдігін, ақжарқын еркін мінездерін, достық пен махаббатқа адал қасиеттерін ақын осы тарауда жақсы ашады. Осы арқылы заман шындығынан мол хабар беріліп, бүкіл бір дәуірдің жанды көрінісі жасалады. Фариза кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесіндегі өзгерістерді, толқуларды танытатын психологиялық анализдер арқылы басты кейіпкердің қоғамнан жатсыну сарынын шебер береді. Фаризаның кейіпкерлері қашан да өз ортасына жат. Поэма анализінде сезім диалектикасын көрсету басты орын алады.

Ақын Ф. Оңғарсынованың «Тартады бозбаланы магнитім» поэмасы өзінің сюжет, композиция құру ерекшелігімен, жинақылығымен, сондай-ақ, кейіпкердің рухани дүниесін, сезім шарпылысын танытатын монолог берудегі шеберлігімен ерекшеленеді.

Шаттық қайда, ән қайда алас ұрған?

Түндер қайда, ұйқыны таң асырған.

Байланғандай тіл-аузым тұншығамын

Шалға тиген байғұстай шарасыздан [6, 29 б.].

Поэманың соңғы тарауларына көз тастағанда, мұнда авторлық баяндау мен монологтың қатар жарысып отыратындығы байқалады. Сезім қайшылықтары, психологиялық тебіреністер, ішкі монолог, риторикалық сұраулар, ой-толғаныстар арқылы поэма шиеленісі шегіне жетеді. «Адам образын жасау, оның ішкі дүниесін ашу, ой-сана, көңіл-күйлерін, сезім толқуларын әсерлі етіп көрсету көркем әдебиеттің бірден-бір міндеті. Тақырып, сюжет, композиция сияқты категориялар, портрет, пейзаж, көріктеу, диалог, монолог сияқты компоненттер – бәрі де осы мақсатқа бағындырылуы тиіс» [10, 72 б.], – деген Қ. Алпысбаев пікірін ескерсек, «Тартады бозбаланы магнитім» поэмасы тілі, формасы, композициялық құрылымы жағынан өзгеше туынды. Ақын поэмада бейнелі сөздерді кеңінен қолданып, шығарманың көркемдік-эстетикалық қуатын арттырған. Мысалы, «Мұң жұтар жай жағада, Жалынсыз жасық адам». «От мінез. Жанар найза. Жалын ішім». «Селдей сезім болмаса шоқ денеде, Толқын құшып ұмтылма от кемеге». «Шулайды алты алашқа арғымақ деп, шаңыма шақ келмейтін жабыларын!» деген сияқты көркем ой, кестелі сөздерді поэмадан көптеп кездестіруге болады.

Ақын Фариза Оңғарсынованың «Тартады бозбаланы магнитім» атты тарихи-лирикалық поэмасы өзінің идеялық, мазмұн байлығымен, өнер адамы тақырыбына өзінше жаңа қырынан келуімен, шынайылығымен осы жанрдың қатарын молайта түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Боков В. Жаркий жанр // Литературная газета. – 1956. – 16 сентября.
- 2 Дүкенбаева З. Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихы (1917-1941жж). – Алматы: Ғылым, 2003. – 329 б.
- 3 Қоспақов З. Өнші Майра // Майра Уәлиқызы атындағы 1–Халықаралық әдеби-көркем, ғылыми-әдістемелік жинақ / Құраст: А. Исағұлова, Т. Қоңыратбай. – Алматы: Ғылым, 2001. – Б. 115-117.
- 4 Тәжібаев Ә. Майра // Жұлдыз. – 1976. – №3, 4; Тәжібаев Ә. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1979. – Т 2. – Б. 180–182.
- 5 Нарымбетов Ә. Уақыт шындығы – көркемдік кепілі – Алматы: Жазушы, 1989. – 184 б.
- 6 Оңғарсынова Ф. Өлеңдер / Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1987. – Т 2. – 366 б.

- 7 Аяпбергенұлы Р.Ф. Оңғарсынова поэмалары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2002. – №5. – Б. 30-31.
- 8 Числов М. Время зрелости – пора поэмы. – М.: Советский писатель, 1982.
- 9 Кубилюс В. Новые пути поэмы // Вопросы литературы. – 1962. – №1.
- 10 Алпысбаев Қ. Поэма және сюжет. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 124 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается литературный образ казахского музыканта Майры Уаликызы в эпических произведениях казахской литературы. А также анализируется поэтическое мастерство и сюжетно-композиционные особенности поэмы Фаризы Унгарсыновой «Тартады бозбаланы магнитім», посвященной данной теме.

RESUME

The author of the article examines the literary image of the Kazakh musician Maira Ualikyzy in the epic works of the Kazakh literature. The author also analyzes the poetic skill and the plot-compositional peculiarities of the poem of Fariza Ungarsynova «Тартады бозбаланы магнитім» devoted to this theme.

К.М. Толемысова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистр

Художественное своеобразие мифов и легенд в произведениях А. Кекильбаева (на примере анализа повестей «Баллада забытых лет» и «Хатынгольская баллада»)

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию взаимодействия двух эстетических систем – фольклора и литературы. В статье рассматриваются мифы и легенды в повестях А. Кекильбаева «Баллада забытых лет» и «Хатынгольская баллада», определяется их роль в художественной структуре повестей, влияние на образную систему произведений. Исследование показывает, что автор создавал повести на основе легенд и мифов, изображая истинные культурные и нравственные ценности, значимые для истории своего народа, и давая объективную оценку старым традициям.

Ключевые слова: фольклор, миф, легенда, А. Кекильбаев, «Баллада забытых лет», «Хатынгольская баллада».

Своеобразие казахской прозы 1960-80-х XX века, ставшей с недавних пор объектом пристального внимания литературоведов, отличает тяготение к фольклору и мифу, стремление познать жизнь в других смыслообразях.

В 1960-80-е годы XX века устно-поэтические традиции (и сюжеты) включаются в социально-психологическое повествование, наблюдается своеобразная трансформация мифологических коллизий, поэтики, сказаний. Возрастает роль мифа, легенды, притч в осмыслении литературой неразрывной связи времени, прошлого и настоящего, взгляда в будущее; формируются новые жанровые объемы; возникает новый тип перспективы в структуре произведений; углубляется представление о человеке и мире и т.д.

Синтез фольклорных традиций с современным художественным мышлением обретает в литературной жизни характер существенного национального своеобразия.

Художественное мышление писателей казахской прозы 1960-80-х годов XX века устремлено к постижению смысла бытия, раскрытию духовности, содержательности человеческой жизни, переполнено тревогой за судьбу родной земли, своего народа, его культуры и языка.

Одним из ярких представителей казахской прозы 60-х годов XX века является Абиш Кекильбаев – народный писатель, общественный и государственный деятель Республики Казахстан. Его лучшие прозаические произведения, вошедшие в сборники «Клочок тучи», «Степные баллады» и «Горсть земли», четко определили основной круг проблем творческих интересов и замыслов и раскрыли его склонность к неторопливой сказовой манере, к философичности, к психологизму, к живописному жизнепознанию и буйной, красочной языковой стихии.

Г.К. Бельгер отмечает энциклопедические познания А. Кекильбаева относительно казахской истории: «Коснешься невзначай проблем современного исторического романа, и Абиш, откинув все еще густые, вьющиеся волосы, обрушит на тебя такое количество названий и имен, поразит таким основательным знанием предмета, что испытываешь неловкость за свое верхоглядство и невежество» [1, с. 80-81].

С детства писатель не только прекрасно знал устное народное творчество, но и впитал его в себя. Можно сказать, что его художественные вкусы сформировали легенды, предания, притчи и баллады, поэтому Абиш Кекильбаев нередко обращался к истории и народному творчеству казахского народа.

Важно отметить, что начало творческого пути А. Кекильбаева совпало как раз с довольно бурным периодом пристального и обостренного внимания многих казахских литераторов к прошлому своего народа, к своей почти неведомой истории. Абиш Кекильбаев пошел совершенно по иному пути. Он в своих произведениях «Баллада забытых лет», «Хатынгольская баллада», «Колодец», «Состязание», прибегая к искусной аранжировке древних преданий, сказов, притчей, воссоздает не только нравственный облик яркого и сурового прошлого, но и затрагивает глобальные проблемы современности. В своих произведениях автор, поднимая общечеловеческие проблемы и широко используя фольклорные мотивы и сюжеты, раскрывает глубину духовного мира героев. События, сюжеты многих произведений А. Кекильбаева известны в народном представлении из фольклора, но стилевые и содержательные акценты, интонации уже резко окрашены его индивидуальным видением мира.

Раскрывая фольклоризм писателя, Г. Бельгер отметил, что «достоинство и сила художественной палитры А. Кекильбаева в том, что он по-современному историко-философски переосмысливает «сказанья старины глубокой», извлекает из древних легенд общечеловеческие гуманистические корни-формулы, по-новому, очень актуально высвечивая «осколок древней правды» [2, с. 83].

Языком творчества А. Кекильбаева является казахский язык – язык его нации, его предков. Однако русскоязычному читателю была предоставлена уникальная возможность прочесть произведения писателя на русском языке в переводе, увидеть прекрасный мир, созданный А. Кекильбаевым. Это «позволяет получить более глубокое представление об авторском оригинальном замысле и творческих возможностях его воплощения» [3, с.141]. Необходимо отметить, что любое переводное произведение несет на себе отпечаток личности переводчика, поэтому оно в любом случае отличается от произведения оригинального.

В повестях «Баллада забытых лет» и «Хатынгольская баллада» А. Кекильбаева в романтическом русле оживает прошлое, седая давность, древняя история предков, которые находят отклик с современностью, затрагивая нравственные проблемы с глубоким общечеловеческим смыслом. Писатель ищет эстетический идеал в историческом прошлом. Он обращается к жанровым фольклорным источникам как к отстоявшейся модели какой-то истины и заново представляет эту схему, осмысляя современность философски, через нравственные уроки прошлого, опираясь на мифы, на проблемы вечного и непреходящего.

В повести «Баллада забытых лет» (1967) представлено межэтническое столкновение казахов и туркмен – кочевых народов со своей спецификой кочевого образа жизни.

Основная идея повести – борьба за мир и человечность. А. Кекильбаев решил эту проблему с помощью могущества музыки.

Современный реалистический план повествования органично связан с научно-фантастическим и фольклорным стилями. Такая связь просматривается и на уровне концепции произведения и в его сюжете.

Сюжет повести основан на легенде, которая рассказывается дутаристом Курбаном. Разные события в повести передаются автором через психологический анализ.

Главные персонажи повести – братья Жонеут и Кокборе – прославленные батыры туркменского аула. Узнав о смерти Кокборе, Жонеут стремится отомстить казахам. Последней надеждой батыра был его младший сын Даулет, талантливый музыкант. Послушный воле отца, он возглавляет набег на аул Дюймкары и трагически погибает. Сарбазы Даулета поймали в плен казахского кюйши, который с помощью дутара доносит Жонеуту весть о смерти его сына. Поняв это, Жонеут казнит кюйши. Повесть заканчивается смертью Жонеута, не вынесшего своего горя. В балладе использованы темы и мотивы известного предания о рождении домбры.

А. Кекильбаев посвятил эту повесть известному казахскому кюйши XIX века Абылу Таракулы, автору популярного и знаменитого кюя «Аксак кулан». В «Балладе ...» использован мотив казахской легенды «Аксак кулан» о наказании гонца за черную весть и выражена идея магической силы и бессмертия искусства.

В основе сюжета положено предание адайцев об Абыл кюйши, который попал в плен к туркменам, покорила их своим искусством игры на домбре и получил свободу. Однако в финале повести А. Кекильбаева, несмотря на то, что музыка кюйши затронула сердце Жонеута, героя предадут жестокой смерти. Таким образом, автор отходит от легенды в сторону, чтобы более реалистически показать жесткость человеческих отношений.

В повести «Баллада забытых лет» через фольклорные традиции затрагивается и тема исторической памяти, заложенная в легенде о манкуртах, так называемых «Иванах, не помнящих родства».

А. Кекильбаев подробно и поэтапно описал процесс превращения казахов в манкуртов: забвение своей истории, своего рода, своего языка и самого себя. При переводе этого отрывка Г. Бельгер, как бы почувствовав боль и страх этих пленных, стал невольным свидетелем сурового наказания: *«Пленным уже не до воспоминаний, не до сравнений. В устремленных на кинжалы глазах – страх, мольба»* [4, с. 525].

А. Кекильбаев с помощью легенды о манкуртах уводит читателей туда, где можно увидеть не только судьбу героев повести, но и судьбу казахского народа: кровопролитную борьбу между двумя народами, жестокое наказание для адайцев. Писатель поднимает тему манкуртизма до уровня духовного беспамятства – у А. Кекильбаева «манкурт» – это человек, превратившийся в животное.

Легенду о манкуртах автор включил в повесть, чтобы показать жестокое возмездие туркмен; обратить внимание читателей на то, что в этой жизни не существует более сурового наказания, чем лишение памяти человека. Так как, утрачивая память, человек лишается собственного «Я», идентичности, теряет материальные и духовные корни, одним словом, превращается в животное. Позднее эта мысль будет выражена и в романе Ч. Айтматова «И дольше века длится день»: *«Можно отнять землю, можно отнять богатство, можно отнять и жизнь, но кто придумал, кто смеет покушаться на память человека?! О господи, если ты есть, как внушил ты такое людям? Разве мало зла на земле и без этого?»* [5, с. 62].

Изображая народную жизнь, затрагивая философские проблемы войны и мира, добра и зла, А. Кекильбаев вплетает в ткань повествования известные легенды о старцах древней земли Мангыстау. Так, в сюжете повести «Баллада забытых лет», перерабатывая древнюю легенду о Темир-баба, автор создает свою легенду. Когда Жонеут впервые

отправился с сыном Даулетом на охоту, по дороге они остановились у могилы святого Темир-баба и почтили его память. С этого момента начинается легенда о Темир-баба. Писатель подробно описывает волшебные действия Темир-баба и Шопан-Ата.

Жизнь казахов была невозможна без животных, они были едиными и неразрывно-связанными. Известно, что Шопан-ата был покровителем овец, а Темир-баба считался владыкой воды и был святым периода исламизации Мангыстау. Основной идеей легенды о Темир-баба является состязание духовной магической силой его с Шопан-ата, но главная особенность – это превращение моря в землю за спиной Темир-баба. Писатель, включая в ткань художественного произведения легенду о Темир-баба, связывает ее с сюжетом повести. Здесь четко прослеживается параллель: если в повести между казахами и туркменами шла междоусобная борьба, то в легенде о Темир-баба идет состязание силы и духа между святыми.

О. Абишева по данному поводу отмечает: «Это библейский интертекст, являющийся вставным структурным эпизодом в повести. Поза святого в момент, когда странствующий Шопан-ата повстречал его, напоминает медитирование. Услышав шаги, он не шелохнулся, сидел, не отводя глаз от моря, не обращая внимание на приближающихся. Сюжет легенды является аллюзией библейского повествования о Моисее, выведшем иудейский народ из Египта. Как повествует Библия, когда Моисей вошел в море, оно расступилось перед ним. Обращение к сакральной книге свидетельствует о творческом замысле автора. Как в легенде о Моисее перед Темир-бабой расступилась вода, и он проложил дорогу по морскому дну. Перед смертью святой велел похоронить себя на каменистой прибрежной гряде, определив это место как границу между туркменскими и казахскими племенами. Но завет святого был забыт, и между народами началась бесконечная война. Роль библейской образности, смысловое содержание повести о Моисее проливает дополнительный свет на судьбу Жонеута, введшего свой народ в распри с соседними туркменскими племенами, на бессмысленность его жизни и ее трагический конец» [6, с. 139].

В легенде описываются силы Шопан-ата и Темир-баба, один сильнее другого, но Шопан-ата, опасаясь врагов, признает силу Темир-баба. В память о том дне и состязании остался полуостров, ножом вонзившийся в море. Каждую пядь подступавшей к нему степи защищали предки Жонеута и предки предков. А ныне степь – достояние кого придется. Туркменское копье потеряло силу, туркмены отступали все дальше и дальше. Они забыли завет Темир-баба. Он велел похоронить себя на каменистой прибрежной гряде. «Если не желаете, чтобы любая вражья собака мочилась на моей могиле, да будет это место границей ваших земель». Прежде любой мужчина, носивший кинжал, в час опасности непременно поднимался сюда поклониться святому духу Темир-баба [4, с. 105].

Таким образом, включение автором в ткань повествования рассматриваемой легенды подтверждает тот факт, что использование притчевых форм несет в себе большие художественные возможности. В повести А. Кекильбаева легенда служит нравоучением для сына Жонеута, Даулета. Отец хотел, чтобы сын опомнился и бросил играть на дутаре, как и Темир-баба вовремя остановился, превращая море в суши. Кок-боре, брат Жонеута, передразнивая Даулета, говорит ему: «От таких песенок казах не убежит...а он должен дрожать и бежать при виде нас» [4, с. 583]. Жонеут, соглашаясь с братом, считает, что если он дальше будет заниматься музыкой, продолжать играть на дутаре, то казахи воспользуются его чувством и слабостью. Не случайно Жонеут привел Даулета на могилу Темир-баба. Он сделал это для того, чтобы Даулет приблизился к могиле и знал, что эта могила стоит неотвратимой памятью и грозным напоминанием о достоинстве, долге и чести.

Легенды, мифы и притчи органично вплетаются и в ткань повести «Хатынгольская баллада» А. Кекильбаева. «Хатынгольская баллада» – историко-романтическая повесть, написанная в балладном духе на сюжет средневековой легенды о смерти Чингисхана. О

его смерти в разных источниках приводятся различные сведения. А. Кекильбаев берет самую распространенную версию, в которой рассказывается о том, что правитель умер от раны, нанесенной тангутской ханшей.

Фигура Чингисхана является в известном смысле вечным образом, помогающим осознать причины, формы и границы людской жестокости. Через сюжет легенды о смерти Потрясателя Вселенной писатель акцентирует внимание на нравственных аспектах отношений героев, философски осмысливает события, психологически анализирует внутреннюю жизнь героев повести. Все это говорит о том, что повесть имеет мифопоэтическую природу.

В повести «Хатынгольская баллада» так же, как и в предыдущем произведении, лирико-эпическое начало является внутренним принципом организации повествования. Его структура синтезирует в себе жанровые признаки и лирической баллады, и повести. В произведении взяты отдельные сцены из жизни персонажей, как в лирике; но внутренний масштаб постижения жизни персонажей характерен для развитого эпического повествования [7, с. 346].

По мнению А. Исмаковой в «Хатынгольской балладе» А. Кекильбаеву важно не только возвращение к персонажам давнего исторического предания о покушении на Чингисхана, ему важна идея притчи – мысль о нестигаемости человеческого достоинства перед лицом жестокости. Повествователь, ранее открыто присутствовавший (как в «Балладе забытых лет»), теперь исчезает, лишь интонационно отзываясь в речи персонажей. Отношение автора к персонажу, каково бы оно ни было, прямо не выражается. Повествователь – не информатор, он свидетель событий» [7, с. 346].

Писателя интересовала не только идея притчи, но и осмысление заключенной в ней идеи самими персонажами. Но в повестях А. Кекильбаева эти разные характеры психологически не раскрывались, скорее, можно говорить об осуществлении почти лирической исповеди, о проникновении писателя в одну человеческую душу, в характер центрального героя (Жонеута или Чингисхана). Достижения в раскрытии главного героя осуществлялись за счет сужения изображаемого кругозора остальных персонажей: все повествование было стянуто в один узел, и многие персонажи со своими точками зрения как бы обслуживали характер главного героя.

А. Кекильбаеву важно было в обеих повестях раскрыть возможности одного типа характера – властолюбивого недочеловека. Судьба главного героя обеих повестей, в первую очередь, тесно связана с судьбой народа. Автор повестей при помощи художественных образов показывает читателям те трудные периоды в истории, которые пережил казахский народ.

Таким образом, А. Кекильбаев обращается к легендам, мифам и преданиям как отвечающим запросам художественной идеи и проблематики произведения и воплощающим мысли и чувства самого автора. Они часто служат средством философского осмысления жизни и судьбы, как отдельного человека, так и целого народа, а в глобальных масштабах – человечества. И самое важное то, что несомненна их роль в передаче национального колорита, национального характера, в углублении художественной трактовки конфликта или образа, в глубоком своеобразии художественного мира писателя.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бельгер Г.К. Мотивы трех струн: Лит.-критич. статьи, портреты, эссе. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 304 с.
- 2 Бельгер Г.К. Брат среди братьев: Статьи-размышления, литературные портреты. – Алма-Ата: Жазушы, 1981. – 148 с.

- 3 Исина Н.У. «Автор» и «герой» в прозе А. Кекильбаева (к проблеме повествования) // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – № 3 (76). – Астана, 2010. – С. 140-144.
- 4 Кекильбаев А. Конец легенды. Роман и повести. Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2009. – 656 с.
- 5 Айтматов Ч. И дольше века длится день: Роман / Чингиз Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 296 с.
- 6 Абишева О. Фольклорный код прозы Абиша Кекильбаева: поэзия // Простор. – 2016. – № 1. - С. 139-140.
- 7 Исмакова А. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.

ТҮЙІН

Мақалада фольклор мен әдебиет арасындағы қарым-қатынастар қарастырылады. «Күй» және «Ханша-Дария хикаясы» повестерін талдай отырып, автор Ә.Кекілбаевтың шығармашылығындағы мифтер мен аңыздардың рөлі мен мағынасын анықтайды. Аңызға сүйене отырып жазылған повестер жазушының нағыз мәдениеттік және моральдық құнын, халқымыздың ескі әдет-ғұрыптарын көрсететіні анықталады.

RESUME

The author of this article considers the problem of interaction of folklore and literature. Analyzing the stories «The Ballad of forgotten years» and «Hatyngol ballad» the author reveals the role and importance of myths and legends in the works of A.Kekilbayev. It is revealed that the story written on the basis of the legend, reflects the vision of the writer, showing the true cultural and moral values, an objective assessment of the old traditions in the history of his people.

А.А. Ахметова

С. Сейфуллин атындағы
Қазақ агротехникалық
университеті,
магистр

А.Н. Насыритдинова

С. Сейфуллин атындағы
Қазақ агротехникалық
университеті,
филол. ғыл. канд., аға оқытушы

Метафораның ғылым тілін қалыптастырудағы рөлі

Аннотация

Мақалада метафораның ғылым тілін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Ғалымдардың метафораға қатысты ой-пікірлері тұжырымдалып, терминдену үдерісіндегі метафораның маңыздылығы туралы айтылады. Метафораның терминологиялық жүйелерде кеңінен таралған семантикалық термин-жасамның түрі екендігі сөз етіледі.

Түйін сөздер: метафора, терминологиялық жүйе, ғылым тілі, концептуалдық метафора, танымдық қызметі.

Тілде сөз мағынасының ауысуының бірнеше тәсілдері бар. Солардың ішінде өте жиі кездесетіні және ең бастысы метафора тәсілі. Метафора өзге тәсілдер сияқты тілдің дамуына қызмет етеді. Тіл білімінде метафора деп белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың атауы екінші бір зат не құбылысқа атау болып ауысуын көрсетеді. Метафораға К.Аханов: «Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың басқа бір заттың не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы-метафора» деп анықтама берсе [1,158], А.Сыбанбаева: «Метафора-бір зат, құбылыстың, не оның әртүрлі белгілерінің (түс, қалып, көлем т.б.) атауының ойлау және таным заңдылықтары негізінде салыстыру, ұқсату теңдестіру арқылы басқа зат, құбылыс белгілеріне атау ретінде ауысу құбылысы)» деген анықтама береді [2, 39].

Жалпы метафораға берілген анықтамаларда ғалымдардың ой-пікірлері, тұжырымдары ортақ, бір-біріне ұқсас. Авторлардың бәрі метафораның ұқсастыққа байланысты бір зат атауының басқа бір затқа атау болуына байланысты сөз мағынасының ауысуы екендігін, сөз мағынасының ауысуы екі заттың салыстырылуы нәтижесінде, олардың ортақ, ұқсас белгілерінің негізінде жүзеге асатынын айтады.

Метафора ғылым тілінде жаңа атау, термин жасауда белсенді рөл атқарады (метафора-грек тілінің *metaphora*-“ауысу“ деген сөзі бойынша жасалған термин). Ғылым мен

техниканың әр алуан саласындағы пайда болған өндіріс құралдарына, жаңа техникаларға атау беруде метафора қолданылады. Яғни терминдер метафора арқылы да пайда болады. Бұл жөнінде Б.Хасанов «Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы» атты еңбегінде «Кейбір терминдер тіліміздің сөздік құрамындағы сөздердің метафора тәсілі арқылы тікелей бір мағынадан екіншісіне ауыстырылуы арқылы да жасалады» - дейді [3,37].

Терминтану мәселелерімен шұғылданатын ғалым Ш.Құрманбайұлы терминдену үдерісіндегі метафораның маңызына тоқталады: «Көп жағдайда екі затты немесе құбылысты салыстыру барысында байқалған олардың қандай да бір ұқсастықтары сөздің бастапқы мағынасының метафорлануына негіз болады. Ондай ұқсастық негізінен бұрыннан бар ұғым мен жаңа ұғымның түр, түс, көлем пішін қызметтеріне байланысты болуы мүмкін» [4,53]. Ғалым сыртқы пішін ұқсастығына қарай сөздің метафоралану жолымен термин дәрежесіне жетуін мынандай мысалмен дәлелдейді: «Әдеби тілдегі сырға деп әр түрлі қымбат металдар мен асыл тастан жасалған, сән үшін әйелдердің құлағына тағатын затты айтса, биологияда сырға терминіне кейбір құстардың алқымындағы екінші жыныстың белгісі болып табылатын салпыншақ терісінің арасындағы сыртқы форманың ұқсастығы негіз болған» [4,54]. Мұнда әшекейлі бұйым мен құстың салпыншақ терісінің арасында ешқандай қызмет ұқсастығы жоқ. Сөздің алғашқы мағынасының метафоралануына екі ұғымның сыртқы формаларының ұқсастығы негіз болған.

Метафора – терминдердің ең жиі кездесетін түрі – адам және тірі жәндіктердің қалпымен байланысты процесс пен құбылыстардың атауы. Адамға тән құбылыстар жиі техникаға таңылып отырады. Мысалы, қажу, төзімділік, иілгіштік, қатаңдық, сезімділік, қанығу, қайтымдылық, тұйықтық, иілгендік, қоздырушы, шыдамдылық, сенімділік т.с.с. адамға байланысты атаулар техника саласына қатысты сөздермен тіркесіп келеді. Берілген терминдердің «Техникалық терминдер сөздігінде» аудармалары: қажу-усталость, төзімділік-выносливость, иілгіштік-гибкость, қатаңдық-жесткость, сезімділік-чувствительность, қанығу-насыщение, қайтымдылық-обратимость, тұйықтық-замкнутость, иілгендік-изогнутость, қоздырушы-возбудитель, шыдамдылық-выдержка, шымырлық-упругость, сенімділік-надежность [5]. Аталған терминдер механика, жылу энергетика, политехникалық терминологияда техникалық құралдарға, элементтерге және т.б. қатысты айтылады.

Жоғарыда келтірілген атаулардың кейбіріне арнайы тоқталайық. Түсіндірме сөздікте *қайтымдылық, қанығу, қоздырушы, қатаңдық, төзімділік* сөздеріне берілген мағына: «қайтымдылық- қайтымы тездік, кек сақтамаушылық; қанық-бір нәрсенің мән-жайына, егжей-тегжейіне көзі жету; қоздырушы-қоздырып жіберуші, өршітуші, әсерлендіруші; қатандық-қатаң мінез көрсетушілік, қаталдық; төзімділік-шыдамдылық, көнбістік».

Арнаулы сөздіктерде бұл терминдерге «*төзімділік*-материалдар мен құрылымдардың айналмалы өзгеретін кернеулерге қарсыласу қабілеті; *қатаңдық*-құрылымның немесе оның элементтерінің сыртқы күштер әсеріне қарсыласу және пішіні мен өлшемдерін сақтау қасиеті; *қоздырушы*-электр машинасын қоздыруға қажетті энергияны толық немесе оның бір бөлігін өндіретін генератор» деген анықтама берілген.

Берілген терминдерді техника саласына қатысты әртүрлі ғылыми әдебиеттерден алынған мысалдармен дәлелдейік. Кез келген электр машинасын әрі генератор, әрі қозғалтқыш ретінде пайдалануға болады. Оның екі жақты энергия түрлендіргіш қасиеті машинаның *қайтымдылығы* деп аталады [6,120]. Болаттың *қанығуының* арқасында кернеу өсуі оның кемуіне қарағанда төмендеу болады, өйткені болаттың *қанығу* дәрежесі төмен болған сайын якорь реакциясының магнитсіздендіру әрекеті күштірек болады [6,161]. Бұл нүкте магниттік сипаттаманың жайнақ жерінен таңдалса, онда ол генератор қысқыштарындағы кернеудің реттелуіне шек қояды, өйткені ЭҚК өзгерту үшін *қоздырушы* тоғын үлкен мәнде өзгертуді керек етеді [6,160]. Көптеген материалдардың *төзімділік* қисығының асимптотасы горизонталь өске параллель түрде абциссаға жақындай

түседі [7,343]. Біліктің *қатаңдығын* қамтамасыздандыру үшін, салыстырмалы бұралу бұрышы мүмкіндік кернеуден аспауы немесе қатаңдық шарт орныдалуы тиіс [7,128].

Қайтымдылық, қанығу, қоздырушы, қатаңдық, төзімділік сөздерінің лексикалық мағыналары мен терминологиялық мағыналарын түсіндіретін анықтамаларын салыстырып қарасақ, жалпы қолданыстағы сөздердің метафорлану жолымен терминденгенін байқау қиын емес. Бір ғана лексемамен әр түрлі ұғымдардың таңбалануына, басқаша айтқанда, бір ұғым атауының екінші ұғым атауына алмасуына осы ұғымдардың сыртқы ұқсастықтары негіз болған. Яғни техника саласының терминдері жалпы қолданыстағы сөздердің түсіндірме берілген екінші мағынасының метафорлануы арқылы туындаған.

Кейбір ғылыми еңбектерде тілдегі метафоралар сөздің бейнелі мағынасын құруға септігін тигізсе, терминология саласында олар бейнелік мағына тудырмай, жай ғана терминологиялық мағына тудырады десе, енді бір еңбектерде тілдік қызметтің кез келген саласында метафора барлық қызметтерінде қолданылады деп айтылады. Ғылыми тілде метафора бейнелілік немесе таза экспрессивтілік қызмет атқармайды, ең алдымен когнитивті, концептуалдық (танымдық) қызмет атқарады. Жалпы айтқанда, метафораның ғылым тілінде танымдық қызметі басым болса, қалған қызметтері мен қасиеттері көмекші қызмет атқаруы мүмкін. Яғни, ғылым тілінде метафора, ең алдымен, таным қажеттілігін өтейді.

Концептуалдық метафора – адам танымында аналогия, ассоциация сияқты ойлау процесі заңдылықтарының нәтижесінде туындаған деректі, дерексіз ұғымдардың атауы, жаңа лексикалық мағына. Метафорлану үдерісі адам мүмкіндіктеріне, оның ассоциациялау мүмкіндіктеріне, оның білімі мен тәжірибесіне негізделеді. Метафораның өзі-білімді концептуалдық тұрғыдан бейнелеуге бағытталған когнитивтік құбылыс.

Метафораның когнитивтік тұрғыдан қалыптасуына әсер еткен зерттеушілер Дж.Лакофф, М.Джонсонның пайымдауынша, метафоралық концептуалдық модель арқылы дереккөздер (яғни сигнификативтік дескриптор) саласындағы аталымдар мақсаттық салаға (денотативтік дескрипторларға) ауысады. Бұл жағдайда тілде сөздің бейнелі мағынасы пайда болады, мәселен, *сұр жылан* (жауыз, зұлым адам), *түлкі* (қулығы асқан адам), *арлан* (қатігез адам), *кәрі тарлан*, *есек* т.б. атаулар метафора арқылы жасалған. Қайталамалы номинация арқылы энергетика, радиотехника саласында келесі терминдер жасалған, қараңыз:

«Донор» – қан беретін, өткізетін адам. Осы функцияны терминология (энергетика) саласындағы «донор» термині де орындайды, яғни «функционалдық ауыспа» арқылы «донор» сөзінде терминологиялық «шалаөткізгіштердегі өткізгіштік аймаққа электрон беру қабілеті бар қоспалық атом.

Жоғарыдағы мысалдарда келтірілген «сенімділік» сөзінің мағынасында «сенім», «сену», «бірлік», «үміті бар» деген белгілер бар. Осы белгі бойынша күнделікті қолданыстағы «сенімділік» және терминдік сөз «сенімділік» бір-бірімен түйіседі. Бұл жағдайда тілдегі «сенімділік» сөзі, метафоралық сөзжасамдық үдерісте денотативтік мақсаттық салаға ауысып, жаңа термин туындатуға себін тигізеді. Терминология саласында сенімділік сөзі келесі арнайы мағынада қолданылады: «Сенімділік-жүйенің, желінің, қондырғының, қондырманың т.б. жобаланған мерзімде жобаланған көрсеткіштермен жұмыс істей алатынының көрсеткіші».

С.С. Гусевтің ғылыми тілдің метафорлану құбылысына арнаған «Наука и метафора» атты еңбегінде метафораның танымдық қызметі туралы былай деп жазылған: «... познавательная метафора, таким образом, не только способствует повышению упорядоченности знаний, которыми обладает общество, но и позволяет получить новую информацию о мире, обнаруживая сходство в различном и неожиданные характеристики в привычных представлениях, что порождает различия, не замеченные ранее. Следовательно, познавательная метафора является особым приемом мышления, суть

которого заключается в установлении нового смыслового содержания человеческих знаний, что достигается с помощью условного отождествления семантических областей различного уровня, характера, происхождения» [8,131]. С.С. Гусев еңбегінде метафораны ғылымның тілдік құралдарының жаңа мағыналарының қалыптасуын қамтамасыз ететін элемент, дүние туралы ғылыми білімді бір жүйеге түсіру құралы ретінде қарастырады.

Профессор Б. Хасанов: «Тіл тарихын зерттеуде метафораның мәні зор, оны сөйлеу мәдениетіміздің бір көрінісі ретінде, образды ойымыздың дамуы мен қалыптасуын көрсететін элемент түрінде арнайы қарастыру қажет» деп анықтама беріп [3,4], метафораның тілдік және танымдық қызметінің маңыздылығын атап көрсетеді.

Қорыта айтқанда, метафора-өте күрделі және көпдеңгейлі құбылыс. Метафоралы ауыстыру-көптеген терминологиялық жүйелерде кеңінен таралған семантикалық терминжасамның түрі. Метафора тілді байытып дамытады. Тіл дамыған сайын оның метафоралануға икемділігі де арта түседі. Метафора жаңа мағыналардың пайда болуына, терминология жүйесінің дамуына негіз болады. Тілдің терминологиялық өрісінің кеңеюіне ықпал жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. - Алматы: Мектеп, 1965. – 158 б.
- 2 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар: Көмекші оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 161 б.
- 3 Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. - Алматы: Мектеп, 1966. – 208 б.
- 4 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі үрдісі: Фил. ғыл. док. дисс. - Алматы, 1998. – 130 б.
- 5 Құдайбергенов Р. Техникалық терминдер сөздігі. - Алматы: Таймас, 2009. – 616 б.
- 6 Китаев В.Е. Электротехника және өнеркәсіптік электроника негіздері. - Алматы: Қазақстан, 1991. – 224 б.
- 7 Жүнісбеков С., Қадырбаев А. Материалдар кедергісі. - Алматы, 2008. – 371 б.
- 8 Гусев С.С. Наука и метафора. - Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986. – 131 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос о роли метафоры в формировании научной речи. Авторы, анализируя мнения ученых, отмечают значимость метафоры в процессе образования терминов. По мнению авторов, метафора в терминосистеме является одним из распространенных видов терминообразования, в частности семантической деривации.

RESUME

The role of metaphor in the creation of scientific language is examined in the given article. The opinions of scientists concerning the metaphor and the importance of metaphor in the process of terminalization have been considered. It has been established that a metaphor is a type of the semantic term formation which is widely used in the terminological system.

Ж.К. Шаймерденова

Сулейман Демирель атындағы
университет,
PhD докторанты

«Бағалау» терминінің қолданыстағы сипаты мен мәні

Аннотация

Мақалада «бағалау» терминінің қолданылуы аясы айқындалды. Бағалау сөзінің зерттелуіне шолу жасалды.

Бағалау термині көптеген ғылым саласына ортақ термин болғандықтан, әр ғылым саласында берілген тұжырымдамалар қамтылды. Атап айтқанда «бағалау» терминінің философияда, экономикада, тіл білімі және білім беру салаларында зерттелуі және қолданылуы айтылды. Сонымен қатар, бағалау теориясы метрологияның (өлшем туралы ғылым), квалитология және квалиметрияның (сапа және оның өлшемі туралы ғылым) негізгі көрсеткіштерінің бірі екендігі сөз болды.

Сандық және сапалық бағалау көрсеткіштерін қолдану сипаты сөз болды. Бағалауға тән элементтердің түрлері айтылады.

Түйін сөздер: баға, бағалау, бағалау түрлері, білім берудегі бағалау, бағалаушы сөздер.

Бағалау - қоғамдық мәні бар құбылыс. Белгілі бір зат немесе іс-әрекет туралы ой-пікір – бағалауға тән. Кез келген заттың немесе іс-әрекеттің құндылығын, маңыздылығын және мәнін анықтау бағалауда көрініс табады.

Жалпы «баға», «бағалау» сөздерінің дефинициясы «Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде» былайша анықталған: «Баға зат. 1. Заттың құны, нарқы. 2. пед. Оқушының білім дәрежесін айқындайтын бес балдық жүйе. 3. Ауыс. Қадір-қасиет. Бағала ет. 1. Белгілі бір затқа, нәрсеге қойылатын нарық. 2. Оқушының білген білімін тиісті балмен жүйелеу. 3. Ауыс. Қадірлеу, құрметтеу [1; 6, 7].

«Бағалау» - көптеген ғылым салаларына ортақ термин болып табылады. Философия, педагогика-психология, саясаттану, әлеуметтану, экономика, менеджмент, лингвистика, логика салаларының негізгі ұғымдарының бірі болып табылады. Сонымен қатар, бағалау теориясы метрологияның (өлшем туралы ғылым), квалитология және квалиметрияның (сапа және оның өлшемі туралы ғылым) негізгі концепцияларының қатарына жатады. Осыған байланысты бағалау сандық және сапалық көрсеткішке ие болғандықтан бағалау

концепциясы аясында «сапа» және «сан» түсініктерін нақтылап алу қажеттігі туындайды. Сапалық көрсеткіштермен бағалаудағы мақсат - адамның дүниеге деген көзқарасынан, әлеуметтік-психологиялық факторлардың әсер етуінен, этикалық және эстетикалық нормалар мен ұстанымдардан, технологиялық қызметтерден туындайды. Белгілі бір затқа қойылатын нарықты анықтауда – бағалаудың сандық көрсеткіші, қадірлеу, құрметтеу мақсатында бағалаудың сапалық көрсеткіштері қолданылады. Ал, білім беру саласында оқушының білім сапасының деңгейін арттыру мақсатында сапалықпен қатар сандық көрсеткіштер пайдаланылады. Сандық көрсеткіштермен бағалаудағы мақсат - аталған сапалардың даму деңгейін көрсетеді.

Бағалау категориясының мәні мен табиғаты туралы көзқарастар, берілген анықтамалар әр ғылым саласына сай әртүрлі болып келеді.

Педагогика және психология саласындағы терминдерді қамтыған Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде: «Баға» - оқушылардың білім, білік, дағдыны меңгеру дәрежесін шартты белгімен – балмен анықтау және көрсету. Бағдарламамен бекітілген, оқу үлгерімі мен тәртібінің деңгейі. Ауызша және жазбаша жауап беру, практикалық және графикалық жұмыстар, шеберханалар мен өндірістегі және мектеп жанындағы үлесіндегі жұмыстар да бағаланады. Сонымен бірге оқушының оқуға деген қарым-қатынасы, оқу мекемесінің оқушыларға арналған тәртіп ережесін орындауы ескеріледі [2, 45]. Педагогика, психология және білім беру салаларында білім алушылардың оқу жетістігін бағалауда, білім сапасын арттыру, білім алушылардың қызығушылығын дамыту мақсатында сандық және сапалық бағалау көрсеткіштері қолданылады.

Экономика саласындағы терминдерді қамтыған Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде: «Баға» - тауар құнының ақшалай көрінісі, яғни тауардың немесе қызмет көрсетулердің бір өлшемі үшін төленетін және алынатын ақша мөлшері [3, 37] – деген анықтама берілген. Яғни, тауардың сапалық құндылықтарын арттыру мақсатында бағалаулық сандық көрсеткіші арқылы бағаланады.

Бұл пайымдаулардан «бағалау» терминіне әр ғылым саласындағы қолданылу қызметіне қарай түрлі анықтамалар берілгендігін көреміз. Дегенмен барлық тұжырымдамалардан «бағалау» - белгілі бір заттың немесе іс-әрекеттің құндылығы деген ортақ ойды аңғару қиын емес. Яғни, бағалау ұғымы құндылық ұғымымен байланысты екені көрінеді.

Жалпы бағалау терминінің бойындағы құндылық туралы түсінік, әсіресе, философияда айқын көрінеді. Философияда құндылық – бұл субъектінің тұрмыс-тіршілігі үшін қандай да бір құбылыс, оқиға, процестің маңыздылығының кезеңі [4, 462]. Философияда «бағалау» термині антикалық кезеңдегі еңбектерден бастап көрініс тапқан. Адам табиғаты туралы белгілі философтардың трактаттарында «ізгілік» пен «мейірімсіздік» жайлы негізгі ұғымдар арқылы берілген. Осы жөнінде Аристотель де өз еңбектерінде екіге бөліп қарастырады.

Сонымен, философияда бағалау бірнеше қырынан қарастырылады. Мысалы, Т.Гоббс «Ізгілік» категориясының көпмағыналылығы, бағалау мәнінің субъектілігі туралы жазған болатын. Фж.Локтың еңбектерінде «жаман мен жақсының» гедонистикалық концепциясы көрсетілген. Б.Спиноза: бағалау мәнін талдауға норматив ұғымын енгізді. И. Кант: «бағалау» теориясын утилитарлық бағытта қарастырды.

Философия мен логикада «бағалау» - деп заттың құндылығы туралы пікірді айтады. Бұл жайында А.А. Ивин «Основания логики оценок» деген еңбегінде: «құндылықтың мәні кез-келген қызығушылық, ниет, ұмтылыс және т.б. ұғынылады» - деген еді [5]. Құндылық пен бағалаудың арақатынасы көптеген философиялық, әлеуметтік және психологиялық, әсіресе адамзат іс-әрекетінің мәселелері қарастырылған концепциялардың негізгі бөлігі болып табылды.

Бағалау мағынасы философияда жеткілікті дәрежеде қарастырылды. Философиялық ойлардың нәтижелері тілдік құбылыстарда тиімді пайдаланылады. Бұған дәлел тіл білімі саласындағы зерттеулер.

Мәселен, Лингвистикалық терминдер сөздігінде «бағалау» ұғымы О.С. Ахманованың пайымдауына: «Бағалау - ... сөйлеушінің пайымы, мақұлдау немесе мақұлдамау, ықыластандыру, ынталандыру және т.б. қатысы – стилистикалық коннотацияның негізгі бөлігінің бірі» [6, 305].

Бағалауға қатысты негізгі философиялық тұжырымдамалар Н.Д. Артюнованың еңбектерінде қарастырылған. Ол құндылық категорияларының түрлі тәсілдеріне негізделген бағалау предикаттарының анықтамаларына талдау жасайды.

Бағалау ХХ ғасырдан бастап тіл білімін зерттеу нысаны бола бастады. А.Байтұрсыновтың еңбегінде: «ойлау екі түрлі сипатта болады. Ол сипаттардың біреулері бойына біткен сипат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған сипаттары болады. Мәселен, нәрсенің бірін жылы, бірін суық, бірін тегіс, бірін бұдырмақ, бірін қатты, бірін жұмсақ дейміз. Бұл сипаттар нәрсенің бойында бар сипаттар. Бұл сипаттаудың біреулері адамға ұнайтын болар да, біреулері ұнамайтын болар» [7, 209]. Бұл жерде байқағанымыз, бағалау сапалық көрсеткіш арқылы берілген, яғни, ұнау, ұнамау, жағымды, жағымсыз сөздері арқылы берілген.

Тіл білімінде «бағалау» - тілде әр түрлі тәсілмен берілетін, сапалық көрсеткіштерді қамтитын, лексикалық мағынасында бағалаушылық компонент бар сөздерден құралады. «Бағалау» - бағалаушы лексика терминімен қолданылады. Аталған терминді тілші ғалымдар А. Алдашева, О. Бүркітов, Б. Момынова публицистика стиліне арналған зерттеулерде қолданса, Зерттеуші М. Оразова «Қазақ тілі семантикасы», «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» атты еңбектерінде, Ф. Жақсыбаева газет мәтініне байланысты өз жұмысында арнайы қарастырған. Сонымен қатар, Ш. Нұрғожина, З. Құрманәлиева, Б. Сағынова, Д. Бекзат, Ғ. Танабаева, А. Бақытов сынды зерттеушілер өз еңбектерінің аясында баға, бағалау мәселесіне тоқталып өтеді. Мысалы, Ш. Нұрғожина: «сөздердің бағалаушылық қасиеттері А-В деген құрылым арқылы жақсы//жаман деген екі мағынада жұмсалатындығын айтады. Бағалаушылық ұнату-ұнатпау; қуану-ренжу сияқты сөздер арқылы субъектінің эмоциясын білдіреді» [8].

Сонымен қатар, бағалаушылық деңгей туралы, атап айтқанда сын есімдегі сапа интенсивтілігі жөнінде орыс және қазақ тілі материалдарын салыстыру негізінде ғалым З.К. Ахметжанова «Функционально-семантические поля русского и казахского языков» деген еңбегінде сапа мөлшерін білдіретін сын есімдер туралы жазды [9, 104].

Қазақ тіл білімінде бағалауға жалпы алғанда бағалаушылық лексикаға тілшілердің берген анықтамаларына тоқталып өтейік. Қ. Есенова: «Баға не бағалай сөйлеу салты дегеніміз – сөйлеушінің нысанаға алған нәрсе жөніндегі мақұлдау, қарсылық, ықылас не тілек, т.б. түріндегі көзқарасын білдіретін пайымдауы, стильдік қосымша мағына мен мағыналық реңктің негізгі бір түрі» [10, 63].

Б.Қ. Момынова: «бағалаушылық –сөйлеушінің өз тарапынан құбылыс пен затқа, іс-әрекет атауына берген бағасы, көзқарасы, оған деген қарым-қатынасы» [11, 134].

З.К. Темірғазина: «Ценность есть значение объекта для субъекта – благо, добро, красота и т.п., а оценка есть эмоционально – интеллектуальное выявление этого значения субъектом -переживание блага, приговор совести, суждение вкуса и т.п.» [12, 10].

Бұл анықтамалардан бағалау ұғымы құндылық ұғымымен байланысты екені көрінеді. Заттың, құбылыстың, адамдардың, оқиғалардың, фактілердің, өмірдегі әр түрлі жағдайлардың бағалануына адамның құндылық туралы түсініктерінің жүйесі (мақсаты, жалпы қабылданған нормалар туралы түсінігі) ғана емес, сондай-ақ адамның психологиясына әсер ететін жағдайлар, адамның сөйлеу сәтіндегі күйі, өзіне және басқаларға қоятын талаптары т.б. себеп болады. Бұл адамның әр түрлі кезеңде бір нәрсені әр қилы бағалауынан туындайды. Тіл білімінде «бағалау - бағалаудың сапалық көрсеткіштерін айқындайтын бағалаушылық лексика арқылы жүзеге асады.

«Бағалау» – одан әрі қарай білім алу туралы шешімді қабылдау мақсатымен оқытудың нәтижелерін жүйелі түрде жиынтықтауға бағытталған қызметті белгілеу үшін қолданылатын термин [13, 28].

Интербелсенді оқу/оқыту практикасында «бағалау» термині келесідей мағынада қолданады:

Бағалау - студенттердің (ЖОО-ның) оқу процесінде қаншалықты табысты (немесе, керісінше) болғандығын, білім игерудегі олардың жетістіктерін, өсуі мен дамуын анықтау.

Бағалау - студенттердің қолынан не келетіндігін (білім, білік, дағды, машық, құзырлылық, құндылықтар) айқындау.

Бағалау - білім игеру процесіне қатысушылардың (оқытушы және студенттер) әрекеттері қандай деңгейде екендігін, олардың сапасын анықтау.

Бағалау - студенттердің білімін қалайша әрі қарай дамытып, олардың алдағы білім игеру әрекеттерінің деңгейін қалайша жақсартуға болатындығын білу, жоспарлау және студенттерді соған ынталандыру.

Бағалау – оқу процесінің (студент әрекеттерінің, сабақтың, пәннің, курстың) қаншалықты нәтижелі екендігін анықтап, мақсаттардың қандай дәрежеде жүзеге асырылып жатқандығын анықтау [14, 241].

С. Мирсейітова «бағалау» терминінің ағылшын тіліндегі үш мағынасын келтіреді:

1. Бағалау (Evaluation). Мұнда бағалау - талдау ретінде қарастырылады.
2. Мониторинг (Assessment). Бағалау - құрал ретінде танылады.
3. Баға (Grade немесе Mark). Бағалау - сандық (мөлшерлік) құрал ретінде қарастырылады [15, 58-59].

Бірінші мағынада «бағалау» үйренушілердің жетістіктерін жан-жақты қарастырып, «білімді сандық және сапалық тұрғыдан анықтау» [14;58] деп келтіріледі. Бұл тұрғыда бағалау - үйренушілердің оқу жетістіктерін белгілі бір талаптармен (критерийлер, стандарттар, үлгілер, эталондар, идеалдар) салыстыру, сол тұрғыдан нақты өлшемдер (балл, процент) көмегімен оларды сипаттап және тексеріп, соңынан қорытынды шығару. Мұндай түсініктегі бағалау «сыртқа», яғни қоғамға, социумға бағытталады.

Екінші түсінікте «бағалау» үйренушілердің жоспарланған нәтижелерге жету көрсеткіштері ретінде қарастырылады (мәселен, курстық бірлік немесе модуль аумағында); мұнда студенттердің дамуы мен өзгерістері олардың әрекеттері (нақты құралдар) арқылы көрсетіледі: тест, эссе және басқа да жазба жұмыстары, жоба, интервью, портфолио, т.б. Мұндай өлшеу (мониторинг) студенттердің өз жетістіктерін бағалау немесе ЖОО-ның оқу нәтижелерін жоспарланған нәтижелермен салыстыру үшін қажет. Өз жетістіктерін басқалардың білімі немесе өзінің кешегі білгенімен салыстыра отырып, үйренуші өзінің қаншалықты дәрежеде дамығандығын айқындап (жетістіктері мен кемшіліктері), өз білімін әрі қарай қалайша дамыта түсу керектігін анықтайды. Мұнда бағалау «ішке», яғни үйренушінің тұлғасына немесе оқу орнына бағытталады.

Үшінші вариантта «бағалау» біздің қолданысымыздағы «баға», «баға қою» ұғымымен байланыстырылады: емтихан, тест, жазба жұмысы, жобаның орындалуы немесе семестр нәтижесі бойынша рейтингтік жүйе, балл мөлшері (мәселен, жүз балдық) немесе сандық жүйе (дәстүрлі бес балдық), әріптік жүйе (A,B,C,D,F) негізінде студенттің жұмысына қойылатын баға.

Бағалаудың өзіне тән элементтері болады. Олар бағалау субъектісі, бағалау объектісі, бағалау негіздемесі, бағалау сипаттамасы және бағалау шкаласы, нақты баға. Бағалау субъектісіз жүзеге асуы мүмкін емес. Бағаланатын зат немесе іс-әрекет бағалау объектісі болып табылады. Бағалау негіздемесі бағалау көзқарасынан туындаған бағалаушылық белгі. Ал бағалау шкаласы нормаға сай жіктелген белгілері бар объектілер тобын салыстыру тәсілін көрсетеді.

Сонымен, бағалау заттың немесе іс-әрекеттің сапасын белгілі бір құндылықтарға байланысты бағалылығын тану немесе жоққа шығарумен байланысты жағымды//жағымсыз сипаттама ретінде анықталады. Әр ғылым саласына, қолданылуын аясына, қызметіне қарай «бағалау» терминіне берілген тұжырымдар әр түрлі болып келеді. Дегенмен барлық тұжырымдамалардан «бағалау» - белгілі бір заттың немесе іс-әрекеттің құндылығы деген ортақ ойды аңғару қиын емес. Бағалау сандық және сапалық көрсеткіштер арқылы жүзеге асады. Сапалық көрсеткіштер бағалаушының көзқарасына, дүниетанымына және басқа да нормалар мен эмоциясына қарай өзгермелі болуы мүмкін. Сандық көрсеткіштер сапалық көрсеткіштердің деңгейін жоғарылату мақсатында бағаланады.

Кез келген заттың немесе іс-әрекеттің құндылығын, маңыздылығын және мәнін анықтау бағалауда көрініс табады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1-15 том. – Алматы, 2002-2011.
- 2 Педагогика және психология саласындағы терминдерді қамтыған Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. – Алматы, Мектеп, 2002
- 3 Экономика саласындағы терминдерді қамтыған Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. – Алматы, Мектеп, 2002.
- 4 Философская энциклопедия. – М., 1970. 740 с.
- 5 Ивин А.А. Основания логики оценок. – М., 1970. - 280 с.
- 6 Словарь лингвистических терминов / Сост.: Ахманова О.С.. – М., 1996. – 608 с.
- 7 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Ана тілі, 1989. – 298 с.
- 8 Нұрғожина Ш.И. Эмоциональность и экспрессивность высказывании устной речи // Вестник КазГУ. Серия филологическая. - 2001. - №48.
- 9 Ахметжанова З.К. Функционально-семантическое поле русского-казахского языков. - Алматы, 1989. - 295 с.
- 10 Есенова Қ. Баға мен бағалай сөз саптау // Қазақ тілі мен әдебиеті. - 1996. - №7-8. - 62-66 б.
- 11 Момынова Б.Қ. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы, 2003. – 228 б.
- 12 Темиргазина З.К. Оценочные высказывание в современном русском языке. Дисс... доктора филол. наук. – Алматы, 1999. – 298 с.
- 13 Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші негізгі деңгей, 28-бет.
- 14 Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы: «Жедел басу баспаханасы», 2009. – 328 б
- 15 Мирсеитова С. Словарь RWCT. - Алматы: Верена, 2005.- 144 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье определяется область применения термина «оценивание», проводится обзор исследования слова «оценка».

В связи с тем, что термин «оценивание» является общим термином для многих отраслей науки, охватываются концепции, данные в каждой сфере науки: применение и исследование термина «оценивание» в философии, в экономике, в языкознании и в сфере образования.

RESUME

This article defines the usage of the term "evaluation". There is a review of investigation of the word «Evaluation».

Due to the fact that the term "Evaluation" is a general term for many branches of science, the term covered the concept, the data in each field of science: application and investigation of the term "evaluation" in philosophy, economics, linguistics and the sphere of education.

Ч.Ш. Мирзабаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистрант

Речевой портрет Дональда Трампа

Аннотация

Статья посвящена описанию речевого портрета Дональда Трампа для определения тех речевых особенностей, которые характеризуют его как личность и политического лидера. В статье дается анализ речевого портрета Дональда Трампа на основе его предвыборной кампании. Модель описания речевого портрета включает в себя два компонента – содержательный и коммуникативный. Также в статье анализируются использованные Трампом стратегии и тактики, которые помогли ему выиграть президентскую гонку США.

Ключевые слова: дискурс, речевой портрет, языковая личность, содержательный компонент, коммуникативный компонент, концепт, речевая тактика, предвыборная кампания.

Одной из важных моментов политической лингвистики в современной науке является изучение мышления политиков по языковым данным. При анализе речи политиков наиболее востребованным является термин «речевой портрет». В настоящей статье представлены содержание данных понятий и их анализа на примере дискурса Дональда Трампа. Цель статьи – показать роль языка в создании речевого портрета политика, в частности 45-го президента США Дональда Трампа.

Лингвисты проявляют интерес к проблеме создания речевого портрета говорящего уже несколько десятков лет. Основоположителем понятий речевого и фонетического портрета личности стал М.В. Панов. Он описал произношение ряда политических деятелей, ученых и писателей прошлого. Для создания фонетического (речевого) портрета говорящего, ученый опирался на социальные характеристики людей, такие как принадлежность к определенному социальному слою, кругу, наличие в речи диалектных особенностей, возраст, профессию, пол и др. Также на процессы речепроизводства и речевосприятия влияет также человеческий фактор, а именно его личностные характеристики.

Понятие речевого портрета в узком смысле означает особенности речевого поведения человека, в широком – языковую личность, носителя определенного языка. Многие исследователи твердят о том, что речевой портрет отдельно взятой личности, обладающей знанием языковой семантики, системы концептов ее картины мира и законов речевого поведения, является индивидуальным и уникальным. Ю.Н. Караулов трактует языковую личность как «совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются: а) степенью структурно-языковой сложности; б) глубиной и точностью отражения действительности; в) определенной целевой направленностью» [1, с. 132]. В этом определении соединены способности человека с особенностями порождаемых им текстов. Определяя речевой портрет как «совокупность языковых и речевых характеристик коммуникативной личности или определённого социума в отдельно взятый период существования», Т.П. Тарасенко выделяет ряд характеристик личности, отражающихся в речевом портрете: возрастные, гендерные, психологические, социальные, этнокультурные и лингвистические особенности [2, с. 8].

М.В. Китайгородская и Н.Н. Розанова называют речевой портрет «функциональной моделью языковой личности» и выделяют параметры, по которым производится анализ этой модели. Одним из этих параметров является лексикон языковой личности – уровень, который отражает владение лексико-грамматическим фондом языка. На этом уровне анализируется запас слов и словосочетаний, которым пользуется конкретная языковая личность. Следующей ступенью исследователи называют тезаурус, представляющий языковую картину мира. При описании речевого портрета делается акцент на использовании разговорных формул, речевых оборотов, особой лексики, которые делают личность узнаваемой. Третий уровень – прагматикон, включающий в себя систему мотивов, целей, коммуникативных ролей, которых придерживается личность в процессе коммуникации [3, с. 128].

Таким образом, речевой портрет – это воплощенная в речи языковая личность, объединенная с другими личностями в социальную общность (национальную, демографическую, профессиональную и т.п.).

При рассуждении о личностных качествах политического лидера, как правило, особо выделяют его эмоционально-волевую сферу, характер, интеллект, способности, знания. Но самую полную характеристику ему всё же дает его речевой портрет. Можно представить лидера слепым или глухим, но вряд ли кто-нибудь сможет представить лидера молчащим, ибо в этом случае бессмысленным становится само определение лидерства как умения воздействовать на других в целях совместной деятельности.

Привлечь внимание аудитории – самое главное условие ораторского мастерства в стиле Дональда Трампа. Миллиардер Трамп сумел заполучить внимание не только американцев, но и всего мира с помощью следующих способов:

1. Он удерживает нить выступления. У него всегда есть четкая точка зрения на ту или иную тему. Он не разбавляет идею выступления ненужными словами и отступлениями, не заставляет людей гадать, что хотят донести до них. Он просто говорит об этом.

2. Он ищет общий знаменатель. Во время выступления очень важно найти общий контакт с аудиторией. Лучшим способом для того, чтобы соорудить связь со слушателями является рассказ обычных историй из своей жизни.

3. Он юморит и умеет шутить над собой. Конечно, народ приходит на выступления с целью узнать что-то новое, научиться чему-либо, узнать какие-то факты, но не только. Помимо всего прочего он хочет развлечься. Д. Трамп это прекрасно понимает. Он знает, что тот человек, который не может смеяться над собой, не сумеет стать хорошим оратором. Данное умение позволяет ему стать ближе к аудитории.

4. Он не скучный. Трамп можно воспринимать по-разному: ярким, выдающимся, наглым, бросающим вызов, но он не скучный. Он искренне заинтересован в том, о чем говорит. Видя его за трибуной, люди ждут его «шоу». Чтобы он не говорил, аудитории не скучно. Трамп кривляется, передразнивает, оскорбляет, острит.

5. Он говорит просто. Трамп говорит простым языком. Его понимают люди без образования. Его слова, взяты из повседневной жизни среднестатистического американца. Говорит короткими предложениями. Повторяет по несколько раз мысль. Добавляет в голос эмоции. Сопровождает свою речь жестикующей.

6. Он не читает. Он берет свою аудиторию живостью, прямоотой и искренностью. Поэтому в такой манере выступления нет места для записей. Д. Трамп знает, что без заметок иногда не обойтись – они указывают путь. Но они ни в коем случае не заменяют ему возможность говорить живую, проявляя ораторское мастерство. По этому поводу Трамп говорит:

"I've always said, if you run for president, you shouldn't be allowed to use teleprompters. Because you don't even know if the guy is smart."

7. Он верит в то, что говорит. Народ может не соглашаться с экстремальными идеями Трампа, например, относительно иммиграционного контроля. Но нужно послушать, как он говорит об этом. Его аудитория подсознательно начинает верить, что это самая гениальная идея в мире. Трамп говорит то, во что верит, а не то, что люди хотят услышать.

В предвыборной кампании Дональда Трампа, впрочем, как и у любого политического деятеля, особую важность приобретает полемичность дискурса, которая направлена на то, чтобы дискредитировать своих оппонентов, сформулировать основные идеи таким образом, чтобы они носили конструктивный и позитивный характер и были направлены на решение важных проблем, существующих в обществе [4, с. 32]. Для достижения этой цели Д. Трамп в своих выступлениях в основном ориентируется на традиционные американские ценности.

В отличие от своих оппонентов Д. Трамп ориентируется на традиционную систему ценностей американского общества. Данная стратегия позволила ему привлечь на свою сторону большое количество избирателей, поскольку, по его мнению, именно уход от традиционных ценностей породил в современном американском обществе большое количество серьезных проблем: насилие, рост преступности, наркоманию, распад семьи и т.д. Возвращение к традиционным ценностям, напротив, гарантирует стабильность и безопасность в обществе.

Одной из главных традиционных ценностей в американском обществе является любовь к родине. Тема патриотизма проходит красной нитью во всех выступлениях Д. Трампа.

"We will make America strong again. We will make America proud again. We will make America safe again. And we will make America great again".

Идея сильной и великой Америки звучит практически во всех выступлениях Трампа во время его предвыборной кампании. Эта идея транслируется как для союзников США, так и для стран, которые враждебно относятся к ней, но, по мнению Д. Трампа, сильное государство должно решать международные конфликты, используя, прежде всего, дипломатические методы, а не военные действия:

"Our goal is peace and prosperity, not war and destruction. The best way to achieve those goals is through a disciplined, deliberate and consistent foreign policy".

Америка снова должна стать страной «для американцев», государством, которое в первую очередь защищает интересы простых американских граждан, а не иммигрантов:

"Under a Trump administration, no American citizen will ever feel again that their needs come second to the citizens of foreign countries".

Одной из базовых американских ценностей является развитие, прогресс, реформы в пользу американского народа. Изменения, по мнению Д. Трампа, должны затронуть все сферы современного американского общества и, прежде всего, экономику.

"We're also going to have to change our trade, immigration and economic policies to make our economy strong again. And to put Americans first again".

Красной нитью в выступлениях Трампа проходит тема коррупции. Неистовые речи Д. Трампа направлены против коррумпированной элиты, созвучны истинному чувству возмущения американских патриотов. Он жестко критикует действующую политическую элиту США в своих выступлениях, во время дебатов, а также в своем Твиттере:

"Hillary Clinton is the most corrupt person ever to seek the presidency of the United States, and if she were to win it would create a constitutional crisis like no other".

Модель описания речевого портрета включает в себя два компонента: содержательный и коммуникативный [5, с. 59]. Содержательный компонент включает в себя ключевые слова и концепты, которые использует политик, в данном случае Д. Трамп, в своих выступлениях. Они непосредственно связаны с традиционными американскими ценностями. Прежде всего, это концепт *«патриотизм»*, реализуемый целым рядом лексем, например: *the greatest country on the globe, our homeland, a strong and smart America, to put America first.*

Следующий концепт – *«изменение»*. Важно отметить, что он непосредственно связан с будущим, с той моделью будущего общества, которое представляют избирателям. Изменения в области экономики: *to increase our economic might, to create millions of jobs, to support oil and gas industry, to reduce trade and budget deficit.* Изменения в области внешней политики: *to halt the spread of radical Islam, to have military dominance, to develop a foreign policy based on American interest, to defeat terrorism in the Middle East.* Развитие передовых технологий: *technological superiority, 3-D printing, artificial intelligence, new approaches.*

Следующий элемент содержательной составляющей модели указывает на то, как речевая личность представляет избирателям модель настоящего. Д. Трамп умело создаёт отрицательную модель современного американского общества, обвиняя во многих проблемах администрацию Б. Обама. В данном случае Трамп использует концепт *«разрушение»*, который реализуется в самых разных контекстах. Разрушительная внешняя политика: *to lead to one foreign policy disaster after another, to throw the Middle East into chaos, to lose thousands of American lives and dollars, to weaken America.* По мнению Трампа, данная политика привела к тому, что США утратила своё влияние в современном мире. Разрушительная экономическая политика внутри страны: *to cripple the country with wasteful spending, massive debt, huge trade deficit, low growth.* Разрушение внутренней системы безопасности: *to put political correctness before justice, people trapped in poverty, to let people down.* Исходя из проанализированных концептов, очевидно, что у избирателей под воздействием речей кандидата в президенты должна сложиться весьма неутешительная картина настоящего, которое необходимо менять. Трамп же символизирует надежды на эти перемены.

Ещё одна содержательная составляющая – это лозунги, которые использует Трамп в своих предвыборных выступлениях. В приведённом ниже примере Д. Трамп применяет достаточно удачные лозунги, которые полностью согласуются с другими компонентами его выступлений:

"We will make America great again", "We will put American people first again", "We will make our communities wealthy again".

Данные лозунги полностью согласуются с той картиной будущего, которую рисует Д. Трамп в своих предвыборных выступлениях.

Анализ коммуникативной составляющей показал, что она включает в себя речевые стратегии, тактики и приёмы, которыми пользуется данная языковая личность [6, с. 196]. В своих предвыборных выступлениях Д. Трамп использует самые разнообразные

стратегии и тактики, преследуя совершенно определённые цели. Остановимся подробно на некоторых из них. Прежде всего, это стратегия борьбы за власть, которая выражается в дискредитации противника. Д. Трамп использует тактику обвинения своих политических оппонентов. Обвинения касаются как внешней, так и внутренней политики США.

“Our foreign policy is a complete and total disaster”.

“Colorado has lost 1 in 7 manufacturing jobs since Bill Clinton signed NAFTA, a deal supported by Hillary Clinton”.

Дискредитируя своих противников, Д. Трамп в то же время создаёт и поддерживает собственный образ, который нравится избирателям. В своих выступлениях Д. Трамп также использует информационно-интерпретационную стратегию. Данная стратегия реализуется, например, когда Трамп представляет свой энергетический план для страны, используя разнообразные тактики. В первую очередь, признаётся наличие проблемы с энергоресурсами в стране.

“President Obama’s stated intent is to eliminate oil and natural gas production in America”.

Далее используется тактика разъяснения и комментирования: Д. Трамп разъясняет избирателям, к каким последствиям уже привели и приведут сокращения в области нефтедобывающей и газовой промышленности:

“President Obama’s anti-energy orders have weakened our security, by keeping us reliant on foreign sources of energy. If he wanted to weaken America, he couldn’t have done a better job”.

Д. Трамп предлагает своё решение существующей проблемы. Именно развитие нефтедобывающей, угольной, газовой промышленности приведёт к процветанию страны, к обеспечению рабочих мест, к сокращению безработицы в стране и принесёт в казну миллиарды долларов:

“We are going to save the coal industry and other industries threatened by H. Clinton’s extremist agenda”.

Цель данной стратегии – убедить избирателей в правильности выдвинутых предложений. Параллельно с информационно-интерпретационной стратегией реализуется и стратегия формирования эмоционального настроения избирателей. Данная стратегия реализуется при помощи разнообразных тактик. Например, тактика единения с избирателями:

“Together, we will put the American people first again. We will make our country strong again”.

Широко используется и тактика обращения к эмоциям избирателей:

“H. Clinton’s agenda is job destruction. My agenda is job creation. She wants to tax and regulate our workers to the point of extinction”.

В речах Д. Трампа также активно используется стратегия убеждения, которая находит выражение в аргументировании высказываний. Для реализации данной стратегии используются разнообразные тактики. Прежде всего, Д. Трамп даёт контрастный анализ своей позиции и позиции своих оппонентов, причем при проведении анализа дается обоснование оценок, а не голословные утверждения, указывается перспектива развития, приводятся статистические данные.

“He (Obama) rejected the keystone XL Pipeline, despite the fact that it would create and support more than 42.000 jobs”.

Цель данной стратегии – проинформировать избирателей и заставить их согласиться с выдвигаемыми положениями.

При анализе речевого портрета кандидата в президенты США Д. Трампа была использована определённая модель, которая включает в себя содержательную и коммуникативную составляющую. С помощью содержательной составляющей модели выделены основные концепты, такие как патриотизм, свобода выбора, историческое

наследие нации, изменения в обществе в плане внешней и внутренней политики, будущее процветание страны. Выделенные концепты указывают на то, что Д. Трамп ориентируется на традиционные ценности, существующие в американском обществе. При анализе деятельности современной правящей элиты политиком используется концепт «разрушение». Коммуникативная составляющая модели включает в себя стратегии и тактики, которые использует данная языковая личность в своих выступлениях. В исследовании также вошла стратегия формирования эмоционального настроения избирателей: положительная по отношению к будущему, отрицательная по отношению к политическим противникам. Успешное сочетание содержательной и коммуникативной составляющих в модели данной речевой личности приводит к тому, что предвыборные выступления позволяют Д. Трампу привлечь на свою сторону значительное количество избирателей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – с. 132
- 2 Тарасенко Т. П. Языковая личность старшеклассника в аспекте ее речевых реализаций (на материале данных ассоциативного эксперимента и социолекта школьников Краснодар): автореф. дис. канд. филол. наук. Краснодар, 2007. – с. 8.
- 3 Китайгородская, М. В., Розанова, Н. Н. Русский речевой портрет. Фонохрестоматия. – М., 1995. – с. 128.
- 4 Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования / РАН ИНИОН; отв. ред. и сост. В.И. Герасимов, М.В. Ильин. М., 2002. – с. 32-43.
- 5 Осетрова Е.В. Речевой портрет политического деятеля: содержательное и коммуникативное основания // Лингвистический ежегодник Сибири / Красноярский государственный университет. 1999. Выпуск 1. – с. 59.
- 6 Паршина О.Н. Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России: дисс., докт. филол. наук. Астрахань, 2004. – с. 196.

ТҮЙІН

Мақала Дональд Трамптың тілдік портретінің ерекшеліктерін сипаттауға арналған, әрі оны тұлға және саяси көшбасшысы ретінде бейнелейді. Бұл мақала Дональд Трамптың президенттік науқанының негізінде дайындалды.

RESUME

The author of the article describes Donald Trump's speech portrait to identify the verbal peculiarities which characterize him as a person and a political leader. This article was prepared on the basis of Donald Trump's presidential campaign.

Г.Ф. Файзулла

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
филос. ғыл. канд., аға оқытушы

Д. Маметова

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
магистр

ХІІІ-ХV ғасырдағы Анадолы түрік жазба әдебиетінің салыстырмалы ұлттық лингвистикалық фактілерін анықтауда Сұлтан Веледтің түрікше өлеңдері генезисі мәселелері

Аннотация

Мақалада Анадолы түрік жазба әдебиетінің негізін салушы ойшыл-ақын Сұлтан Велед туралы баяндалады. Оның өлеңдерінің тілі бүгінгі түрік тілінің айнасы болды. Сұлтан Велед әдеби даму әлеуметтік өмірге негізделген байланыстар мен процестерсіз өмір сүре алмайды деген пікірге тоқталады. Ал түркі тілдес поэзияның ортақ дәстүрінің элементтері, яғни әлеуметтік құндылықтар Кониядан шыққан ақынның түрікше өлеңдерінде байқалады.

Түйін сөздер: түрік жазба әдебиеті, әдеби процесс, сопылық, прозалық шығарма, селжүк мәдениеті.

Сұлтан Велед түрік жазба әдебиетінің негізін салушы, ақын, ойшыл, Кониялық ізгі тұлға. Мұсылмандық сопылық діни ағымның көшбасшысы, маулауийа тариқатын құрушы ретінде танылған шайх кейін келе, ғалымдардың назарын жазба әдебиетінің негізін салушы ретінде аударды.

ХІІІ-ХІV ғасырлардағы Анадолыдағы әлеуметтік-саяси және мәдени жағдайлар жергілікті әдеби процестің ерекшелігін айқындап берді. Дегенмен, ол ерекшеліктердегі эстетикалық ұстанымдар тарих еншісінде өзгеріске ұшырап отырды. Мәселен, жазба әдебиеттердегі жазбаша еңбектер азаматтық құқыққа ие болды, яғни, бар жазба еңбектерде түрік тілі, түрік тақырыбы және түрік формалары эстетикалық маңызға ие болды. Әдеби процестердегі бұл өзгерістер жаңа тарихи ахуалды білдірді. Яғни, әдеби процес сол кезеңнің тыныс-тіршілігін білдіретін «әлеуметтік тапсырысты» атқарды. Солай бола тұра ол түріктің мәдени дәстүріне бағыт алды.

Бұл жағдайда иран мәдениетінен сусындаған «маулауийа тариқатының» шайхы Сұлтан Веледке өзінің түріктілдес бәсекелестері үшін түрікше уағыз айту керек болғанымен қатар, ол әлеуметтік қажеттілік болды. Сұлтан Веледтің түрікше өлеңдері жаңа қоғамның

әлеуметтік сұраныстарына ақылды саясаткер ретінде көзі ашық, көкірегі ояу ақынның көңіл бөлуі деп тануға болады. Оның бұл өлеңдері өз тілінен басқа өзге тілді білмейтін түрік әмірлері мен сұлтандарына арналған. Кониялық ақынның түрікше өлеңдері - бұл жаңа тарихи жағдайдың талаптарына заңды жауап болды. Синкреттік селжұқтар мәдениетінің шеңберінде түрік тілдес мәдениеттің беделі айтарлықтай өсті және үлкен сұранысқа ие болды. Бұл Сұлтан Веледтің шығармашылығының дамуына объективті себептерінің бірі болды.

Осыған байланысты мынадай ой келеді, Анадолыдан шыққан түркі тілдес жазба ескерткіштер ғылымға ежелден сопылық сипатта танылып келсе де, сопылықты Анадолыда түркі тілдес әдебиеттің пайда болуы мен дамуында басты рөл алды деп айғақтауға болмайды, өйткені суфизм бұл жерде түріктің әдеби дәстүрі мен тілінің қолдану аясының бірі жағы ғана ретінде берілген. Діни ағымдар қызметінің арқасында сақталып келген сопылық мазмұндағы әдеби ескерткіштер бізге келіп жетпеген Анадолыдағы ескі түркі тілдес мәдениеттің бір көрінісі [1].

XIII-XV ғасырдағы түрік жазба әдебиетінің салыстырмалы ұлттық тазалығындағы анықталған лингвистикалық фактілер Сұлтан Веледтің түрікше өлеңдері генезисінің мәселелеріне байланысты. Себебі, Анадолылық түріктердің этникалық өзіндік санасының дамуы бұған өте байланысты деп қарастырылады.

Сонымен бірге, кейінгі кездердегі әдеби тілдегі араб-парсы лексикасының мазмұндық пайызы түрік-осман әдебиетінің гүлдену кезеңіндегі келтірілген пайыздардан айтарлықтай айырмашылығы бар. «Тілдік революция» (“Dil devrimi”) іс-шарасының нәтижесінде, түрік тілінен генетикалық жағынан түрік тілі емес лексиканы ығыстырып шығарып, түрік тіліне ежелден келе жатқан өзіндік ерекшелігі бар, мазмұны қазіргі кездегі әдеби түрік тілінде 70-80%-ды құрайтын сөздер қалдырылды. Ал, Сұлтан Веледтің еңбектеріндегі түрік тілі мен қазіргі заманғы түрік тілінің ұлттық тазалығының дәрежесі бірдей.

Жалпы, белгілі бір тіл кез келген тілмен өзгеріске түсе алады. Сонымен бірге, осы аталған ақындардың өлеңдері тілінде араб тілінің ерекшеліктері көрінеді. Мысалы, *nur* - жарық, *Нак* - Құдай, *sig* - құпия, *has* - Құдайдың құлы, *dünya*-дүние деген сияқты сөздер. Ал бұл сөздер туралы түркітанушы ғалым В.В.Радлов «бұл жалпы мұсылмандық тілдер болып табылады, сондықтан да ол осы ақындар үшін қашып құтыла алмас «техникалық терминдер» деп сипаттайды [2]. Бұл дұрыс айтылған пікір. Себебі, жоғарыда айтқанымыздай, әдебиет қоғамның, қоғам әдебиет үдерісінің негізі болмақ. Ойшылдардың дәуірі ислам дінінен негіз алған әртүрлі ағымдардың кең қанат жайған кезеңі болғандықтан діннің тілі араб тілінің ықпалында қалып жатты. Дегенмен, Сұлтан Веледтің түрік тілді өлеңдерінде арабтың «Аллаһ» деген сөзін мүлдем қолданбауы таңғаларлық жайт, оның орнына ол тек түріктің «Тәңір» деген сөзін жиі қолданған. Бұл ерекшелік ақынның өзі өмір сүрген кезеңдегі басты мәселе айналған тіл мәселесін шығармашылығына арқау еткендігінен болар.

Сұлтан Велед әдеби даму әлеуметтік өмірге негізделген байланыстар мен процестерсіз өмір сүре алмайды деген пікірге тоқталады. Түрік тілдес поэзияның ортақ дәстүрінің мұндай элементтері, яғни әлеуметтік құндылықтар Кониядан шыққан ақынның түрікше өлеңдерінде байқалады. «Ақылды адамның дүниесі сөзі болар. Дүниесін беріп сол сөздерді алар», «Мүлік топырақ, бұл сөздер сол жанды түрінде қалады. Ақылды адамдар мүлік бар жақтан қашады, сөздерде қалады» деген бәйітінде мал-мүліктің, байлық – уақытша екенін, олардың шіритінін, таусылатынын, сондықтан да құны жоқтығын айта келе, тек сөз ғана мәңгілік және нағыз байлық болып табылатынын көрсетеді (СВ, 17, 6, 7,8, б.).

Қасиетті Құранды және дінімізді дұрыс ұғынған ұрпақтардың арқасында еркін ойлау, пікірталас, ғылыми сана, зерттеу рухы дамып, әйгілі ислам өркениеті пайда болды.

Сондай-ақ, Ислам өркениеті негізгі ғылымдардың көпшілігінің негізін салса, бұрыннан бар ғылымдары дамытуға септігін тигізді [3].

Ислам діні негізіндегі ағымдар да тариқаттар да шарифат таразысынан, негізгі ақиқаттардан адаспау, айрылмау үшін бір-біріне түсіністік, сүйіспеншілікпен қараған. Олар бір-бірін еш уақытта қисық жолда, қателесті деп ойламаған. Олай болмаған жағдайда исламды түсінудің, ұғынудың нұқсандығы көрінген болар еді. Қағбаға барудың мың сан жолы бар. Олай болса, белгілі бір жолмен жүргендер басқалар жайында да дұрыс пікірде болуы керек деген ұстанған Ханафи Шафиғи ағымындағыларға, Қадири болса Нақышбандиліктерге, Рафиғилер Маулауийлерге бір басқаша махаббатпен, құрметпен, түсіністікпен қараған [4]. Сол сияқты Қажы Бекташ Әулие құрметіне құрылған Бекташия тариқатшылары мен Сұлтан Велед негізін қалаған Маулауийа тариқатшылары арасында да рухани сабақтастық, мәңгілік ұрпақтар үндестігі айқын сезіледі.

Сұлтан Велед әкесінің ой – пікірлерін тарату, үгіт-насихат жүргізу және әкесі Жалал әд-Дин Румиді мен оған рухани жағынан жақын тұлғаларды таныту мақсатында көркем туындылар жаза отырып қалдырған әдеби мұрасы өте бай.

Сұлтан Веледтің шығармашылығының негізгі идеясын айтатын болсақ, бұл жерде Ян Рипканың ойын назарға алуымыз қажет. Оның ойынша үш ақын Жалал әд-Дин Руми, Сұлтан Велед және Бедил де Авиценаның адам рухы туралы монистикалық концепциясын нақты көрсете алған [5].

Сол себептен де болар, қазіргі түрік ғалымдарының ойынша, XIII және XIV ғасырлардағы Анадолыда білім саласы мен оқымысты қауым арасында Жалал әд-Дин Руми және оның ұлы Сұлтан Веледтің шығармашылығы өте маңызды орын алған. Сұлтан Велед сопылық тағылымдарымен бірге, әдебиет саласын жан-жақты меңгерген, нағыз шабытты ақын, қарт суретші талғамына ие тұлға болған [6].

Әкесі сияқты Сұлтан Велед те алдымен Диуанын, содан соң Месневиін, ал кейін моральдық, дидактикалық шығармасын жазған. Бір парсы тілінде жазған «Ышк наме» атты прозалық шығармасы да бар.

Сұлтан Веледтің түрік тіліндегі шығармашылығын зерттеуде орыс түркологтерінің рөлі үлкен. Олар ақынның түрік тілінде жазылған еңбектерін жинақтаған. Олардың ішінде бұл мәтіндерге алғаш рет көңіл аударғандар В.В. Радлов және К.П. Залеман [7]. Олар мәтіндердің лингвистикалық және мәтіндік жағынан зерттеп берген. Аталмыш өлеңдердің діни жағын зерттеуді В.Д. Смирнов қолға алды [7]. Ал Н.Н. Мартыновичтың арқасында Сұлтан Веледтің «Ибтида наме» атты еңбегінде осыған дейін білінбеген түрік тіліндегі фрагменттердің бар екендігі табылды [8].

Ал А.И. Кононов аталмыш түрік ақынын түрік әдебиетінің басталу тарихымен байланыстыра зерттейді [9]. И.В. Боролина Сұлтан Велед өлеңдерін зерттей келе, олардың сопылық өлеңдері екендігін және түрік әдебиетінің пайда болуында өте маңызды рөл ойнағанын айтады [10], В.С. Гарбузова да өз еңбектерінде ақынның түрік әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі ретінде қарайды [11]. Сұлтан Велед шығармашылығында түрік тілінде жазылған өлеңдері көп емес, басым көпшілігі парсы тілінде жазылған. Бірақ халықтың назарын аудару алатын дәрежедегі өлеңдер болғандығын көруге болады.

Негізінде алғаш рет Еуропа ғылым саласында австралиялық ғалым Й. Фон Хаммер-Пургшгаль «Ерекше бір парсы ақынының қолжазбасы туралы мәлімет» берді. Содан бастап Мұхаммеддин Бахаеддин Сұлтан Велед және оның өлеңдері 1829 жылдан бастап таныла бастады [12]. Бұл еңбекті пайдалана отырып Сұлтан Веледтің «Рюбаб наме» атты еңбегінен 156 бәйіт басып шығарылған. Й. Хаммер баспадан шыққан бұл бәйіттерді «Селжүкты өлеңдері» деп атады. Содан бастап ғылымда сол атаумен сақталып қалды.

Сұлтан Веледтің шығармалары ұзақ уақыт жинақталып, кішігірім басылым беттерінде жарық көріп, сонымен қатар түрік тілі және әдебиеті туралы мәлімет берілген еңбектерде қысқаша көрсетілген жүрген.

Кейіннен Ф. Узлук тарапынан тағы да толықтырылып «Диуан» түзілді [13].

Жалпы алғанда, Сұлтан Веледтің өмірі мен шығармашылығы, ақынның өміріне байланысты мәліметтер басқа да парсы және түрік әдебиетін зерттеген еңбектерде кездесіп жатады. Дегенмен, ол еңбектердің барлығында Сұлтан Велед туралы мәлімет берумен ғана шектеліп қалған, оның өлеңдерін талдау, сараптау сияқты жұмыстар жүргізілмеген.

Ақын сопылықтың бастау алар бұлағы – Құран мен хадис екенін жастайынан отбасының ықпалымен түсінген жан. Пайғамбардың серіктері мен ғұламалардың, діннің ішкі-сыртқы ілімдерін жетік білген білгірлер мен ғұлама әкесі, оның ілімді замандастары арқасында сопылық жолының сан-салалы сырларын терең ұғына білді.

Осы жолда тағылымы мол туындылар тарту еткен Сұлтан Велед пен шығармашылығы туралы Шетел түркологиясында әдеби тұрғыдан ғылыми жұмыс ретінде поляк ғалымы Ст.Пласковицка-Рымкевичтің екі мақаласында көрінеді [13].

Анадолы түрікшесінің басқа да жазба деректерінің қатарында, Сұлтан Велед өлеңдерінде В.Г. Гузеев үшін лингвистикалық зерттеулердің негізі болды [15].

XIII-ғасырдағы Анадолы түрік әдебиеті туралы зерттеулер өзі аз, әрі олардың бәрі де ескірген, қайта қарауды қажет етіп отырған мәселе [16].

Осы зерттеулерде Сұлтан Веледтің Анадолы түрікшесін қаншалықты білетіндігі туралы қарама-қарсы пікірлер бар. Бұл күмәнді туғызған Сұлтан Веледтің «Егер де мен түрік тілін білгенімде» деген өлең жолдары еді (СВ, с16, бәйіт 78; с.24, бәйіт 97). Осы сөздерге негізделіп отырып, көптеген ғалым, зерттеушілердің пікірі Сұлтан Велед түрік тілін жақсы білмейді дегенге саяды [12]. Тіпті бұл туралы жалпы сын-пікірлер де бар. Кейбір ғалымдар, Сұлтан Веледтің жанында оның әкесі Жалал әд-Дин Руми, Ахмед Факих, Шейад Хамза – оларда түрік тілін жақсы білмеген деген пікірлер бар [17]. Осы жерде мынадай ой түйеміз, Сұлтан Велед түрік тілін жақсы білмеген, сондықтан түрікше өлеңдерін қарапайым сөздермен беруге мәжбүр болған. Ол өз ойын түрік тілінде өзі терең жеткізе алмаған. Рымкевичтің ойынша, оның түрік тілін жақсы білмеуі түрікше өлеңдерінде ұйқастыра алмаған жерлерінен көрінеді.

Бірақ, бұл туралы басқа да пікірлер бар. Э. Гиббтың ойынша, Сұлтан Веледтің түрік тілінде жазылған шығармаларынан оның түрік тілін өте жоғары дәрежеде білгендігін көруге болады. Дегенмен, Сұлтан Веледтің түрік тілінде өлең жазуға мүмкін біраз қиналатындығын, парсы және араб тілдері сияқты оңай болмағандығын айтады [18]. Тағы бір ғалым В. И. Асланов Сұлтан Веледтің жоғарыдағы сын төзімен Сұлтан Велед тек ғана түрік тілінің өте қиын тіл екендігін ғана айтқысы келген деп түсіндіреді.

Айдын Танеридің ойынша, Сұлтан Велед «егер де, мен түрік тілі білгенімде» дей отырып, түрік тілін толық білмегендігін емес, оны парсы тілімен салыстыра отырып, парсы тілінің түрік тілінен әсерлі және мәнерлі екендігін айтқысы келген [19].

Зерттеуші В. Бекрмандан көруге болады: «Сұлтан Велед түрік тілін білмеймін дегенімен, оның өлеңдері керісінше ойлауға мәжбүр етеді» [16].

Сұлтан Веледтің түрік тілінде жазылған өлеңдерін XIII-XIV ғасырдың Анадолы түрікшесі туралы мәлімет алуға болатын жазбаша деректер ретінде қабылдауға бола ма, болмай ма жоғарыдағы пікірлерден көруге болады. Бұл мәселенің шешімін екіге бөліп қарастырған жөн болар: біріншіден, ақынның түрік тілін жақсы білгендігіне күмән туғызған сөздері, екіншіден, Сұлтан Веледтің білген түрікшесі XIII- XIV ғасыр Анадолы түрікшесінің нормаларына тура келмеуі.

Бұлардың арасында Сұлтан Веледтің «егер де мен түрік тілін білгенімде» деген сөзіне ең дұрыс пікірді академик А.Н.Кононов айтқан. Оның ойынша, Сұлтан Веледтің өмір сүріп, шығарма жазған кезеңінде парсы тілінде де, түрік және араб тілдерінде де әдеби шығарма жазу дамыған бір кезең болып, бұл тілдерде қалыптасқан сөздер, сөйлемдер қолданылатын еді [9]. Мысалы, Б. Флемминг бұл сияқты басқа да мысалдар көрсетеді: «шамасы жетпегендіктен кешірім сұрау» арқылы шығармасын бастаған ақындар бар. Сол сияқты да Сұлтан Велед те жоғарыдағы сөздерін айтқан болуы керек.

Сонымен қатар, Б. Флемминг, XIII-XIV ғасыр Анадолы түрік әдебиетінде де белгілі бір дәстүрлер бар болып, жоғарыдағы сөз де осындай дәстүрлі, қалыптасқан сөз [21]. Кейіннен табылған деректерден Хarezм және Мауерауннахрдан келген түріктер Анадолыға тек ғана ауызекі түрік тілін емес [22], көркем әдеби түрік тілінің үлгілерін де алып келген [23].

Сонымен, Сұлтан Веледтің жоғарыда айтылған сөздері жай ақындық тәсіл болып, көркем әдебиетте қолданылатын қалыптасқан тұрақты клише екендігі белгілі болды. Анадолы түрік тілінде жазған ақын Фахри, 1367 жылы жазған «Хосрав пен Ширин» деген шығармасының басында, шығарма жазу үшін, күшінің де білімінің де жеткіліксіз екендігін, оның жазған шығармалары реңсіз мыс ақшалардың түсіне ұқсайтындығын, яғни әлсіз және реңсіз екендігін жазған. Одан бұрын, 1354 жылы тағы бір Анадолы түрік ақыны Ходжа Месуд ибн Ахмед: «менің білгендеріме күшім жетпейді және менің жасағандарым - дөрекілік». Одан тағы да ертерек XIII ғасырда Сұлтан Веледтің замандасы болған Шейад Хамза, «Юсуф пен Зулейха» атты шығармасында, өзінің өлең ұйқастығын да, грамматикасын да, өлшемін де білмейтінін жазған. Осыған орай В. Беркман: «Осындай бір шығарманы жазу үшін ең болмағанда медресені бітірген болуы керек» [76]. Бұған тағы бір жақсы мысал ретінде, XIV ғасырда *базм у разм* (той мен соғыс) жанрында парсы тілінде жазылған шығарманың авторы керемет білімді болуына қарамастан өзінің ақыл-ойын шығарма жазу үшін өте әлсіз екендігін, бірақ жазбауға болмайтынын жазған [24].

Сұлтан Веледтің айтқан сөздері А.Н. Кононовтың пікірінше, әрі көркем әдебиеттің дәстүрлі тәсілі, әрі сопылық тағылымының өзін-өзі жазалау, өзін төмен көрсету тәсілдерін қолданған.

Осындай жағдай Юнус Емренің шығармасында да кездеседі, Юнус Емре біліп тұрып өзін білімсіз, тіпті әліпби танымайтынын, сопылық ілімдегі кітаптар жазылғандардан да жоғары екенін көрсетуді мақсат еткен [24].

Қорыта келе, анадолы түрік жазба әдебиетінің негізін салушы Сұлтан Веледтің шығармаларының тілі түрік халқының лингвистикасының ерекше үлгілерін қалыптастырушы болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Фомкин М.С. Султан Велед и его тюркская поэзия. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – С. 194.
- 2 Боролина И.В. К типологической характеристике средневековой турецкой литературы. – *Problem literature orientalis nych.* - Warszawa, 1974. - С. 49-57.
- 3 Köprülü F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – Ankara, 1966. - S.156.
- 4 Намык К.З. Йасауи жолы. - Анкара, 1998. - 113. Mesnevi, 2/2140.
- 5 *Kocatürk V.M. Türk Edebiyatı Tarihi. Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili ve Tenkidi.* - Ankara, 1964.
- 6 Мартинович Н.Н. Новый сборник стихов Джелаль-ед-дина Руми и Султана Веледа. – Записки Восточного отделения имп. Русского археологического общества. Пг., 1917, т.24, вып. 1-4. - С. 205-232.
- 7 *Кононов А.Н.* К истории формирования турецкого письменного - литературного языка. - ТС. 1976. - М., 1978. - С. 256-287.
- 8 Боролина И.В. Турецкая литература. – Литература Востока в средние века. Ч.2. - М., 1970. - С. 315-439.
- 9 Гарбузова В.С. Поэты средневековой Турции. - Л., 1963.
- 10 Hammer J. Von „Auskunft fiber ein (...) merkwürdiges persisches (...) Manuskript.“ - *Jahrbücher der Literatur.* Wien, 1829, Bd. 46, c.1- 26; Bd, 48, Anzeige-Biatt. – С. 103-120.
- 11 Taneri A. Mevlâna Ailesinde Türk milleti ve Devleti fikri. - Ankara, 1987.

- 12 Divani
- 13 Rymkiewicz St. Gazele Sultan Veleda. – Przegląd orientalistyczny. 1. - Warszawa, 1962. - С.3-17.
- 14 Бомбачи А. Тюркские литературы: Введение в историю и стиль. – Зарубежная тюркология. Вып.1. Древние тюркские языки и литературы. - М., 1986. - С. 191-293.
- 15 Banarlı N.S., Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar. - Istanbul, 1947.
- 16 Taneri A. Mevlâna Ailesinde Türk milleti ve Devleti fikri. - Ankara, 1987.
- 17 Flemming B. Fahrîs Husrev u Şirin. Eine türkische Dichtung von 1367. - Wiesbaden, 1974.
- 18 Canpolat M. Behcetül-Hadaik'in dili üzerine. - TDAYB: 1967. 1968. - С.165-175.
- 19 Korkmaz Z., Kaşgarlı Mahmutve Oğuz Türkçesi. - Türkdili. 1972, 27, Ekim. - С.3-19.
- 20 Gölpınarlı A. Yunus Emre: Hayatıve Bütün Şiirleri. - Istanbul, 1971.
- 21 Гарбузова В.С. Султан Велед. – Большая советская энциклопедия. 3-е изд. Т. 25. - М., 1976. - С. 64.
- 22 Жирмунский М.О. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - Л., 1977.
- 23 Виноградов В.В. Проблемы авторства и территория стилей. - М., 1961.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается жизнь и творчество основателя Анатолийской турецкой письменной литературы, поэта Султана Веледа. В его произведениях отражаются особенности современного турецкого языка.

RESUME

The authors of the article consider the life and creative works of the founder of the Anatoly Turkish written literature, the poet Sultan Veled. His works reflect peculiarities of today's Turkish language. According to Sultan Veled, a literary process cannot exist in social life without processes and communication. The poetry of the Turk peoples and social values are reflected in the works of Konya.

Г.К. Длимбетова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, д-р пед. наук, профессор

С.К. Молдабекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант PhD

Л.Н. Навий

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, канд. пед. наук, доцент

Языковое разнообразие: основные термины и компетенции

Аннотация

Статья посвящена актуальной проблеме, отражающей языковое разнообразие в поликультурном и многоязычном мире. Описано языковое разнообразие в образовании через призму двух терминов: «многоязычие» и «полиязычие». Рассмотрены компетенции студентов, необходимые им в ходе иноязычной подготовки, описаны педагогические компетентности учителя в сфере мультикультурного образования.

Ключевые слова: многоязычие, полиязычие, Европейский языковой портфель, лингвистические рынки, мультикультурная компетентность.

В контексте возрастающей поликультурности современного общества особую важность приобретает ориентация языкового образования на воспитание и образование личности, способной вести диалог с представителями других культур. Одним из приоритетов в поликультурном и многоязычном мире является овладение родным и двумя иностранными языками. Специалисты рассматривают языковое разнообразие в образовании через призму двух терминов: «многоязычие» и «полиязычие».

Термин «многоязычие» описывает сосуществование нескольких языков в определенном обществе (страна, регион, населенный пункт, школа и др.), которое может быть достигнуто путем диверсификации языков в учебной программе школы или образовательной системе и изучения школьниками более чем одного иностранного/неродного языка.

Термин «полиязычие» употребляется при описании языкового репертуара личности, когда человек владеет несколькими языками. Подобное использование терминов приводит к пониманию, что в некоторых многоязычных районах отдельные люди могут говорить только на одном языке, а некоторые могут быть полиязычными [1, 14].

Американский социолингвист Джошуа Фишман отмечает, что «языки, которые навязываются силой, должны обеспечивать

доступ к дефицитным возможностям и ресурсам. В противном случае у населения не будет никаких оснований для использования этих языков... языки редко осваиваются ради самих языков» [1, 62].

Представляет интерес с точки зрения овладения языком, Европейский языковой портфель, который позволяет оценить уровень владения языком, а самое главное, позволяет обучаемому осуществлять самооценку и самоконтроль полученных им языковых умений.

Европейский языковой портфель представляет собой документ, в котором может быть зафиксирован и формально признан самый разнообразный опыт изучения языка и межкультурного общения. Этот личный документ позволяет оценить собственную языковую компетенцию в различных языках и контакты с другими культурами. Он дает возможность проинформировать о языковой компетенции человека в терминах Общеевропейских компетенций владения иностранным языком.

Известные методисты такие как, Е.Н. Соловова, В.В. Сафонова и др., среди основных характеристик языкового портфеля как средства самоконтроля выделяют: всесторонность, спланированность и систематичность, информативность, приспособленность для определенной цели, аутентичность [2].

Примечательно, что обучающийся осознанно и обоснованно ставит цели дальнейшего изучения языков, таким образом, разделяя ответственность за результаты своего обучения.

С точки зрения востребованности того или иного языка большую роль отводят лингвистическому рынку. Приемлемость того или иного языка и необходимость в нем определяет структура лингвистического рынка. Из этого следует, что отношение к языкам и стратегии изучения и использования языков связаны с более общими социальными стратегиями индивидов и сообществ. Так, стратегии социальной мобильности, которые включают в себя, например, образование, смену рода занятий, места проживания или миграцию, с большей вероятностью влекут за собой лингвистические последствия.

Лингвистические рынки все чаще приобретают международный характер и выходят за пределы национальных языковых границ. Поэтому региональные языки и международные языки играют все возрастающую роль на национальном уровне. В большинстве случаев эти языки не претендуют на место родного или государственного языков, но статус их в качестве приоритетного языка для изучения неизбежно возрастает.

К примеру, в странах Центральной Азии возрастает интерес к изучению английского языка. Он введен в качестве обязательного учебного предмета с 1-2 класса во всех странах региона; укрепляется тенденция его использования в качестве одного из языков обучения в средней школе – Назарбаевские школы в Казахстане, экспериментальные школы в Таджикистане и др. странах региона [1, 62].

Что является капиталом человека на лингвистическом рынке? Каким образом можно определить объем капитала? Эти и другие вопросы возникают в связи с функционированием лингвистического рынка.

Способность индивидов сохранять или изменять свое социальное положение определяется объемом капитала, которым они владеют. Частью практической компетенции говорящих на языке является знание того, когда, где и каким образом предпочесть один язык другому для того, чтобы извлечь максимальную практическую пользу. Лингвистическая компетенция, наряду с другими умениями, навыками и квалификацией, является формой личного капитала человека.

Рассмотрим субъектов образовательного процесса, какими компетенциями они обладают.

Для приобщения студентов к иным языкам и культурам существенное значение имеет их иноязычная подготовка. У студентов-мультилингвов необходимо сформировать межкультурную коммуникативную компетенцию, предполагающую овладение:

- лингвокультуроведческой компетенцией, отражающей языковую / речевую грамотность студента, а также его культуроведческую осведомлённость;
- когнитивной компетенцией, предполагающей владение способами сопоставительного анализа культуроведческих явлений;
- учебной стратегической компетенцией – особое языковое поведение студента-мультилингва при изучении нескольких языков, его активная позиция в изучении языков и культур, поиска собственных методов и стратегии,
- поведенческой компетенцией, предполагающей способность / готовность студента использовать языки как средство общения и участвовать в межкультурной коммуникации [3, 4].

К. Трасберг в статье «Мультикультурное образование: развитие идей и поиски путей их реализации в современном мире» обращается к работе М. Пейдж, согласно которой можно выделить несколько категорий компетенций, необходимых для успешной работы педагога в условиях мультикультурности: 1) когнитивная сфера; 2) навыки общения; 3) личностные характеристики.

Педагогические компетентности учителя в сфере мультикультурного образования представлены теоретическими знаниями и практическими навыками в следующих областях:

1. Знание основ теории и практики межкультурной коммуникации, обеспечивающее более глубокое понимание того, что значит для человека переход в новую культурную среду и что способствует более успешной адаптации.

2. Знание теоретических основ построения куррикулума и глубокое понимание принципов отбора содержания отдельных курсов, создающие предпосылки для более гибкого реагирования на культурные особенности аудитории.

3. Теоретические знания и практическое владение стратегиями и методами обучения, наиболее подходящими для мультикультурного класса, обеспечивающие более эффективное планирование учебного процесса и создания благоприятных условий для взаимообогащения и сотрудничества.

4. Понимание всех тонкостей осуществления обратной связи и оценивания знаний учащихся в мультикультурном коллективе, являющимся важным фактором успешности обучения.

Мультикультурная компетентность будущих педагогов начинает формироваться во время обучения в вузе. Организация учебной деятельности должна быть направлена на создание положительного эмоционально-мотивационного фона и осуществляться с учетом определенного социокультурного контекста. Необходимым условием являются гуманистические установки, эмпатийное отношение и диалогическое общение всех субъектов образовательного пространства вуза.

Для достижения данной цели необходимо разрешить следующие задачи:

1) создание организационных и дидактических условий по обеспечению мультикультурной направленности профессиональной подготовки студентов в течение всего периода обучения в вузе;

2) обеспечение преемственности и взаимодействия различных форм обучения, базирующихся на принципах личностно-деятельностного и личностно-ориентированного подходов, с точки зрения их мультикультурной направленности;

3) обеспечение культурного контекста преподаваемых учебных предметов, рассмотрение учебных вопросов с точки зрения взаимодействия культур, а также введение в учебные программы специальных предметов мультикультурной направленности;

4) гармонизация отношений между содержанием, формами, методами и средствами обучения, направленными на формирование мультикультурной компетентности студентов, исходя из принципов диалогичности, толерантности, гуманизма, интерактивности и гибкости образовательного процесса [4].

Целью самообразования педагогов в условиях полиязычного образования выступает совершенствование педагогического мастерства и инновационно-педагогической культуры. Повышение квалификации в системе научно-методической работы предполагает разработку дидактических единиц научно-методического сопровождения полиязычного образования; в системе научно-исследовательской работы - проведение научно-теоретических и научно-эмпирических исследований; в школе передового педагогического опыта – изучение и обобщение отечественного и зарубежного опыта в области полиязычного образования.

Реализация содержания всех форм подготовки специалистов в области полиязычного образования, предполагающая два блока: языковую и методическую (дидактическую), обуславливает необходимость разработки модели педагога новой формации, способного преподавать в условиях полиязычного образования, что требует изучения научных концепций в области профессионального образа педагога, разработок его профессиограммы, структурно-функциональных моделей его личности и позволит в обобщенном виде представить составляющие компоненты его профессиональной деятельности [5, 31].

Итак, мультикультурная компетентность является ключевой компетентностью в структуре профессионально-педагогической компетентности и представляет собой сложный феномен, образованный гуманистическими ценностями, позитивной этнической самоидентификацией и толерантностью сознания личности, системой знаний в области культур и их взаимодействия, а также стратегий и методов обучения, наиболее подходящих для мультикультурной образовательной среды.

Таким образом, мультикультурная компетентность является условием эффективного педагогического и межличностного взаимодействия учителя с другими субъектами образовательного процесса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Как разработать и внедрить устойчивую программу многоязычного образования: Руководство для разработчиков и менеджеров программ многоязычного образования. А. Стоянова, М. Глушкова. - Бишкек 2016. – 243 с.
- 2 Левашкина З.Н., Михалёва Л.В. Европейский языковой портфель как средство организации автономной работы учащихся при обучении иностранному языку // Молодой ученый. - 2014. - №3. - С. 937-939.
- 3 Бакловская О. К. Межкультурно ориентированная технология обучения студентов-мультилингвов. // Многоязычие в образовательном пространстве: сб. ст. Выпуск 7 / ред.: Л. М. Малых, Н. М. Шутова, Д. И. Медведева Ижевск: Издательский центр «Удмуртский университет», 2015. - 306 с.
- 4 Джалалова А. Основы развития мультикультурной компетентности учителей. - Нарва, 2009. - 40 с.
- 5 Жетписбаева Б.А. Условия реализации непрерывного полиязычного образования в республике Казахстан // Материалы Международного научного форума «Языковое образование в условиях социокультурной трансформации современного общества». - Казань, 2016. - 292 с.

ТҮЙІН

Мақалада көп мәдени және көп тілді элементтің тілдік әртүрлілігі бейнеленген. «Көп мәдени», «көп тілдік» ұғымдарының мәні білім беру жүйесінде салыстырмалы түрде көрсетілген.

Студенттердің құзыреттілігінің шетел тіліне дайындығы, көп мәдени білім беруде аймағында педагогтің педагогикалық құзыреттілігі баяндалған.

RESUME

The article is devoted to the actual problem reflecting the linguistic diversity in the multicultural and multilingual world. Linguistic diversity in education is described through the prism of two terms: "multilingualism", "polylingualism". The competences of students necessary for them in the course of foreign language preparation are examined, the pedagogical competence of the teacher in the field of multicultural education is described.

УДК 81'243:378

К.Н. Булатбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
д-р пед. наук, профессор

Н. Демидкова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
магистрант

Концепт как лингводидактическая единица в формировании культурологической компетенции на занятиях иностранного языка (на материале концепта «Family» в англо-казахском сопоставлении)

Аннотация

В статье рассматривается концепт как лингводидактическая единица, способствующая целенаправленному отбору иноязычной лексики и учебных текстов в целях обучения и воспитания вторичной языковой личности с толерантным взглядом на мир. В качестве примера использован концепт «Семья» в английской и казахской культурах.

Ключевые слова: концепт, единица лингводидактики, прикладная функция концепта, культурные ценности, семья, ситуации сопоставления концепта в двух культурах.

Понятие «концепт» в когнитивном направлении лингвистики занимает сегодня ключевое место, так как оно предполагает изучение смысла как познавательного объекта, определенной сферы. При этом антропоцентрический подход к изучению феномена языка как раз предполагает принятие концепта как отправного материала по познанию, формированию определенного представления об объекте, явлении, семантическому отбору необходимой лексики. В этом плане концепт может использоваться во многих научных исследованиях в области культурологии, лингвистики, литературоведения, социолингвистики, психолингвистики, компьютерной лингвистики и т.д. Следовательно, прикладное значение этого феномена является бесспорным.

В настоящей статье мы ставим задачу рассмотреть концепт как единицу лингводидактики, способствующую целенаправленно формировать толерантное мировоззрение обучающихся, готовых воспринимать мир во всем его многообразии и уважать культуру разных народов в условиях рассмотрения определенного фрагмента действительности. Фрагмент действительности представляется в типовых программах в виде тем общения, которые реализуются в тематических блоках, включающих разные типы занятий в зависимости от этапа обучения (1 тематический блок может включать занятие по обогащению словарного

запаса, занятие по обогащению грамматического строя речи, занятие по развитию умений диалогического общения и занятие по развитию монологической речи и т.д.). В таких условиях организации учебного процесса фрагмент действительности предстает как определенный концепт с несколькими ответвлениями (по мере познания концепта их число возрастает), которые в совокупности формируют единую универсальную основу для расширения взаимообусловленных знаний, закрепляемых в сознании обучающихся семантическими «пучками» лексики. В этом случае лексика выступает как средство познания заданного концепта.

Для раскрытия прикладной функции концепта важно знать теоретические взгляды лингвистов на это понятие «концепт».

Вклад в исследование концепта вносят такие ученые, как Е.С.Кубрякова [1], Н.Д. Арутюнова [2], А.П. Бабушкин [3], С.А.Аскольдов [4], А.В. Маслова [5], В.Н.Телия [6], С.Е. Исабеков [7] и др.

Проанализировав определения концепта, данные учеными иногда с разных позиций, попробуем обобщить их в совокупности выделенных ими свойств этого явления:

- 1) объясняет психические и ментальные ресурсы сознания личности;
- 2) аккумулирует знание и опыт человека в виде информационной структуры;
- 3) представляет собой культурно отмеченный вербализованный смысл;
- 4) считается смыслом, представленным рядом своих языковых реализаций;
- 5) характеризуется языковыми реализациями в виде лексико-семантических парадигм;
- 6) является единицей коллективного знания, имеющей языковое выражение и отмеченной этнокультурной спецификой;
- 7) является компонентом, ячейкой культуры, существует в сознании человека и общества наряду с другими концептами;
- 8) познается человеком как сгусток культуры и становится частью его ментального мира;
- 9) претерпевает влияние человека как творца культуры;
- 10) является результатом столкновения значения слова с личным и народным опытом человека (Д.С.Лихачев, Е.С.Кубрякова);
- 11) отображается в виде оперативной содержательной единицы памяти и соответственно ментального лексикона (Е.С.Кубрякова);
- 12) представляет собой концептуальную систему мозга всей картины мира, отражающуюся в человеческой психике.

С позиции лингводидактики в процессе обучения все обозначенные лингвистами признаки очень важны, так как изучая иностранный язык, человек опирается на собственный познавательный опыт и определяет «фундамент» рассматриваемого явления. Таким образом, слова-понятия родного языка способствуют созданию минимальной информационной структуры, помогающей освоить параллельную лексическую реализацию с помощью слов иностранного языка. Это первый круг ключевых понятий, передаваемых словами с денотативными значениями. На этой базе строится определенная когнитивная структура, реализуемая дальше другими параллельно представляемыми лексическими средствами двух языков. Это второй круг лексических средств, которые могут быть выражены не только словами-денотатами, но и их денотативно-коннотативными вариациями.

Для практического рассмотрения нашей лингводидактической идеи мы выбрали тему «Family». Так, в ядре концепта будут находиться следующие лексико-семантические группы слов: термины родства 1 степени (mother, father, son, daughter, sister, brother), термины родства 2 степени (uncle, aunt, cousin, second-cousin), термины родства 3 степени (sister-in-law, brother-in-law, co-parents-in-law).

На втором плане появляются слова-номинативы, характеризующие членов семьи и имеющие денотативные и денотативно-коннотативные значения: в русском языке - *кормилец, домохозяйка, хранительница очага, спутник /спутница жизни, чадо, домочадцы, отпрыск, предки, молодое поколение, старшее поколение и др.*; в английском языке - *the cause of origin, treasurer, the source of life, care, kindness, unconditional love*; в казахском языке - *асқар тау, ақ жаулық, ақсақал, қарасақал, қара домалақ (ребенок), үйдің үлкендері, үйдің кішілері, отағасы, отанасы* и др.

Как видно из отобранной лексики, коннотация вне контекста обычно бывает положительная. В языке не закрепляется как постоянный признак слова-наименования с негативной оценкой. Каждый раз в художественном контексте относительно конкретного героя могут появляться слова с отрицательной характеристикой. Это свидетельствует о том, что народ как природный носитель языка не закрепляет негативные наименования без отношения к конкретному человеку как члену семьи. Хотя о любом человеке вне семьи в языках мы можем найти такие отрицательные коннотации (например, верзила, толстяк и т.д.). Это наблюдение подчеркивает изначальное назначение семьи быть крепостью для своего члена, защищать его от внешних сил, помогать ему на протяжении всей жизни.

Третий план концепта «Family» может выражать отношения между членами семьи: в русском языке - *любить, ценить, уважать, заботиться, помогать, поддерживать, воспитывать, направлять, советовать, обижать, ненавидеть, мешать, способствовать, лелеять, облегчать, радовать, дарить, обеспечивать, жалеть, обожать, дарить, покупать, поздравлять, желать и др.*; *to love, to care, to support, to appreciate, to sympathize, to bring up, to cherish, to nourish and etc.* в казахском языке - *құту, сүйу, сыйлау, бағалау, көмектесу, тәрбиелеу, қолдау, бағыт беру, кеңес беру, ренжіту, жек көру, бөгет жасау, жеңілдету, аяу, қуанту, сыйлық беру, қамқор жасау, сатып аперу, құттықтау, тілек білдіру* и др.

В этой группе появляются слова как с положительной, так и с отрицательной коннотацией. Язык отражает действительность. Общество уже вывело типологию межличностных отношений, которая закреплена в языке соответствующей лексикой. Кроме основной приведенной лексики, в процессе обучения постепенно включаются и производные слова в рамках высказываний: *его/ее/их любовь, проявлять уважение/заботу, заботливый, забота, помощь, оказывать помощь, поддержка, оказывать поддержку* и т.д.

На четвертом плане выступают характеристики человека как личности с позиции физических данных, внешности, характера, увлечений, рода деятельности, мировоззрения и способностей. В данном случае также появляются в каждом языке как универсальные, так и культурно обусловленные наименования (слова, передающие ценности народа в рамках рассматриваемого концепта).

Таким образом, концептуальное представление фрагмента действительности позволяет нам не только отобрать необходимый словарный минимум, но и учесть культурную коннотацию осваиваемых иноязычных слов. После определенной работы над освоением лексики важным этапом считается работа с текстом, который непосредственно погружает обучающихся в культуру изучаемого языка. В качестве иллюстративного материала мы выбрали отрывки из художественных произведений «Сага о Форсайтах» Голсуорси [8] и «Путь Абая» М.Ауэзова [11].

Художественные тексты станут источником познания культурных ценностей относительно семьи, материалом для анализа отношений между членами семьи, образцом естественного функционирования отобранной иноязычной лексики.

Для каждой культуры в идеале семья считается центром мироощущения, осознания себя как личности, условием формирования определенных качеств, поддерживающей

силой, с которой не может равняться другая окружающая среда. Духовно-нравственные ценности каждого народа относительно семьи отражены также в пословицах.

Используя художественные тексты о семье и «подкрепляя» их пословицами и поговорками, мы можем создать благоприятные условия для формирования вторичной языковой личности, которая, наряду со своим национально-культурным представлением о семье, вбирает и все положительное из другой культуры. При этом, сравнив две культуры, он будет подготовленным к общению на иностранном языке с учетом всех плюсов и минусов иной культуры касательно этого концепта (это означает, что он не будет затрагивать «уязвимые» в данной культуре аспекты и, наоборот, будет с удовольствием обсуждать положительные аспекты вопроса, зная, что они считаются культурными отличительными доминантами в другой стране).

При изучении концепта «Семья» важно вести сопоставительную работу в плане обсуждения несоответствующих культурных ценностей на этапе развития умений диалогического общения. Анализ отрывков художественных произведений, а также пословиц и поговорок английского и казахского народов показывает некоторые различия. При обучении специалистов иностранных языков важно создавать нестандартные ситуации для выявления разных подходов к рассматриваемому явлению. Так, интересным, на наш взгляд, оказался отрывок, раскрывающий отношение к смерти в английской семье:

When a Forsyte was engaged, married, or born, the Forsytes were present; when a Forsyte died — but no Forsyte had as yet died; they did not die; death being contrary to their principles, they took precautions against it, the instinctive precautions of highly vitalized persons who resent encroachments on their property [8, 30]. (Когда Форсайт праздновал помолвку, свадьбу или рождение, все Форсайты бывали в сборе; когда Форсайт умирал... но до сих пор с Форсайтами этого еще не случалось – они не умирали. Смерть противоречила их принципам, и они принимали против нее все меры предосторожности, инстинктивной предосторожности, как делают очень жизнеспособные люди, восстающие против посягательств на их собственность).

Смерть - это естественный процесс, но не для Форсайтов. Она не имела никакого отношения к великому клану. Смерть - некий враг, который может в любой момент вторгнуться в семью, а вернее посягнуть на владение семьи, что абсолютно противоречило уставу семьи. Форсайтов не существовало бы без материальных благ, да они и не представляли, что значит быть бедным и жить без всех прелестей жизни. Деньги, как и впрочем сама жизнь всего семейства, принадлежали только им. Идея собственности достаточно хорошо проиллюстрирована в данном отрывке.

Учитывая родную культуру обучающихся, можно для сопоставления привести отрывки о смерти человека. Так, если касаться казахской культуры, то важно знать отношение этого народа к смерти. Мусульманская религия считает смерть волей Аллаха. Следовательно, старцы спокойно относятся к завершению жизненного пути, нет суеты, тревоги, страха. При кончине говорят: «Завершилась черта жизни». В целях создания условий для естественного иноязычного общения важно подобрать отрывок, соответствующий выше приведенному по тематике, и с помощью наводящих вопросов инициировать продуктивные высказывания обучающихся.

Другой аспект для сравнения двух культур в рамках концепта «Семья» - это репутация семьи. В этом отношении обе культуры равны, так как репутация семьи является важным смыслом ее существования. Но что вкладывается у каждого народа в содержание репутации, - это будет предметом обсуждения на занятиях английского языка и художественного чтения. Например, отрывок :

The Forsytes were resentful of something, not individually, but as a family; this resentment expressed itself in an added perfection of raiment, an exuberance of family cordiality, an exaggeration of family importance, and — the sniff. Danger — so indispensable in bringing out the fundamental quality of any society, group, or individual — was what the Forsytes scented;

the premonition of danger put a burnish on their armour. For the first time, as a family, they appeared to have an instinct of being in contact, with some strange and unsafe thing [8, 30].

Форсайты-сливки общества в Англии. Репутация семьи является первостепенным вопросом. Даже их семейный протест выражался помпезно и вычурно. Они могли уподобиться животным, перенять их инстинкт, дабы приложить совместные усилия, чтобы избежать опасности, грозящей семье. Хотя в глубине они вероятно и не испытывали симпатии к друг другу, но репутация семьи отождествлялась с гордыней Форсайтов.

Для создания ситуации сопоставления концептов в двух культурах важно привести аналогичные отрывки о репутации в казахской семье. Традиционно можно говорить о репутации рода. Сравним с традициями казахов. Казахский народ имел прекрасный опыт воспитания при родовом строе. Яркой особенностью воспитания юного поколения является его коллективный характер: за поступки или проступки каждого юноши или каждой девушки отвечал весь род. Поэтому до сих пор у казахов актуальна пословица: *Ұлга отыз үйден, қызға қырық үйден тыйым* (Юноша слышит запреты из тридцати домов, девушка – из сорока). В основе этой пословицы лежит глубокий смысл: во-первых, каждый род перед другими родами старался выглядеть достойно. Следовательно, старшие строго следили за молодыми, чтобы они какими-то своими действиями не опозорили свой род. Кроме того, цифры «тридцать» и «сорок», хотя и взяты для рифмы, но они тоже означают, что в большей строгости находились девушки. При обнаружении ненадлежащего поведения молодого человека или девушки родители держали ответ перед всем родом. Это налагало определенный отпечаток на поведение молодых людей: они строго придерживались устоявшихся в обществе стандартов поведения. Этот давний опыт казахов в коллективном воспитании молодежи заслуживает распространения по всему миру. Великий казахский писатель Мухтар Ауэзов оставил нам такие значимые слова для своего народа: «Ел болам десен, бесігінді түзе». Для передачи образности приведем прямой перевод: «Хочешь оставаться народом, приведи в порядок колыбель».

Если обратиться к пословицам и поговоркам по данному концепту, то эти языковые единицы также приведут к сопоставлению двух культур. Для этого можно затронуть такие подтемы, как труд, как ценность в семье. В итоге анализа устойчивых средств языка обучающиеся могут прийти к выводу, что труд является ценностью в обеих культурах. Ожидаемыми монологическими рассуждениями могут стать следующие положения. В английской культуре распространена крылатая фраза: «A man who gives his children habits of industry provides for them better than by giving them a fortune. Whately (Человек, который прививает своим детям навыки трудолюбия, обеспечивает их лучше, чем если бы он оставил им наследство. Уэйтли)», которая оправдана в жизни многими фактами. Так, зачастую дети обеспеченных родителей бывают не всегда подготовленными к жизни, так как материальная основа не вынуждает их ставить высокие жизненные цели, они ошибочно считают, что это дано им на всю жизнь. Но в случае потери родителей или их доходов дети остаются не приспособленными решать жизненные проблемы, не имеют твердой почвы под ногами – трудовых навыков. Так же, как и у казахов, родительское воспитание у англичан прежде всего видится в послушании. Когда для детей мнение родителей важно, тогда они будут готовы выполнять все, что они скажут, то есть родителям будет легко воспитывать их в разных направлениях: прививать духовно-нравственные ценности, трудовые навыки, эстетический вкус, развивать физически и т.д. Об этом как раз высказывание: «Let the child's first lesson be obedience, and the second will be what thou wilt. Franklin B. (Сначала научи ребенка слушаться, а потом сможешь научить, чему захочешь. Б. Франклин)». При этом имеется у англичан и предостережение для родителей: «A bad tree does not yield good apples (Плохое дерево не приносит хороших яблок)»; «The best way to make children good is to make them happy. (Лучший способ воспитать хороших детей - это сделать их счастливыми)». Прокомментируем вторую

пословицу: в семье должна царствовать дружелюбная атмосфера, умение поддерживать ребенка в любой ситуации, предлагать помощь, радоваться его малейшим успехам и т.д.

Концепт «Семья» предполагает рассмотрение многих аспектов воспитания и осознания культуры двух народов. Так, в процессе обучения рекомендуется давать задания поискового характера. Например, основываясь на ценностях родной культуры обучающихся, дать творческое задание вывести ценности относительно заданной тематики. Для этого мы можем предложить тему «Роль отца в семье». Как известно, роль отца в казахской семье при воспитании сыновей огромна: немногословность, воспитание взглядом, опосредованная передача требований отца через слова матери. Ведь если отец много будет говорить, его слова перестанут быть действенными. Мать всячески поддерживает авторитет отца, поэтому всегда говорит: «посоветуйся с отцом», «отец знает», «делай, что сказал отец», «отец рассердится». Приведем эпизод из романа-эпопеи «Путь Абая»: «...Семей қаласында үш жыл оқып, жайлаудағы әке үйіне күн кешикіре жеткен, 13 жасар шәкірт бала – Абай аттан түскен бетте, амандасу үшін, шешеге қарай жүреді. Сонда ақылды да байсалды анна Ұлжан: «Әй, балам, анда әкеңдер тұр, әкеңе барып, сәлем бер!» - дейді. Бір сәтке балалық сезім жеңіп, қателік жіберіп алғанын түсінген жас Абай кілт бұрылып, ортасында әкесі Құнанбай бар шеткерірек тұрған оқшау топқа қарай адымдай жөнеледі». Передадим смысл этого эпизода: После трех лет разлуки – Абай три года был на учебе в городе – 13-летний ученик бегом направился к матери, мать быстро исправила неподобающие действия сына, указав на кучку людей, среди которых стоит отец. Сын быстро понял мать и, не добежав до нее, резко побежал в сторону отца. В этом случае следует отметить мастерство писателя М.Ауэзова, сумевшего передать эту прекрасную традицию воспитания. Этот отрывок послужит отправным материалом для исследования этого аспекта в английской культуре. Из ряда произведений, предложенного преподавателем, дается задание найти аналогичные ситуации из произведения и подготовиться к выражению своих умозаключений.

Как видим, концепт позволяет соединить воедино разные задачи образования: воспитательные, развивающие и обучающие.

В целях совершенствования содержания образования специалистов иностранных языков важно определить концепты, обеспечивающие формирование многоаспектной личности, способной сохранить все положительное в собственной культуре и вобрать все ценное из другой культуры.

Концепт как интегрированная лингвокультурологическая учебная единица изучения языка и культуры является в то же время основой формирования языковой картины мира личности как части когнитивной картины мира.

Освоение иноязычной культуры через призму лингвокультурных концептов может служить эффективным способом обучения иностранным языкам, поскольку подобный способ предполагает активную когнитивную деятельность по овладению знаниями, понятиями и представлениями, выработанными тем или иным лингвосоциумом.

Иностранный язык как учебный предмет обладает большим потенциалом в деле обогащения и развития концептуальной системы личности за счет приобщения к знаниям, опыту, духовным ценностям других народов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» // Вестник ВГУ, серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. – С. 4-10.
- 2 Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка: Культурные концепты. - М.: Наука. - 241 с.

- 3 Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. - Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. - 103 с.
- 4 Аскольдов С.А. Концепт и слово. // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В.П. Нерознака. - М.: Academia, 1997. – 267 с.
- 5 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. - Минск «ТетраСистемс», 2005. - 256 с.
- 6 Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. - М.: Наука, 1986. - 143 с.
- 7 Исабеков С.Е. Основы когнитивной лингвистики. - Астана, 2010. - 404 с.
- 8 Galsworthy G. The Man of Property. – М.: Progress, 1974. - 383 p.
- 9 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской литературы. - Академический проект, 2004. - 982 с.
- 10 Курганова Н.И. Обучение иностранным языкам на основе лингвокультурных концептов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2007. Режим доступа: <https://cyberlerinka.ru>
- 11 Ауезов М. Путь Абая: Роман-эпопея кн.1. - Алматы: Жибек Жолы, 2007. – 470 с.

ТҮЙІН

Мақалада материалды таңдау және салғастыру механизмі көрсетілген. Сонымен қатар, оқыту мен тәрбиелеудің интеграцияланған мәселелерін шешу үшін концепт қолдану әдісі мақаланың практикалық маңызы болып саналады.

RESUME

The article deals with the mechanism of selecting and contrasting the material. The method of the concept use for solving the integrated tasks of training and cultivation of a personality should be considered the practical value of the article.

Аннотация

Мақалада «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігінің» (2016) өзіне дейінгі осы типтес еңбектерден ерекшелігі мен артықшылығы, мақсаты мен құндылығы сипатталды, сөздікті қазақ статистикалық лексикографиясының жемісі, тың тәжірибесі ретінде тану керектігі алға тартылды. Жаңа сөздік алғаш рет омоним-омографтардың ажыратылуымен, стильдер мен сөз таптарына қарай таратылған алуан түрлілігімен, мәтіндік базасының ауқымдылығымен және теңгерім-ділігімен ерекшеленетіні көрсетілді.

А.М. Фазылжанова

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты,
филол. ғыл. канд.

Жаңа жиілік сөздік – қазақ статистикалық лексикографиясындағы тың тәжірибе

Мақала Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ұжымы 2016 жылы әзірлеп, жарыққа шығарған «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігінің» тың тәжірибесіне, оның ерешеліктеріне, артықшылығы мен мақсат, құндылығына арналды.

«Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» (әрі қарай – Сөздік) – осы типтегі сөздік жасаудың, яғни қазақ статистикалық лексикографиясының озық тәжірибесіне сүйеніп, жалпы саны 1000-ға жуық грамматикалық омонимдер мен кейбір омографтар ажыратылған, сол сияқты мәтіндік базасы мектеп оқушысының күнделікті қоғамдық және тұрмыстық өмірінде коммуникацияға түсуі мүмкін түрлі дискурстағы мәтіндердің 7 миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын ауқымды көлемін қамтыған алғашқы тілтанымдық лексикографиялық еңбек [1]. Сөздікте қазақ тілінің бес стилінен (ғылыми стиль, көркем стиль, публицистикалық, ресми-іскери, сөйлеу) және әртүрлі стильден теңгеріммен жинақталған ортақ мәтіндер базасынан алынған 36265 бірліктен тұратын негізсөз сөзтізбесінің жиілігі көрсетілді. Олардың әрбір стиль, сөз табы бойынша да жиілігі берілді. Тұңғыш рет 1000-ға жуық грамматикалық омоним мен омографтар ажыратылып, олардың әрқайсысының жиілігі көрсетілді. Сонымен бірге алғаш рет 200 000-нан астам бірлікті қамтыған сөзтізбеден тұратын сөзформалардың жиілік сөздігі жасалды. Сонымен, жалпы жиілік, стильдер бойынша үлестірілім жиілік, әрбір стильдің жеке жиілігі

мен әр сөз табының жеке жиілігі, сол сияқты сөзформалардың жиілігі үш түрлі құрылымда: әліпбилі-жиілік, жиілікті-әліпбилі және керіәліпбилі-жиілік түрінде жасалып, жиілік сөздіктің 61 түрлі нұсқасы ұсынылды.

Бұлардың ішінде «Стильдер бойынша үлестірілім әліпбилі-жиілікті сөздік» пен бір топ сөздің мәтінді қамту пайызы көрсетілген «Жалпы жиілікті-әліпбилі сөздік» кітап түрінде қағаз нұсқада, сөздіктің аталған басқа 59 түрі, аса көлемді болғандықтан, кітапқа қосымша DVD дискіде электронды нұсқада берілді.

Тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыруға жұмсалатын лексикалық бірліктердің қандай да бір уақыт кесіндісіндегі (қазіргі заман, кеңестік кезең, т.б.) және тіл иелмендері арасындағы қатынастың нақты кеңістігіндегі (ғылыми ортадағы, ресми-іскери жағдаяттағы, бейресми т.б. қарым-қатынастағы) ауқымы мен қолданыс қарқынын жиілік сөздіктер ерекше дәлдікпен сипаттай алады. Осыған байланысты ақын-жазушы, саясаткер, қоғам қайраткерлерінің жекелеген беделді тіл иелмендері шығармаларының жиілік сөздігі, сол сияқты саяси, экономикалық, педагогикалық т.б. түрлі дискурстағы мәтіндерден алынған салалық жиілік сөздіктер болады. Бұлардың алғашқысы бойынша жиілік сөздіктер қазақ лексикографиясында аз емес, ал соңғысына қатысты, яғни арнайы бір дискурс негізінде жасалған жиілік сөздіктің алды ұсынылып отырған осы еңбек болмақ.

Қазақ тілінің жиілік сөздіктерінің тілтанымдық теориялық негізі лингвостатистика саласының қалыптасып, дамуы арқылы жасалды. Қазақ тіл білімінде ХХ ғасырдың 70-жылдары осы саланың дамуына ерекше еңбек сіңірген ғалым Қалдыбай Бектаев болды. Белгілі математик Қ.Бектаев ЭЕМ (электресепптеуіш мәшинелердің) дамуы кезеңінде математикалық білімдер арқылы лингвистикалық құбылыстарды модельдеу, олардың статистикасын алу ісінің ғылым-білім, тіл үйрету, тілтанымдық ізденістерді дамыту ісіне де аса қажет екенін түсінді. Сөйтіп, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында Қолданбалы лингвистика бөлімінің ашылуына мұрындық болып, қазірде осы бөлімді талай жылдан бері басқарып келген, филология ғылымдарының докторы, профессор А.Қ.Жұбановпен және басқа да осы саланың мамандарымен бірлесіп тұңғыш қазақ тілінің жиілік сөздіктерін жарыққа шығуына жетекшілік жасады.

Бұл ретте профессор Асқар Жұбановтың: «Түркі тілдері бойынша статистикалық зерттеулер жүргізіліп, жиілік сөздіктердің ХХ ғ.70-жылдары алғаш қазақ тілінде жарық көруі – сол кезеңдегі үлкен жаңалық еді» – деген сөзін мақтанышпен келтіруге болады [2, 5]. Шынымен де, түркі тіл білімінде статистикалық зерттеулер нәтижесінде алғашқы жиілік сөздіктерді қазақ тілтанушылары құрастырған болатын. Олардың ішінде ерекше атап өтуге тұратын еңбектер қатарында: Қ.Б. Бектаев, А.Қ. Жұбанов, С. Мырзабеков, А.Б. Белботаев құрастырған «М.Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі» (1979) мен А.Қ. Құрышжанов, А.Қ. Жұбанов, А.Б. Белботаев құрастырған «Құманша-қазақша жиілік сөздік» (1978). Сол сияқты Қ.Б.Бектаев, А.Қ.Жұбанов, С.Мырзабеков, А.Б.Белботаев құрастырған «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздігі» (1995), Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімі профессор А.Жұбановтың жетекшілігімен және А.Жаңабекова, Б.Карбозова, А.Қожахметовалардың құрастыруымен 2012-2014 жж. гранттық зерттеу бойынша поэзия, көркем проза, публицистикалық стиль, ғылыми-техникалық стиль мәтіндері негізінде жарық көрген жекелеген сөздіктер материалдары базасында 2,4 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтінді қамтыған (оның 2,1 миллионы М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағынан) сөзтізбесі 30515 сөзден тұратын жиілік сөздік (2016) те осы қатардағы аса қажетті еңбек.

Аталған сөздіктер ұсынылып отырған жаңа еңбектің әзірленуіне теориялық әрі практикалық бастам болды. Олардың бүгінгі күнге дейін құндылығы жоғары. Мәселен, «М.Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі» ұлы жазушы шығармасының «сөз шұрайы, тіл кестесі келісті, өрнекті сөз орамдарына мейлінше бай теңдесі жоқ туынды»

екенін сандық мәліметтер, цифрлар арқылы нақтылай [3] түседі. М.Әуезов осы бір ғана шығармасында 16 983 сөз қолданса, 20 томдық жинақта жарық көрген еңбектерінде 29483 сөз қолданғанын жоғарыда көрсеткен жиілік сөздіктер анықтап отыр. Бұл олардың тұтынушыға беретін сан түрлі пайдалы ақпаратының тек бір жағы ғана. Сол кездегі қазақ тіліндегі түрлі құбылыстардан, мысалы, советизмдердің игерілген, игерілмеген формаларынан, тілдің сол уақыттағы белсенді сөзжасаушы жұрнақтарынан т.б. толып жатқан тілтанымдық-статистикалық ақпараттан хабардар ететін осындай еңбектер тілтанушы үшін, тіл үйренуші үшін ешқашан өз құндылығын жоғалтпайды.

«Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» ең алдымен мемлекеттік тілді оқытуда, оқулық, оқу құралдарын, оқу сөздіктерін, тілдік (лексикалық, грамматикалық) минимумдарды ғылыми негізде жасауда аса қажетті осы сипаттағы еңбектердің ішінде омонимдердің ажыратылғандығымен, мәтіндік базасының ауқымдылығымен ерекшеленетін тың тілтанымдық-лексикографиялық еңбек болып табылады. Сонымен біргесөздік морфологиялық, фонетикалық дублет, жарыспалы сөздердің қай нұсқасын әдеби нормаға алуды анықтауда, кірме сөздер, терминдер, неологизмдердің тілдің жалпыхалықтық лексикадағы орнын анықтауда, басқа да түрлі сөздіктер жасауда, лексикографиялық теориялық мәселелерді шешуде, тілдің лексикалық байлығы мен стильдікерекшелігін, түрлі стильдердегі сөзқолданыс сипатын анықтауда, типологиялық зерттеулер жүргізуге керек материал жинауда, сөздер мен сөз таптарының статистикалық деректерін алуда бірден-бір қажетті құрал болып табылады.

Сөздіктің негізгі мақсаты – тілдегі белсенді сөздік қор шеғарасын, сол арқылы қазақ тілін, әсіресе екінші тіл ретінде үйренетіндерге арналған тиімді оқулықтар мен оқу құралдарын, оларға база болатын лексикалық-грамматикалық минимум әзірлеуге қажетті лексикалық материалды анықтап беру.

Бұл Сөздікте қазақстандық оқушының бірінші сыныптан бастап мектеп бітіргенінше қарым-қатынасқа түсетін тілдік орта, тілдік жағдаяттарындағы мәтін түрлері мейлінше толық қамтылды. Дегенмен де оны тек мектеп қабырғасында игерілетін білім деңгейін ғана қамтыған мәтіндер базасындағы сөздік деуге келмейді, себебі, тілдік материалының көп бөлігін оқу дискурсындағы мәтіндер алғанымен, қоғамдық өмірдің алуан саласындағы күрделілігі жағынан оңайдан қиынға дейінгі әртүрлі сипат-мазмұндағы типі мен жанры алуан түрлі жалпыкөлемі ауқымды мәтіндер қамтылды. Бұл мектеп қабырғасын аттаған баланың оны бітіріп шыққанша зияты мен тілдік қарым-қатынастағы білім-біліктілік-дағдысы қоса жетіліп отыратынын ескерумен, қазақ тілін жетік түрде игерген тілдік тұлғаны қалыптастыруға, оны дамытуға қажетті бола алатын қоғамдық өмірдің сан қырлы саласындағы тілдесім әрекетіне тән мәтіндерді барынша қамту ниетімен байланысты Сөздік базасының ерекшелігі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандар Сөздіктің оқу-білім ғана емес, қазіргі қазақ тілінен ақпарат іздеген ғылыми-зерттеулер саласында да құнды құрал бола алатынын көрсетеді. Себебі жиілік сөздіктің базасына алынған мәтіндер қазіргі стиль қоғамның сан саласында өмір сүріп отырған алуан түрлі тілдесім әрекетіне қатысты болуы арқылы тіліміздің бүгінгі тынысын, айырым ерекшелігін, онда орын алған заманауи трендтер мен тенденциялардан сандық көрсеткіштер арқылы дәйектелген мәлімет бере алады. Тілдегі құбылыс – санадағы өзгерістің бейнесі, санадағы трансформациялар тілде айнаға түскен кескіндей анық бейнеленеді, олай болса, Сөздік қоғамдық санадағы құбылыстарды зерттеушілер үшін де таптырмас құрал бола алады.

Осы сөздіктің әліпбилі-жиілік түрін ашып, кез келген жерінен сөзтізбедегі сөздерді оқысақ, олардың тілдегі орны, «танымалдығы» әртүрлі екені аңғарылады. Мысалы, *абадан, абажадай... абақ, абақай, ...абат, абаттан* сөздері қатарындағы *абадан* (қасқырдың топтанған әуегінің (үйір) көсемі, күшті де мықты бастаушысы), *абақ* (1. к ә с і б и. Ұзындығы мың метрдей, көлденеңі бес жүз метрдей болатын, теңізден балық сүзетін жылымның бір түрі. 2. Үлкен өзендер мен көлдерден балық сүзетін аудың

түпкі бөлігі, ау түбіндегі дорба, қалта) [4] сөздерінің мағынасын барлығы бірдей біле бермейді. Тіпті қазақ тілінде сөйлеп жүріп, көптеген сөздің мағынасын білмей өту күнделікті өмірімізге еш зиянын тигізбеуі де әбден мүмкін. Алайда өмір бойы қазақша сөйлеп, қазақи ортада өсіп, *мен, бол, сен, және, ақ, жүр, жатыр* сияқты сөздердің мағынасын білмеу мүмкін емес. Демек, сөздердің барлығы бірдей «танымал», әрі олардың тілдік қарым-қатынастағы арқалаған жүгі, атқаратын рөлі тең емес. Бір қызығы, бәріне таныс сөздер кез келген жиілік сөздікте жиілігі жоғары болып келеді. Олай болса, сөздердің ішіндегі белсенділерін қайдан көреміз, олардың жиіліктерінің арақатынасын қалай анықтаймыз деген сұрақтың жауабын статистика, сан арқылы жиілік сөздіктер бермек.

Жиілік сөздік сонда ең алдымен тіл үйрету үшін қажет. Алайда оның тілді ана тілі ретінде үйретудегі пайдасы екінші тіл ретінде үйретуге қарағанда өзгеше. Өзге тілдің иелмені үшін қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда, сөз жоқ, жиілігі жоғары, яғни белсенді сөздік қордағы сөздерді анықтап, түрін түстеп алудың маңызы зор. Ал қазақ тілін ана тілі ретінде игерген тұлға үшін белсенді сөздерден гөрі, жиілігі аз сөздіктерді игеру пайдалырақ. Сондықтан бұл мәселеге байыппен қарау керек.

Сонымен қатар жиілік сөздіктің мәліметтері заманауи ақпараттық-технологиялық құралдар арқылы жасалатын табиғитілдіавтоматтаушы, мәтінді өңдеуші компьютерлік қондырғы, бағдарлама, қосымшалар, интернет-ресурстар және т.б. әзірлеу үшін аса маңызды болып отыр. Жаһаният заманында тіл жазбаша формада тек қағазда өмір сүрмейді, электрондық нұсқадағы жазбаша мәтіндердің үлесі жылдап емес, күн санап артып келеді. Мәтінді компьютерде теру, өңдеу жұмысын жеңілдетудің түрлі іт-бағдарламалары, әсіресе интернеттегі лингвистикалық технологиялар қарқынды дамып отыр. Мәселен, электрондық мәтіннің емлесін автоматты түрде тексеретін редактордың компьютерлік бағдарламасын әзірлеу үшін жиілік сөздіктегі ақпарат аса құнды болып табылады. Мысалы, компьютерді пайдаланушы «маға» деген сөзді теріп қойса, мәтін редакторы оның қате екенін сөзформалар тізбесінен анықтап, оған дұрыс балама іздейді, алдымен жиілік сөздік негізінде алынған жиілігі жоғары «маған» есімдігін ұсынады, ал осыған ұқсас «мағаш» сияқты жиілігі аз диалект сөз, қолданылу ықтималдығы төмен болғандықтан, кейінгі кезекте ұсынылады. Компьютерлік емле редакторын сөздердің сөзжасамдық және формажасамдық түрленімін түгендейтін аса ауқымды мәтіндік база негізінде жасалған сөзформалар сөздігінің көмегінен сапалы жасап шығару мүмкін емес.

Жиілік сөздік сол сияқты тілтанымдық ізденістер үшін аса қажет. Бір қызығы, жиілік сөздіктегі математикалық тәсілдермен анықталған сандық мәліметтер тек дәстүрлі-құрылымдық зерттеулер үшін ғана емес, тарихи-салыстырмалы, сонымен бірге антропоцентристік жаңа парадигмадағы когнитивтік модульдегі зерттеулер үшін де таптырмайтын ақпарат көзі болып табылады.

Мәселен, осы жиілік сөздікті жасаушы тілтанушылар алғаш рет ауқымды мәтіндік базаны өңдеудің арқасында тілдегі көптеген жаңа үрдістерді байқау мүмкіндігіне ие болды. Солардың бірі – тілдік нормадағы узусқа, яғни тілдік жүйеде қалыптасқан әдеттегі нұсқаға, логикалық жолға сәйкес келмейтін дәстүрлі жолмен қалыптасқан дағдылы нормаға қатысты мәліметтер. Узустың мысалына *туылдым* (жүйе, логика бойынша) емес, *тудым* (дағды, дәстүр бойынша), *менге* емес, *маған*, т.б. сөздерді келтіруге болады, дәл осы сөздердің, яғни узустық сипаты бар тілдік бірліктердің жиілігі жаппай алғанда жоғары болатыны байқалды. Сонымен қатар осы сияқты тіл теориясы тұрғысынан диахрондық аспектіде тың зерттеулерді қажет ететін тағы бір құбылыс: сөздікте ажыратылған грамматикалық омонимдердің дені бір немесе екі, ары кетсе үш буынды болып келді және олардың орташа жиілігі жаппай жоғары мәндерден көрініп отырды. Демек, мұндай омонимдер тіліміздің белсенді сөздік қорының шегарасына енеді. Мәліметтерді 1-кестеден қарауға болады.

1-кесте. Омонимдердің әліпбилі-жиілік сөздігінен үзінді

СӨЗ/сөз табы	Жалпы жиілігі	Көнетүркілік түбірі
айт/ет	23421	*ajt-
айт/зт	63	*ajt
айт/од	7	
айтыс/ет	262	*ajtıс-
айтыс/зт	299	*ajtıс
айыр/ет	758	*ajır-
айыр/зт	20	*ajır
айыр/сн	1057	
ақ/ет	256	*ak-
ақ/зт	57	*āk
ақ/сн	1201	*āk
ақ/шл	964	
ақша/зт	2019	* ākğa (Э.В.Севортян бойынша) [5, 120]
ақша/сн	202	*āk (түбірінен)
ал/ет	43359	*al-
ал/сн	106	*āl
ал/шл	8393	
ала/зт	17	* āla
ала/сн	2969	* āla

Бұл мәселені диахрондық аспектідегі ізденістер арқылы зерттеу керектігі омонимдердің көнетүркілік лексикалық қабаттан қалыптасқандығы туралы фактіні дәйектеп тұр. Осы мәселеге назар аударған компаративист ғалымдар аз емес. Қазақ тіл білімінде мұны алғаш теориялық тұрғыда қарастырған ғалым академик Ә.Қайдар [6], кейіннен оның шәкірттері болды. Дегенмен жаңа жиілік сөздіктегі тың мәліметтерге сүйене отырып, жүргізілген заманауи зерттеулер тілдегі көнетүркілік түбірлердің құрамындағы бірінші реттік (первичная) созылыңқы дауыстылардың қатысуымен, яғни гетерогенді және этимологиясы бір түбірден тараған, яғни гомогенді омонимдерге қатысты бұл мәселенің әлі де ашылмай жатқан көптеген көлеңкелі тұсына сәуле түсіретініне сенімдіміз.

Сол сияқты лингвокогнитивтік зерттеулер үшін де жиілік сөздік құнды мәліметтер бере алады. Қоғамдық санада идеологиялық, базалық концептілердің қайсысы өзектіленіп отырғанын жиілігі жоғары атауыш сөздер аңғартады. Сөздіктен адам санасына, қоғамдық санаға қатысты танымдық, эвристикалық материалды табуға әбден болады. Осы пікірді алғаш айтқан философ ғалымдардың бірі М.Эпштейн жиілік сөздікті әлемнің тілдік бейнесі ретінде зерттеу құралына айналдыруды ұсынады. Автормен келісе отырып, оның «сөздердің жиіліктік реті – бұл ұғымдардың жалпыхалықтық, стихиялық-демократиялық жүйесі» [7] деген анықтамасының дәлдігін 21 жыл бұрын жарыққа шыққан «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің сөздіктері» еңбегіндегі сөзтізбе мен осы Сөздіктің сөзтізбесін салыстырғандағы жиілік мәліметтері көрсетіп отырғанын алға тартамыз. Ол үшін екі сөздіктің де реестріндегі көмекшілік мәні бар сөздерді ысырып, жиілігі жағынан алғашқы жүздікте тұрған атауыш сөздерді салыстыра қарауға болады:

2-кесте. 1995 және 2016 жылғы Жиілік сөздіктердің алғашқы 100-дігіндегі зат есімдер

Реті	«М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің сөздіктері»	«Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі»
1.	СӨЗ	ЖЫЛ
2.	ЕЛ	СӨЗ
3.	ЖЕР	АДАМ
4.	КҮН	ҚАЗАҚ
5.	ҮЙ	білім
6.	БАС	ЕЛ
7.	АДАМ	ЖЕР
8.	ҚАЗАҚ	ТІЛ
9.	жол	БАЛА
10.	БАЛА	КҮН
11.	ҚОЛ	халық
12.	КӨЗ	жұмыс
13.	ат	ӨЛЕҢ
14.	ӨЛЕҢ	еңбек
15.	жан	КӨЗ
16.	ой	әйел
17.	кісі	кез
18.	ауыл	ҮЙ
19.	ақын	жол
20.	кез	қызмет
21.	қыз	ҚОЛ
22.	ЖЫЛ	деңгей
23.	ТІЛ	БАС
24.	жігіт	қала
25.	ІС	өмір
26.	-	республика
27.	-	ие
28.	-	түр
29.	-	тапсырма
30.	-	іш
31.	-	мемлекет
32.	-	мәселе
33.	-	ІС
34.	-	отбасы

Егер 1995 жылғы сөздікте жиілігі жоғары алғашқы жүз сөздің ішінде 25, ал 2016 жылғы сөздікте 34 зат есім бар болса, олардың 15 екі сөздікте де қайталанып тұр: *жыл, сөз, адам, қазақ, ел, жер, тіл, бала, күн, өлең, көз, үй, қол, бас, іс*. Мұның сыры неде? Неліктен соңғы, яғни тәуелсіздік алғаннан кейін шыққан сөздікте алғашқы жүздіктің қатарынан *республика, мемлекет* сөздері орын алған? – осы сұрақтардың жауабын қоғам тынысы мен сол қоғамды жасап отырған адамның танымын қарастыратын, лингвистикалық ізденістің антропоэзеттік парадигмасындағы когнитивтік тіл білімі тұрғысынан жүргізген зерттеулер ғана берері сөзсіз.

Олардың бірінде жиілік сөздіктердің мәліметтеріне сүйене отырып, қандай да бір мәтіндер базасындағы жиілігі жоғары лексемаларға талдау жүргізу әдісін доминанттық талдау деп атап, сол арқылы белгілі бір этнос, әлеуметтік топ немесе жеке тұлғаның

концептуалды картинасының доминанттарын анықтауға болатыны алға тартылып жүр [8]. Мұндай әдіске әбден сенуге болады деп ойлаймыз, себебі жиілік сөздік сөйлеу практикасын неғұрлым объективті көрсететін сөздіктің бірегейі, өйткені ондағы жоғары жиілікті сөздер сөз ағымындағы көп қолданысты, яғни сол тіл иелмені жасап жатқан белгілі бір қоғамдағы неғұрлым сұранысы жоғары ұғым-түсініктерді көрсетеді. Зерттеуші доминанттық талдау арқылы дүниенің тілдік бейнесі тұрғысынан жиілігі жоғары сөздерді анықтап, одан әрі доминант сөздерден доминант концептілерді табуға жол ашады.

Демек, екі кезеңде: бірі – кеңестік, екіншісі – тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жарық көрген жиілік сөздіктердегі *жыл, сөз, адам, қазақ, ел, жер, тіл, бала, күн, өлең, көз, үй, қол, бас, іс* атауыш сөздерінің жоғары жиілікпен сипатталуы олардың қазақ ұлттық концептосферасы доминант (базалық идеологиялық және құндылықтық) концептілерінің тілдік репрезентанттары екенін көрсетсе керек. *Республика, мемлекет* сөздерінің Тәуелсіздік кезеңінде туындаған мәтінде жиілігі жағынан алғашқы жүздіктен көрінуінің себебі де осында жатыр: мұны доминант концептілердің тәуелсіздік алумен байланысты этномәдени тілдік ұжым санасындағы трансформацияның (толығының) көрінісі ретінде қарауға болады. Ұлттық санадағы өзгерістер – тілтанушылардың ғана емес, әлеуметтанушы, саясаттану, философ т.б. қоғамдық-гуманитарлық ғылым салалары мамандарының зерттеу объектісі. Олай болса, жиілік сөздік аталған сала ізденушілері үшін де деректер көзі болып табылады.

Сонымен, қорыта айтқанда, жаңа жиілік сөздік оқыту үдерісін ұйымдастырушы құралдар әзірлеу, жаңа ақпараттық-лингвистикалық технологиялар жасау және теориялық тілтанымдық ізденістер жүргізу үшін аса қажет жаңа лексикографиялық еңбек болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі / Жалпы редак. басқарған Қажыбек Е.З., Фазылжанова А.М. – Алматы: Дәуір, 2016.
- 2 Жұбанов А. Жаңабекова А., Карбозова Б., Қожахметова А. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. - Алматы: «Қазақ тілі баспасы», 2016. - 5 б.
- 3 Құрышжанов Ә., Уәли Н. «Абай жолының» жиілік сөздігі // Қазақ әдебиеті, 29 февраль, 1980.
- 4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1-т. 30 және 32-бб. - Алматы: Дәуір, 2011.
- 5 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - М.: Наука, 1974. - 120 с.
- 6 Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. - Алматы: «Арыс», 2005.
- 7 Эпштейн М. Предлог "В" как философема. Частотный словарь и основной вопрос философии // Вопросы философии. - 2003. - № 6. - С. 86-95.
- 8 Хроленко А.Т. Основы современной филологии. - М.: Флинта, 2013. - 252 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается своеобразие опыта нового труда в отечественной статоллингвистической лексикографии «Общеобразовательного частотного словаря казахского языка» (2016), разработанного на базе объемного представительного и сбалансированного текстового материала, представленного в 61 разновидности по стилям и частям речи. В статье также раскрывается ценность нового лексикографического труда, заключающаяся в том, что впервые была предпринята попытка снятия омонимии и дифференциации омографов в частотном словаре.

RESUME

The peculiarity of the experience of new labor in the domestic statolinguistic lexicography of the "General educational frequency dictionary of the Kazakh language" (2016), developed on the basis of voluminous representative and balanced textual material and presented in 61 varieties according to styles and parts of speech, is considered in the article. The article also reveals the value of the new lexicographic work, in making an attempt to remove the homonymy and differente homographs in the frequency dictionary.

Қ.С. Ергөбек

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Д.Қ. Сартбаева

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

А.М. Тинейбаева

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
PhD докторанты

Түркі халықтарының балалар әдебиетіндегі ойындық поэзияның поэтикалық сипаты

Аннотация

Мақалада фольклорлық принципті ұстанып негізінен поэтикалық жүгі басым ойындарды қамтуға тырыстық. Мұндай ойындарды ғылымда «балалардың рөлді ойындары» (детские ролевые игры) деп атау қалыптасқан. Яғни біздің де міндетіміз - балалар әдебиетіне үңіле отырып, тілі, тарихы, тұрмысы ортақ, әдет-ғұрлы, салты ұқсас халықтардың өлең-жырлары бір тұста туып тарағанымен кейін келе бұлар әр халықтың өз мұрасы, өзінің ұлттық фольклоры болып қалыптасқан. Соған орай өзінің мазмұны, бейнелеу тәсілі, композициялық құрылысы жағынан қаншама жақын, үндес болғанымен, соның әрқайсысын әр халықтың өзінің тума дүниесі деп қарау керек. Балалар ойынының поэзиялық өрнегіне, фольклорлық мән-мағынасына тоқталатын болсақ, екі үлкен жікке бөліп саралауға болатын тәрізді. Оның алғашқы тобына балалардың қимыл-қозғалыс ойындарына, ойынның басталуына, жүргізілуіне, аяқталуына байланысты айтылатын, яғни, ойынға байланысты өлеңдер, екінші жікке өлең-ойындар жатады. Екінші жағдайда балалар өлең сөзін ойынға айналдырады, сол арқылы тапқырлық, ұтқырлық сияқты ой жарысына түседі. Әрекетке құрылған рольді ойындардың (ролевые игры) құрылысында өлең сөз ерекше белсенді қызмет атқарады. Ойынға байланысты келетін өлеңдердің әрқайсысының өзіне тәуелді функциясы, соған орай мазмұны мен өзіндік ерекшеліктері бар. Осы сипаттарына қарай бұл өлеңдерді фольклоршылар мынадай ішкі жанрлық түрлерге жіктеп жүр: Ойынға шақыру өлеңдері. Қаламақ. Санамақ. Драмалық ойындар. Балалар ойын фольклорын тұтастай қарастыру емес, оның тек поэзиялық мәтіндермен көмкеріліп келетін түрлерін ғана назарға алып, ондағы өлеңнің міндетін анықтау, өзіндік ерекшеліктерін саралау болып табылады, сондықтан да өз зерттеуімізді ойын ішінде келетін өлеңдердің поэтикалық сипаттарына негіздеп, ол өлеңдерді ойын өлеңдері деп атадық.

Түйін сөздер: балалар фольклоры, жанр, ауыз әдебиеті, жаңылтпаш, жұмбақ, балалар айтысы, ойынға байланысты жырлар: ойынға шақыру, қаламақ, санамақ, мазақтама.

Балалар әдебиетіне үңіле отырып, тілі, тарихы, тұрмысы ортақ, әдет-ғұрып, салты ұқсас халықтардың өлең-жырлары бір тұста туып тарағанымен кейін келе бұлар әр халықтың өз мұрасы, өзінің ұлттық фольклоры болып қалыптасқан. Соған орай өзінің мазмұны, бейнелеу тәсілі, композициялық құрылысы жағынан қаншама жақын, үндес болғанымен, бірақ соның әрқайсысын әр халықтың өзінің тума дүниесі деп қарау керек.

Алайда кейбір авторлар тарапынан мұндай ортақ ұқсастықтарға бір жақты қараушылық фактілері де кездесіп қалып отырады. Мысалы, біркезде қарақалпақ қосықтарының бір тобын түркімен, өзбек кушиқтарының бір варианты деп есептеушілік болған. Қарақалпақ қосықтарының зерттеушісі филология ғылымдарының кандидаты Әденбай Тажимуратов мұндай түсініктің теріс екендігін дәлелдей келіп, «халық ауыз әдебиетінің шығармаларында мұндай ұқсастықтар болуы табиғи. Бірақ бұндай ұқсастықтарға қарап, дәл «соның варианты болып табылады» деп қорытынды шығару қате пікір» [1, 17] - дейді. Шындығында, бір халық пен екінші халықтың арасындағы қарым-қатынастың нәтижесінде шығармалары да бір-біріне ұқсауы мүмкін. Мәселен, сұрау-жауап түрінде айтылатын балалар өлеңдері түркі халықтары фольклорының бәрінде бар. Мұндайда баланы түлкі, қоян, мысық, күшік деп ат қойып атау дәстүрі кең тараған. Бұл туралы Б.Уақатов «Татар ауыз әдебиетінде балалар ойынының бір түрі қоян есімімен аталса, қарақалпақтарда «Түлкішек» деп аталады. Бірақ, өлеңнің ішкі мазмұны, оқиға баяндаулары бірдей. Демек, өлең кестесі де бір-біріне ұқсас» [2, 148] - дейді. Салыстырып көрейік:

- Куян, кая барасың?
 - Әбиләргә барамын.
 - Әбиең нәрсе бирә?
 - Бер кабым кишер бирә.
 - Аны кая куярсың?
 - Тал төбенә құярмын.
 - Кеше алса, нишләрсең?
 - Ақыртырман, бақыртармын [3, 132] –
- деген татар өлеңінің үлгісі қарақалпақтарда былай айтылады:
- Ха, Түлкишек, Түлкишек,
 - Түнде қайда барасың?
 - Мамамның үйине барамын.
 - Мамаң саған не берер?
 - Ешки сауып сүт берер.
 - Ешкисиниң сүти жоқ,
 - Ылағының пұты жоқ,
 - Тарам, тарам ет берер.
 - Оны қайда қоясың?
 - Тал түбине қоямын.
 - Ийт әкетсе кәйтесең?
 - Ийт ауызынан аламын! [1,112] -

Айырмасы: қарақалпақта ешкінің сүті мен еті сөз болады, татарда ол «кишер бирә» деп келеді. Сонымен әр халықтың өлеңі өз өміріне, тұрмысына ыңғайланып баяндалады.

Балалар әдебиеттен зерттеуге ғұмырын арнаған Ш.Ахметов «Қазақ балалар әдебиеті тарихының очерктері» кітабында балалар әдебиетінің алты ерекшелігін атай отырып, оны оқытудың әдістелік сипатын да беріп кетеді [4]. Біріншіден, балалардың психологиясына зерттеу жасағанда, олардың ойлау, түсіну қабілеті әңгімеленіп отырған оқиғаның, көркем образдың нақтылығын, дәлдігін, әсіресе көрнектілігін, өз өмірінің айналасынан алынып отыруын қажет етеді; Екіншіден, әңгімеленіп отырған оқиғаның барысында лиризм болуы шарт. Баланың ішкі дүниесіне, ой-санасына бірден әсер ететін күшті де мағыналы сөздер айтылуы керек; Үшіншіден, балалар әдебиетінде оқиғаны және адам характерін суреттеу

өзгешеліктері мен әдістерінің динамикасы ерекше болады. Психологияның дәлелдеуіне қарағанда, балалар алдымен оқиғадан оқиғаның туып отыруына, бұлардың тез өзгеруіне, шешіміне, кейіпкерлер мінездерінің әр жақты болуына қызығады. Одан соң оның неден шыққан себептерін іздестіре бастайды; Төртіншіден, балалар жаратылыстың көркем көріністерін, пейзажды шебер зейнеттеуді ұнатады, оған сүйсіне қарайды, соны өз айналасынан іздейді. Көркем әдебиеттегі жаратылыс суреттері олардың байқағыштық, талғампаздық қабілетін арттыра түседі.

Пейзаждық сурет – эстетикалық тәрбиенің бір көрінісі. Эстетикалық тәрбие көбіне ақыл тәрбиесімен тығыз байланысты болып отырады. Өйткені көркемдікке тәрбиелеу – баланың ақыл-есінің тез жетіліп, тез дамуына көмектесіп отырады. Эстетикалық тәрбие сондықтан да көркем өнердің барлық салаларында ұлы шеберлер жасаған көркем өнердің, көркем әдебиеттің аса құнды шығармаларын балалардың терең түсінуін, сол шығармалардан рахаттанып рухани ләззат алуын дамытады; Бесіншіден, балалар әдебиеті шығармаларының мазмұн мен идеясы олардың белсенділігін арттырып, өз өмірінің жарқын болашағын танытуға себепкер болуға тиісті. Оларды белгілі мамандыққа үйретіп, еңбексүйгіштікке әуестендіре білуі керек; Алтыншыдан, «Сөз – әдебиеттің негізгі материалы. Біздің барлық әсерімізді, ойымызды көркем түрге келтіретін – сол. Әдебиет – сөз арқылы сұлу суреттелетін өнер» – деген. Әсіресе, балалар әдебиетіне қойылатын талаптар да дәл осындай. Балалар әдебиетінің тілі ойнақы, жеңіл, әрі көркем, әрі қысқа, әрі мейлінше түсінікті, айқын да дәл, әсерлі болып отыруға тиісті. Балалар әдебиетінің тілі олардың сөздік қорын байытуға жәрдемдесетін бірден бір құрал болып табылады.

Түркі халықтарының балалар әдебиетінде кеңінен қолданылатын ойындық поэзия түріндегі жанрлар турасында Гүлсім Сатыбалды өзінің «Тәуелсіз жылдарындағы балалар әдебиетінің экология мәселесі» деп аталатын ғылыми жұмысында ойындық поэзия он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысынан бастап, әдеби зерттеу көзіне айнала бастағанын айтады. Бұл қатарда «Балалар өлеңдері» деген атпен жарияланған П.А. Бессоновтың, орыс фольклорындағы балалар ойындарын зерттеуші Е.А. Покровскийдің еңбектері бар. Фольклорда ұшырасатын балалар әдебиетіне тән жанрлардың алғаш өз сипатына орай жіктелуі Г.С. Виноградовтың зерттеулерінде бой көрсетсе, 1933 жылы «СССР құрамындағы ұлттардың ойындары» деген атпен жарық көрген жинақтан да аталмыш мәселенің ғылыми топтамаларға жинақталғанын байқаймыз.

Бұл қатарда көнерген дүние болса да С.Х. Мафедзевтің еңбектерін атауға болады. Ол өз зерттеулерін этнографиялық шеңбер аясында ғана түзеді:

- Өріп танытын балаға арналған ойын (жұмбақ, жаңылтпаш, санамақ, т.б.).
- Доп, шар және ағаштан жасалған ойыншықтармен ойналатын ойын.

Ойындық поэзияны екі санатта, зерделік сипаты бар ойындар мен спорттық жаттығуға тән сарыны бар ойындар деп қарастырдық. Зерделік сипаты бар ойындарда ойнақы ритмге баса назар аударылады. Санамақ, жаңылтпаш, сұрамақ, қаламақ, жұмбақтар балалар поэзиясының интерактивті бағыты. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ балалар лирикасында санамақтың алуан түрлерімен ұшырасамыз. Этникалық детальдармен жасанған төрт түлікке қатысты, О. Асқардың қаламынан туған этно-фитонимдік сауат беретін, Ә. Ысқақ поэзиясындағы есеп-өлеңдер, жаңылтпаштық сарындағы, Ө. Ақыпбекұлының шығармашылығындағы «Қанша түйем бар менің?», «Қорадағы қой қанша, даладағы қой қанша?», «Саны қанша қозының», «Табындағы сиырда, айтшы қанша мүйіз бар?», «Құлын қанша, тай қанша, бие қанша?», «Қозы, құлын, бұзау бар, саны қанша біл, аңғар?» секілді есеп, жұмбақтар, санамақтар бар.

Бұл туралы «балалар фольклорындағы ойын өлеңдерінің жанрлық қызметі» [5] деп аталатын мақаласында А. Мұхамеджанова балалар ойынының поэзиялық өрнегіне, фольклорлық мән-мағынасына тоқтала келіп, екі үлкен жікке бөліп саралайды. Оның алғашқы тобына балалардың қимыл-қозғалыс ойындарына, ойынның басталуына, жүргізілуіне, аяқталуына байланысты айтылатын, яғни, ойынға байланысты өлеңдер,

екіншісіне жікке бөліп орындалатын өлең-ойындар жатады. Екінші жағдайда балалар өлең сөзін ойынға айналдырады, сол арқылы тапқырлық, ұтқырлық сияқты ой жарысына түседі. Әрекетке құрылған рольді ойындардың (ролевые игры) құрылысында өлең сөз ерекше белсенді қызмет атқарады. Ойынға байланысты келетін өлеңдердің әрқайсысының өзіне тәуелді функциясы, соған орай мазмұны мен өзіндік ерекшеліктері бар. Осы сипаттарына қарай бұл өлеңдерді фольклоршылар мынадай ішкі жанрлық түрлерге жіктеп жүр: Ойынға шақыру өлеңдері. Қаламақ. Санамақ. Драмалық ойындар.

Балалар фольклорында ойындық поэзияның қатарында жаңылтпаштың да алар орыны ерекше. Баланың тілін дамыту мен жетілдіруде маңызы зор бұл жанр педагогикалық құрал есебінде ғасырлар бойы қолданыста болып келсе, бүгінгі күні де өз құнын жоғалтқан жоқ. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ балалар поэзиясын айтарлықтай байытқан ақын Ө.Ақыпбекұлының өлеңдерінен жаңылтпаштың жиырмадан астам үлгісін кездестіреміз. Олар ұқсас сөзді жаңылтпаш, мазақтама-жаңылтпаш, есеп жаңылтпаш, өтірік өлең-жаңылтпаш секілді түрлері болса, бұл қатарда ақынның «Мақтаншақтың машақаты» деп аталатын жаңылтпаш-ертегісі де бар. Қ. Баянбайдың «Жүз жаңылтпаш» топтамасы, «Жайлау жаңылтпаштары» деп аталатын топтамасы ауыз әдебиетімізден тамыр тартып, ұлттық рухани мектептеріміздің ауқымын кеңейте түскенін көреміз.

Балалар фольклорында ерекше аталатын юморлық түр – мазақтама. Мазақтамалар кеңестік кезеңде қалам тартқан балалар ақындарының шығармашылығында көп көрініс тапты. М. Әлімбаевтың қаламынан туған «Ай мен Ая», «Қомағай», «Жалқаудың жауабы», «Әппақ пен Сатпақ», «Самат пен сағат» секілді мазақтамаларды, Қадыр Мырза-Әлінің «Жаңғалақ», «Маубас», «Қомағай» тәрізді мазақтамаларын бүкіл қазақ баласы жаттап өсті деуге болады. Тоқсаныншы жылдар басында мазақтамалық өлеңдерді көбіне көп жазған ақын – Н. Жанаев. Оның «Қырсық», «Жаңғалақ», «Кетігім», «Күлегеш», «Момын», «Жайбасар», «Сылбыр», «Жыбырлақ», «Қыбырлақ», «Сыбырлақ», «Судырлақ», «Жылпың», «Тайғанақ», «Күмпілдек», «Жылмақай» секілді өлеңдерінің баршасында баланың теріс мінезін сынап, мінейді.

Мазақтамаларда балалардың есімі келтіріліп, оған үйлесетін, сәйкесетін сөздерді өру кең орын алған. Баланың теріс қылық, телі-тентек мінезін сын садағына ілетін мазақтама өлеңдер ақындар Ж. Смақовта, М. Әлімбаевта, Қ. Мырзалиевте де бар. Қазақ балалар фольклорының ішінде мазақтама өлеңдердің де өзіндік дәстүрі орныққан. Адам бойындағы кемшіліктерді келемеждеу, орынсыз қылықтарды мысқыл нысанасына алып, сықақтау халықта ертеден бар жасампаз дәстүр. Мұндай іске, әдетте, балалар да ерекше құмар болады. Табиғатынан өзі тез тұтануға, көңілділікке, жеңіл әзіл-оспаққа, ойын-күлкіге бейім балалар әр нәрсені мазақ етіп, әжуаға айналдыруға дайын тұрады. Сондықтан да болар, жеткіншектер арасында бұл тектес өлеңдер өте мол тараған. Ғалым К. Матыжанов «Қазақтың фольклорлық балалар поэзиясы» атты кандидаттық диссертациясында балалар мазақтамаларын мазмұны, тақырып объектісі жағынан:

1. Балалар атына ұйқастырылған мазақтамалар. 2. Бала бойындағы мінезі мен әрекетіндегі түрлі кемшіліктерді күлкі етуге арналған сайқымазақ мазақтамалар, - деп бөледі [6, 106].

Бірінші топтағы мазақтамаларда әдетте кез-келген баланың аты алынады да, соған ұйқастырылып әжуалау өлеңі айтылады. Ж. Смақов пен М. Әлімбаевтың «Қисыбай» атты бір тақырыптағы мазақтамалары осы екі топтың қасиетін бойына жинақтаған. М. Әлімбаев:

Қызды тартып тұлымнан,
Ұлды шертіп мұрыннан,
Көрінгенге ұрынған
«Жын» қаққандай жұлынған
Кіп-кішкентай Қисыбай
Мінезінің қисығы-ай! [7, 289-290] - дейді.

Кішкентай Қисыбайдың бойындағы тентектік пен ұрыншақ мінезін айтып мазақтап тұр. Ал енді Ж.Смақовтың «Қисыбай» өлеңіне көңіл аударайық:

Уай, Қисыбай, Қисыбай,
Қисыбайдың қисығы-ай!

Бір жумайды күс–күс қолын сабалақ
Әжесінен конфет сұрар жағалап.

Пешке жазар көмірменен қаралап,
Ақ қағазға жаза алмайды қалам ап –

Онға дейін ол білмейді санамақ,
Мұндай бала көрер көзге жаман-ақ [8, 24], -

деп береді. Ж.Смақов пен М.Әлімбаевтың шығармалары арасындағы туыстық, жақындық бары бұл жерде ап-анық көзге ұрып тұр. Екі шығарма да фольклорлық мазақтама өлеңін бағдарға ұстаған, тақырыбы да сәйкес екеуі де бала бойындағы кемшіліктерді санамалайды. Ақын Н.Жанаевтың «Төребек», «Әй, әй, бала Айбала» атты бала атына шығарылған мазақтамалары да бар.

Алғашқы қауым кезіндегі адамдар өзімен есімінің арасында байланыс бар деп есептеген, осындай сенім түрлі магиялық табулардың шығуына себеп болған. Балғын бала психологиясы да өзі мен есімінің арасындағы шарттылықты ажыратып ұғына алмайды.

Ғалым М.П. Чередникова былай деп жазады: «Бала өз атын қандайда маңызды әрі байсалды нәрсе (өзіне тең) ретінде қабылдайды. Ұйқас есімді басқа бір таңба жүйесіне ауыстырып, оны ойынның айшығына айналдырады. Осы арада ұйқасты қабылдау күлкілік қызметін төмендетеді. Баланың санасында (байсалдылық/жеңіл-желпілік) қарама-қайшылық пайда болады. Атына жеңіл-желпі қарау – адамның өзіне жеңіл-желпі қарағандай қабылданып, өкпе-ренішті тудырады. Сол тәрізді бір кезде «алдауға түскен» бала, екінші мәрте басқалардың күлкісіне қалдыратын қандайда «ыңғайсыз» жағдайда қалуға қорқады» [9, 102]. Демек, өзінің есіміне ұйқастырылған сөздер әсіресе, мазақтама, әжуа баланың қабылдауына әсерлі. Өз аты қосылып айтылған мазақтамаға бала әр уақытта ренжіп, екінші рет естуге қорқады.

Ақындар ауыз әдебиеті дәстүрінен қалай үйрену керектігін дұрыс аңдап, өз өлеңдерінің жас балалардың ұғымына, пайымына лайықты, сәйкес болуын ескеріп, фольклорлық үлгінің қалыптасқан дәстүрлік формасын, құрылымдық жүйесін зергерлікпен пайдаланған. Қаламгерлер жаман мен жақсының ара жігін ажыратып, келемеждей отырып, әзіл-оспақтың астарындағы сын ескертпені аңғаруға үндейді. Ақын Қ.Мырзалиевтің «Ерке», «Сотқар», «Маубас», «Жайбасар», «Мақтаншақ», «Жаңғалақ» мазақтамалары екінші топтағы мазақтамалармен үйлеседі. Жоғарыда келтірілген мазақтамалардың барлығы тек бала атына байланысты емес, ол бала бойындағы түрлі кемшіліктер мен мінез-құлқындағы жағымсыз әдеттерін де зілсіз күлкіге айналдырады. Аттарының өзі айғақтап тұрғандай, өлең аттарының барлығы бала бойындағы кездесетін қасиеттерді нұсқайды. Н.Әлімқұловтың мазақтама өлеңінің мәтініде халықтық желіні басқаша вариациялайды:

Жылауық-ау, жылауық, Аңырама азаннан...

Жылауық-ау, ертеден, Кешке дейін жылайсың,

Жылайсың жер тепкілеп [10, 48] -

Н.Жанаевтың «Жалқау», «Сараң», «Қырсық», «Жаңғалақ», «Кетігім», «Күлегеш», «Момын», «Жайбасар», «Сылбыр», «Жыбырлақ», «Қыбырлақ», «Кұбылма», «Судырлақ», «Жылпың», «Тайғанақ», «Күмпілдек», «Жылмақай», «Тілазар», атты мазақтамалары халықтық шығармашылық үлгіде дүниеге келген. Ж.Әбдірашевтің осы жанрдағы өлеңінде тұрақты «жылауық-ау, жылауық!» деген қалыпты сөзді тірек еткені байқалады.

Мазақтамалар көптеген халықтардың фольклорында кездеседі. Және олар бала ұғымына жеңіл, жаттап айтуға оңай төрт немесе екі шумақты болып келеді. Абхаз фольклорында балалар атына ұйқастырылған мазақтамалар мүлде жоқ. Өйткені, абхаз

халқы өздерінің ұлттық дәстүрлеріне сай, өз аты мен тегін құрметтеуге бала кезінен тәрбиелейді [11, 12]. Сондықтан балалар мазақтамаларының күлкісі зілсіз, әзілі мінсіз болуы тиіс. Бірін-бірі мазақтап, күлкіге кенеліп жатқан балалар бір сәтте жарасып, татуласып ойнап кетпей ме? Балалар юморды жақсы көреді. Маршактың тілімен айтсақ, қалыптасып келе жатқан жас организмге күлкі – сүт тәрізді керек.

Бүгінгі балалар ақындары шығармаларындағы мазақтамалардың барлығы фольклорлық үрдіс арнасында пайда болып, осы дәстүрмен тығыз байланысты өрістеп келе жатқандығы оның мазмұны мен формалық жетілу жолдарынан анық көзге түседі.

Мазақтамалардың балаларға үйретер тәлімі көп. Әдепсіз қылықтардан жеріндіреді, ненің жақсы, ненің жаман екенін ұғындырады. Адамшылыққа, ізгілікке баулып, жағымсыз мінез-құлықтан арылып сақтануға бағыттайды. Әрине, балалар мазақтамаларын ересектер сатирасымен салыстырып, оған қатаң талаптар қоюға келмейді, оның жөні де жоқ. Бұл – сол үлкен арнаға құятын саланың бастау бұлағы ғана. Фольклордағы мазақтамалардың бүгінгі әдеби мазақтамаларда жалғасын табуының өзі осы жанрлық үлгінің өзінің өміршеңдігін көрсетеді.

Бүгінгі әдебиетімізде кездесетін мазақтамаларды мазмұны жағынан үш түрге бөлуге болады:

– ауыз әдебиетіне тән түрлі жыр формаларының құрылымын иелене отырып, баланың бойындағы кемшілігін сөз қылу, шенеу;

– баланың кемшілігін баланың есіміне ұйқастырып мазақтама жасау;

– дәстүрлі кара өлең үлгісімен баланың кемшілігін күлкіге айналдыру.

Үшінші түрдегі мазақтама сипатында баланы ойландыру, мазақтама арқылы жөнге салу ниеті жоқ, бұл жыр әжуа етуге, сайқымазақ етуге құрылған. Ойындық поэзияның екінші бағыты – спорттық жаттығулармен ойналатын үлгі. Бұлар халқымыздың сәбиі үшін әрі ақыл, зейін арттыру мақсатында, әрі физиологиялық жаттығуы мақсатында, сондай-ақ, үшіншісі салт-дәстүрді таныту мақсатында ойлап тапқан педагогикалық ойындары. Олар балалардың асық ойыны шеңберіндегі «хан талапай», «бес тас», «жеті тас» секілді шапшаңдыққа, дәлдікке үйрететін ойындар. Фольклорымызда кездесетін «Ақ серек, көк серек» ойыны немесе «Ұшпы, ұшпы» ойындары ойынға арналған өлеңдердің тамаша үлгісі болып табылады. Бүгінгі балалар лирикасынан ойындық өлеңдерді сөз еткенде, ақын О.Асқар шығармашылығынан біршама дүниені атай аламыз. Олар «Бес саусақ», «Ақ терек-көк терек», «Жүзік жасырмақ», «Тақия тастамақ», «Алтыбақан», «Бұғынбақ», «Соқыртеке», «Етек-етек» секілді жырға негізделген ойындар болса, ақын бұл қатарда жалпы, халықтық сипаттағы сайыстарды да осы қатарда қарастырып, жырға қосады [12, 23]. Олар: «Күрес», «Аударыспақ», «Көкпар» секілді өлеңдері. Асық ойындарының өзі бірнешеге бөлінеді. Бұлардың атауы мен тәсілі, ойнау әдістері Ә.Ысқабаев өлеңдерінде көп жырланды. Ақынның «Асық ойындары» дейтін топтамасы балалар үшін ұлттық ойындар энциклопедиясы секілді танылады. «Шыр», «Тәйке», «Шықетер», «Арқар соқа», «Айналсоқ», «Жымпит», «Тәпек», «Бес тас», «Киімалғыш», «Ханталапай», «Арқаласпақ», «Бестабан» секілді ойын түрлерінің ережесі, бала үшін берер қасиеттері өлеңмен өрнектелсе, бұл қатарда басқа да балалар ойындарына қатысты «Қолтұзақ», «Жағалауда», «Ақ тас, кара тас» секілді ойындар да өлеңге арқау болған. Ә.Ақыпбекұлының поэзиясындағы ойындық өлеңдер бүгінгі күн тынысымен жазылды. Ақынның «Ортаңғы әріп өзгерсе», «Көк түс – елдің көк туы», «Қызыл, қызыл, қызыл түс» дейтін ойындық жырлары бұл саланы байыта түскен.

Ойымызды түйіндей келе айтарымыз, балалар поэзиясы – уақыт дамуына орайласа туындайтын түрлену, жаңғыру, жаңару сияқты алуан сипатты өзгерістерге бейім көркемдік шығармашылық құбылыс. Оның ішкі мазмұны мен сыртқы бітіміндегі бүгінгі көркемдік белгілерінің пайда болу және қалыптасу жолдарын тарихи шығармашылық себептерімен және түпкі нәтижелерімен бірлікте қарастыру орынды болғандықтан, балалар поэзиясының түрлік мазмұндық тұрғыдан жаңару, жаңғыру әрекеттері және өзге

мәдениеттермен шығармашылық сабақтасу, үлгі алмасу үдерістері нәтижесінде бүгінгі болмыс бітімінде көрініс тапқан көркемдік сипаттар типологиялық тұрғыдан таразыланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қарақалапақ халық қосықтары. - Нөкіс, 1965.
- 2 Уақатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. - Алматы: Ғылым, 1983, 160 б.
- 3 Татар фольклоры жанрлары. - Қазан, 1978.
- 4 Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очерктері. - Алматы, 1965.
- 5 Мұхамеджанова А. Балалар фольклорындағы ойын өлеңдерінің жанрлық қызметі. 2016.
- 6 Матыжанов К.С. Қазақтың фольклорлық балалар поэзиясы. Дисс. фил. ғыл. канд. – Алматы, 1990. – 185 б.
- 7 Әлімбаев М. Шығ. жинағы. 2 том. – Алматы: Санат, 1997. – 703 б.
- 8 Смақов Ж. Жаңғырық. – Алматы: Жазушы, 1976. – 180 б.
- 9 Чередникова М.П. Голос детства из дальней дали... – Москва: Лабиринт-МП, 2002. – 225 с.
- 10 Қазақ балалар поэзиясының антологиясы. – Алматы: Жалын, 1977. – 460 б.
- 11 Хашба Р.А. Абхазский детский фольклор. Автореферат. – Тбилиси, 1980. – 18 с.
- 12 Мәмбетова А. Қазақ балалар поэзиясындағы фольклорлық дәстүр (XX ғасырдың 20-90 жылдар аралығы). Фил. ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. - Алматы, 2006.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены игры поэтического характера, основанные на фольклорном принципе. В структуре ролевых игр, построенных на действии, стихотворениям отводится особое место.

RESUME

In this article the authors tried to embrace the games of poetic character based on the folk principle. In the structure of role plays, constructed on actions, the poems play a particular role.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ**СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

- Алимагамбетова А.З. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті менеджмент кафедрасының аға оқытушысы, физика-математика ғылымдарының кандидаты
- Асенова Н.С. Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Аубакирова Қ.Ш. Еуразия гуманитарлық институты педагогика кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Ахмедова У.А. доцент кафедрасы дизайны және культурно-досуговой работы Кокшетауского университета им. Абая Мырзахметова
- Ахметказина Д.Қ. Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті физика кафедрасының магистранты
- Ахметова А.А. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті қазақ және орыс тілдері кафедрасының аға оқытушысы, магистр
- Әбдуәлиұлы Б. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тілі білімі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Бағдатова С.А. ведущий научный сотрудник отдела Истории социально-экономического развития Казахстана Института истории государства КН МОН РК, кандидат исторических наук
- Балтымова М.Р. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты
- Бекбосынова А.Х. Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Бекмагамбетов Р.К. советник ректора Костанайского государственного педагогического института, кандидат исторических наук
- Бекмагамбетова М.Ж. доцент кафедрасы истории Казахстана Костанайского государственного педагогического института, кандидат исторических наук
- Бердалиева Р.Ш. старший преподаватель кафедрасы мировых языков Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясауи, кандидат филологических наук
- Бесжанова А.Т. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті алгебра және геометрия кафедрасының аға оқытушысы
- Булатбаева К.Н. профессор кафедрасы иностранной филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, доктор педагогических наук
- Булетова Л.А. доцент кафедрасы общей педагогики и музыкального образования ЮКГУ им. М. Ауэзова, доктор педагогических наук
- Данияров Т.Ә. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Демидкова Н. магистрант кафедрасы иностранной филологии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
- Длиббетова Г.К. профессор кафедрасы социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, доктор педагогических наук
- Дузелбаева А.Б. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті арнайы білім беру кафедрасының PhD докторанты
- Дүйсен С.Ж. ҚР БҒМ-ның Мемлекет тарихы институты деректану, тарихнама және Отан тарихы бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, педагогика ғылымдарының кандидаты

- Ельжанова Е.Т. старший преподаватель кафедры международных отношений, истории и социальной работы Кокшетауского университета им. Абая Мырзахметова
- Есенбаева А. Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының PhD докторанты
- Есентаева А.К. докторант PhD кафедрасы социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
- Елікбаев Б. Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының доценті, филология ғылымдарының докторы
- Ергөбек Қ.С. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Желдыбаева Б.С. Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті физика кафедрасының доценті м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Жолумбаева Р.М. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті менеджмент кафедрасының аға оқытушысы
- Загатов С.Б. профессор кафедрасы иностранных языков Евразийского гуманитарного института, кандидат филологических наук
- Изтелеуова Л.И. доцент кафедрасы международных отношений, истории и социальной работы Кокшетауского университета им. Абая Мырзахметова, кандидат социологических наук
- Искаков Е.М. магистрант кафедрасы общественных дисциплин и педагогики Национального университета обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации, капитан
- Камалов Ю.Н. доцент кафедрасы теории и методики профессионального обучения ЮКГУ им. М. Ауэзова, кандидат педагогических наук
- Куатова Ж.Ж. доцент кафедрасы общей педагогики и музыкального образования ЮКГУ им. М. Ауэзова, кандидат педагогических наук
- Козлов В.В. заведующий кафедрой социальной и политической психологии Ярославского государственного университета им. П.Г.Демидова (Ярославль), доктор психологических наук, профессор
- Курманбаев Б.М. старший научный сотрудник отдела Истории социально-экономического развития Казахстана Института истории государства КН МОН РК, кандидат юридических наук, доцент
- Қасымбеков Ж.А. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Керімбекова Б. Сулейман Демирель атындағы университеттің қазақ филологиясы кафедрасының ассистент профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Қоңыратбаева Ж. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың жалпы тіл білімі кафедрасының профессор м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Құлманов Қ. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың практикалық қазақ тілі кафедрасының профессор м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Мадеев С.М. директор филиала «Центр педагогических измерений» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», кандидат психологических наук
- Маметова Д. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы, магистр
- Мирзабаева Ч.Ш. магистрант кафедрасы общего языкознания и теории перевода ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Молдабекова С.К. докторант кафедрасы социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

- Навий Л.Н. доцент кафедры педагогики, психологии и социальной работы Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова, кандидат педагогических наук
- Насыритдинова А.Н. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті қазақ және орыс тілдері кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты
- Оспанова Б.К. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының PhD докторанты
- Радзицкая Я.И. старший преподаватель кафедр общественных дисциплин и педагогики Национального университета обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации, кандидат педагогических наук
- Саипов А. профессор кафедр теории и методики профессионального обучения» ЮКГУ им. М. Ауэзова, доктор педагогических наук
- Сартбаева Д.Қ. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Сейітова Ш.Б. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Сұлтанбек М.Ж. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті жалпы пәндер кафедрасының меңгерушісі, PhD
- Тинейбаева А.М. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
- Толемысова К.М. преподаватель кафедр русской филологии ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, магистр педагогических наук
- Түсіпбекова М. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Фазылжанова А.М. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының кандидаты
- Файзулла Г.Ф. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, философия ғылымдарының кандидаты
- Чакликова А.Т. профессор кафедр методики иноязычного образования Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, доктор педагогических наук
- Шайзадаев Ұ.Н. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы, тарих магистрі
- Шаймерденова Ж.К. Сулейман Демирель атындағы университеттің қазақ филологиясы кафедрасының PhD докторанты
- Шалғынбаева Қ.Қ. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор
- Шаяхмет А.К. доцент кафедр иностранных языков Казахского национального университета имени аль-Фараби, кандидат филологических наук
- Ospanova Ya.N. Prorector on Educational Work, Candidate of Pedagogical Science, Docent, The Eurasian Humanities Institute
- Rysbayeva G. Kazakh State Women’s Teacher Training University, Candidate of Philology, Professor
- Volkova L.V. Head of the Department of Foreign Languages, Candidate of Pedagogical Science, Docent, The Eurasian Humanities Institute